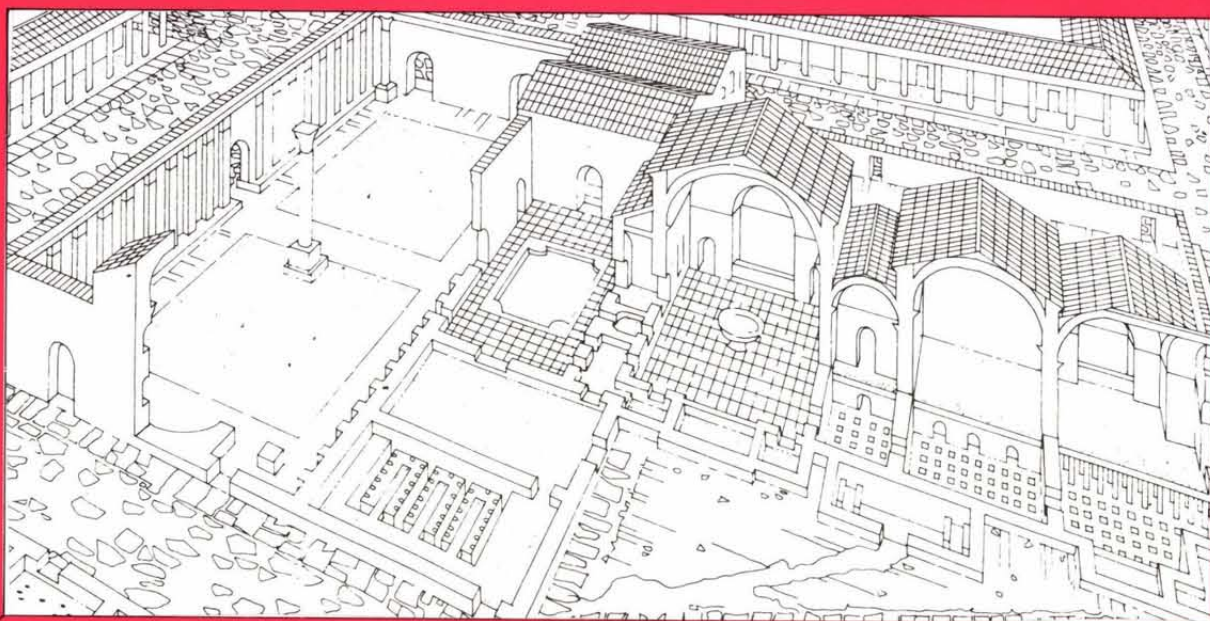
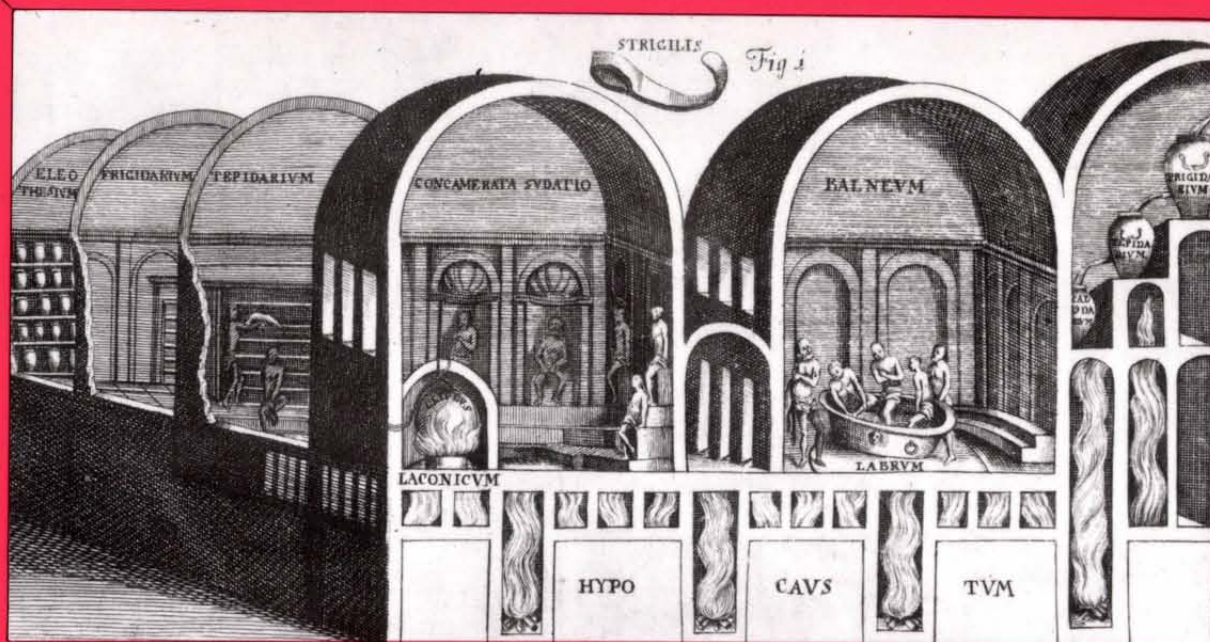

MONUMENTA HISTORICA BUDAPESTINENSIA VII

KABA MELINDA

THERMAE MAIORES
LEGIONIS II. ADIUTRICIS

MB

MELINDA KABA

THERMAE MAIORES LEGIONIS II. ADIUTRICIS

KABA MELINDA

THERMAE MAIORES LEGIONIS II. ADIUTRICIS

Szerkesztette: HAVASSY PÉTER
és
SELMECZI LÁSZLÓ

Lektorálta: HAJNÓCZI GYULA
és
SOPRONI SÁNDOR

Fotók: KOMJÁTHY PÉTER,
MOLNÁR ILONA
SZENTPÉTERY TIBOR
és
TIHANYI BENCE

Grafika: DEBITZKY KATALIN
KUCZOGI ZSUZSA
és
PINTÉR LÁSZLÓNÉ

Fedélterv: HÉJJAS PÁL

HU-ISSN 0077-1430
HU-ISBN 963 7096 24 8

Kiadja a Budapesti Történeti Múzeum
Felelős kiadó: dr. Selmeczi László főigazgató
Szedés-tördelés: SZOROBÁN Bt., ügyvezető: Szabó Imre
Készült a Statiquum Kiadó Vállalatnál
500 példányban, 11,5 A/5 ív terjedelemben
Felelős vezető: Beleczy Benedek igazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Bevezetés	9
A Thermae maiores kutatásának története	11
A Thermae maiores helyiségeinek leírása	13
A Thermae maioresnél használt építőanyagok és szerkezetek	29
A Thermae maiores vízellátása	30
A Thermae maiores fűtése	33
Aquincumi fürdők	36
Fürdők Pannoniában	40
Fürdők a Birodalom területén Traianusig	41
Hadrianus-kori fürdők	44
Lambaesis, Odessos, Leptis Magna, Augusta Treverorum és az aquincumi Thermae maiores	45
A fürdők elnevezései	46
Élet a fürdőkben	47
A fürdők nyitvatartása, üzemeltetése	49
Aquincum Pannonia gyógyhelye	51
A Thermae maiores építésének és átépítésének periódusai	53
Összefoglalás	54
Leletek a Thermae maiores területéről	56
Jegyzetek	62
Irodalom- és rövidítésjegyzék	70
Képjegyzék	73
Verzeichnis der Abbildungen	77
Thermae maiores legionis II. Adiutricis (Deutscher Auszug)	81
Szakkifejezések magyarázata	89
Képek	91

A kézirat lezárva 1987 májusában

INHALTSVERZEICHNIS

Vorwort	7
Einleitung	9
Die Forschungsgeschichte der <i>Thermae maiores</i>	11
Die Räume der <i>Thermae maiores</i>	13
Das Baumaterial und die Konstruktion der <i>Thermae maiores</i>	29
Die Wasserversorgung der <i>Thermae maiores</i>	30
Die Heizung der <i>Thermae maiores</i>	33
Bäder in Aquincum	36
Bäder in Pannonien	40
Bäder im Römerreich bis Traianus	41
Hadrianuszeitliche Bäder	44
Lambaesis, Odessos, Laptis Magna, Augusta Treverorum und die <i>Thermae maiores</i> von Aquincum	45
Die Benennungen der Bäder	46
Leben in den Bäder	47
Die Öffnungszeiten und Benutzung der Bäder	49
Aquincum als Kurort von Pannonien	51
Die Bau- und Umbauperioden der <i>Thermae maiores</i>	53
Zusammenfassung	54
Funde aus <i>Thermae maiores</i>	56
Anmerkungen	62
Verzeichnis der abgekürzt zitierten Literatur	70
Verzeichnis der Abbildungen	77
<i>Thermae maiores</i> legionis II Adiutricis (Deutscher Auszug)	81
Glossar	89
Abbildungen	91

Manuskript abgeschlossen im Mai 1987.

ELŐSZÓ

Sokszor és sok helyen elhangzott, leírták, hogy Aquincum monumentális régészeti objektumával – a katonai nagy fürdő – ásatásával kezdődött fővárosunk területén az első régészeti kutatás. Az 1778-ban megkezdett munkát 206 év múlva olyan eredmény koronázta, amelynek megvalósulását senki sem remélte.

A ma élénk tároló mintegy 15 000 m²-nyi területen fekvő grandiózus épület maradványai, a római birodalom területén az első fürdő, mely szinte teljes egészében in situ bemutatási formát nyert.

Az idáig megtett út nem volt felhőtlen. Bővelkedett nehézségekben, izgalmakban a feltárások során. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy talán soha annyi segíteni akarás és megvalósuló kedvező megoldások nem születtek mint itt.

Kétmillió fővárosunk közlekedésének korszerűsítésénél múlhatatlanul szükség volt az Árpád-híd bővítésére, közlekedési csomópont kialakítására, valamint alul- és felüljárók építésére. Ez a munka az érintett területen nem hagyott semmi helyet földmozgatás nélkül. Így szabadultak ki a földtakaró alól a Thermae maiores romjai is.

Munkánkban ismertetjük a kutatás első, publikációban is közkinccsé tett régészeti feltárásnak eredményét és részleteit, melynek során Schönvisner István professzor a therma nagyobbik sudatoriumát tárta fel. Majd Nagy Lajos tevékenységét mutatjuk be, mely hidegvizes medencével egészítette ki a sudatoriumot és végül a további 46 helyiség régészeti feltárását, konzerválást, a rekonstrukciókat és a ma látható megvalósulást. A Birodalom területén épült fürdők közül megkíséreltük megkeresni a párhuzamokat, szétválasztottuk a megépülés után bekövetkezett újjáépítések, átalakítások periódusait. Auktorok segítségével igyekeztünk bemutatni a fürdőkben zajló életet és ugyancsak fürdőkben alkalmazott zseniális ókori műszaki megoldásokat. Végül a felszínre került leletanyag fontosabb darbjait ismertetjük.

1984. november 5-én – az Árpád-híd avatásával együtt – megnyílt a „Fürdő Múzeum”, mely a római kori fürdő monumentális maradványaival, a vasbeton műtárgyak lábainál egyedülálló idegenforgalmi látványosság. A tudományos eredményeken túl dokumentálja a sokszor lehetetlennek tűnő műszaki megoldásokat, a múlt és jelen példamutató ötvöződését (1–3. kép).

BEVEZETÉS

Az Imperium Romanum területén részben kiváló állapotban, részben csak romokban megmaradt számos fürdő-épület beszédes tanúja az egykori speciális építészeti megjelenési formát kapott therma architektúrájának. Ezek a néha szerényebb, máskor luxus kivitelű fürdőépületek gazdagon tagolt részletei különféle alaprajzi megoldásokat őriznek. Hatalmas méretű termek sora, hypocaustumok faragott kőből készült és téglából rakott oszlop- és pillérendői, az oszlopcsarnokok díszes faragványai, vagy a külön e célra készült kvalitásos szobrászati remek a fürdőtermek falifülkéiben, igazolják a fürdők kedvelt és kiemelt szerepét a római ember ünnep- és hétköznapijainak sorában.

Ezek az építmények a testápolás funkcióján túl, mintegy centrumává váltak a kulturális életnek is. A sport, különféle előadások, a testi és szellemi élet, nevelés közvetlen és közvetett eszközei lettek.

A kiváló építészek, mérnökök mellett az ipar- és képzőművészet élgárdája dolgozott egy-egy therma berendezésén. Elképesztően gazdag belső dekorációk beszédes tanúi a felszínre került freskók, stukkók, páratlan téma variációjú, színpompás mozaikpadozatok a birodalom egész területéről. Már a koracsászárkori fürdőkben feltűnnek a termek mennyezetét beborító változatos geometrikus és figurális díszítésű, kazettákba komponált stukkók, melyek egyik legszebb emléke a Stabiae-i therma mennyezet.¹

Igen gyakran könyvtárhelyiségek, olvasószobák is gazdagították a thermák helyiségeinek sorát. A palaestrákban a testgyakorlásokon, labdajátékokon kívül, különböző mérkőzéseket, atlétikai viadalokat rendeztek. A nézők a palaestrák tribünjein foglaltak helyet. A fedett részek a kedvezőtlen időjárási viszonyok mellett is biztosították a szórakozási lehetőségeket.

A birodalom számtalan helyén, ahol gyógyforrások fakadtak messze földre híressé váltak a fürdőtelepek, melyeket kőbevésett hálaoltárokon idéztek a gyógyulók. Ezeknek a szövegeknek gyakori szereplői a gyógyító Nymphák, akik a forrásoknál fejtik ki gyógyító tevékenységüket s hasonló aspektusban Aesculapius és leánya Hygieia.

Az ókori auktorok többször megemlékeznek arról, hogy a fürdőzés divatja milyen népszerű volt a császárságban, szinte életszükségletté vált. A köztársaság korában a fiatalok még a szabadban, pl. a Tiberisben fürödtek, míg az idősebbek nyolc naponként vettek csak fürdőt. Ezzel szemben a császárságban a maximális kényelmet nyújtó, minden igényt kielégítő fürdőket sűrűn, napjában többször is felkeresték a fürdőzők. Feljegyezték, hogy Commodus császár egy nap nyolc alkalommal is vett fürdőt, Gordianus nyáron négyszer-ötször, míg Gallienus hatszor-hétszer fürdött naponta.²

A fürdés közkedveltségét az észak-afrikai Timgad fórumának kövein olvasható derűs szöveg is megörökítette számunkra: „*Venari, lavari, ludere, ridere, hoc est vivere.*”³

A THERMAE MAIORES KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Pannonia Inferior fővárosában Aquincumban eddig feltárt 18 fürdőrészlet őrizte meg az ókori építészet kiváló alkotásait (4. kép).

Fővárosunk területén az első régészeti feltárás az aquincumi legióstábor fürdőjének, igen jó állapotban megmaradt sudatoriumát hozta felszínre (2. kép 35. sz.). Ez az ásatás 1778-ban volt a mai III. ker. Flórián téren (5. kép). A későbbi 3-as számú ház telkén meszesgödör ásása közben „régí”-nek vélt falakra bukkant a telektulajdonos,⁴ melyről értesült az egyetem latinszakos professzora, könyvtáros, *Schönvisner István*, aki a helyszínen megállapította, hogy a falak római kori épületnek maradványai, de rendeltetésének meghatározásához ásatás szükséges. A hír eljutott a császári udvarba is, melynek nyomán Mária Terézia rendeletileg intézkedett a feltárásról, a romok méltó megőrzéséről és ismertetéséről.⁵

Schönvisner az ásatást február 10-én⁶ „Óbuda felső részén a Villa Torcularia mellett” kezdte meg.

A kutatás eredményeit még a feltárás évében latin nyelvű munkában „*De ruderibus Laconici Caldariique romani...*” címmel publikálta. Általában 8 láb mélységig ástak – írja –, ahol megjelentek a falak. A kutatás eredménye apsisal záródó 50–26 láb méretű caldarium volt, melynek padozatát 293 db, 4 láb magas kőből faragott oszlop, illetve téglából épített hypocaustis pillér hordta (6. kép). Az oszlopok és pillérek tetején 2–2 láb méretű faragott kőlapok vannak. Ezek úgy vannak összekapcsolva, hogy a négy kváder az oszlop középpontjában találkozik. Ez határozza meg egyben az oszlopok sűrűségét is. A kőre két rétegben öntötték a terrazzót. A harmadik réteg a nemes burkolat volt. Eredetileg színes mozaikkockákból készült a felület. Ebből nem nagy részt találtak, s ami maradt az is sérült volt, mert a földműves kapájával nem kímélte a padozatot.⁷

Néhány tömb elvált az alaptól „*ezt az egyetem gyűjteményében helyeztük el, amíg lehetőség lesz az ásatás folytatására*” – írja Schönvisner.

A mozaikpadozat még a római korban jelentősen megsérülhetett, mert nagy felületen téglával egészítették ki. Schönvisner publikációjának táblamelléklete rajzban örökítette meg a hypocaustumot (7. kép). A nagyméretű téglából készült padozaton álltak az oszlopok, illetve pillérek 24x13 sorban. Az apsisnál 99 téglapillér volt 9 sorban, a terem további részénél pedig 194 kőoszlop 15 sorban. A kőoszlopok utolsó három soránál, a terem közepén, négy db négyzetes kőtömbbel üreget képeztek.

A falakon jó állapotban maradt meg a tubuláció néhány téglasora. A terem délnyugati sarkánál került felszínre az íves záródású praefurnium.

Schönvisner több feliratos és figurális faragott kőtöredéket is talált az ásatás telke melletti villa Torcularia falába beépítve, vagy a földön heverve, melyeket rajzban és részletes leírásban is ismertet. Ezek közül érdekes kompozíció a kép előterében fekvő Nympha, mögötte széles víztükröt érzékeltető sűrű hullámvonalak mezőjében derékig elmerülő alakok (8. kép).

Röviddel a feltárás után a helyiség fölé védőépületet emeltek, mely műemlékvédelmünk első állomása.⁸

1849-ben a Szentendrei úton csatornát fektettek és a földmunka alkalmával feliratos kő került felszínre.⁹ A felirat egy szentélyből származó oltár, melynek eredeti szövegét levakarták, s rávésték a fürdő felújítását megörökítő sorokat (9. kép). A szöveget *Alföldi András* a következőképpen írja le: *Thermas maiores leg(ionis) II. adi(utricis) Claudianae, magno tempore intermissas et destitutas, retractatis porticibus aditibusque [pri]us refeci[t], exhiberi inde [in]cepisse militib[us] [iuss]it [pr]idie kal(endas) Iuli(as), praes[ide]nte e(gregio) v(iro) Cleme(ntio) Silvi(o) et cura Aur(elii) Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem, Paterno II. et Mariniano co(n)s(ulibus).*

„*A Claudius császár nevét viselő segítő melléknevű legio melegfürdőit, melyek hosszú időn át használaton kívül voltak és el voltak hagyatva, az oszlopcsarnokok és bejáratok rendbehozásával újjáalakította előbb, majd elrendelte, hogy június 30-án kezdjék meg a katonák rendelkezésére bocsátani, a kiváló férfi rangcímű Clementius Silvius előljárósága és Aurelius Frontinusnak, a nevezett legio praefectus parancsnokának felügyelete alatt, Paternus és Marinianus konsulsága idején*” (I. sz. 268-ban).¹⁰

A Schönvisner által tervezett fürdőfeltárás folytatása nem kevesebb, mint 152 évig, 1930-ig váratott magára. A III. ker. Flórián téri kocsút rendezése kapcsán a főváros újabb ásatásokat rendelt el a területen. Az ásatást Nagy Lajos vezette.¹¹ Ekkor került felszínre a Schönvisner-terem melletti hidegvizes medence (2. kép 26. sz., 10. kép). 1932-ben¹² felépült kétemeletes lakóház pin-terében konzerválva beépítették mindkét helyiséget Möller István műegyetemi tanár tervei szerint, s így földalatti múzeumként mindenki számára hozzáférhetővé vált.¹³

Nagy Lajos 1930-ban folytatott kutatása után ismét eltelt 30 év, amíg újból lehetőség adódott ásatásra. Ezúttal a szomszédos telken – a Flórián tér 5-7. sz. alatt – hatemeletes „Lottó”-ház építését tervezték. A fürdő eddig megismert részleteire tekintettel a Budapesti Történeti Múzeum kikötötte az előzetes régészeti feltárás szükségességét.

A feltárás 1960–62 között több hónapos megszakításokkal folyt, részben az építkezéssel párhuzamosan is.¹⁴

Ekkor került felszínre a palaestra (2. kép 2. sz.) keleti zárófala az exedrával (11. kép), a keleti apodyterium (2. kép 12. sz.) és a keleti latrina (2. kép 13. sz.). Az ásatás befejezése után, a jelentős eredményekre tekintettel sikerült elérni, hogy az épület már elkészült tervét az alagsori résznél áttervezzék. Az új tervek példamutató megoldást adtak. A hatemeletes ház déli traktusát hat vasbeton oszlop tartja és így vált szabad terület a romok számára. Az apodyterium (2. kép 12. sz.) keleti fala mellett kis lapidariumot rendeztünk be.

A lakóház udvarán a konzervált falak zöld pázsitos felületek között jelentek meg.¹⁵ A bemutatás terveit Pfannl Egon építészmérnök készítette el.

Az építkezés kapcsán az 1932-ben kialakított múzeumi részeket is tatarozták. Gondot okozott a 26. sz. és 35. sz. helyiségek állandó nedvessége, melyet a ház szigetelésének hiánya okozott. Ennek megszüntetését csak részben oldották meg centrifugálventillátor-szerkezet beépítésével.

A Schönvisner-helyiség (2. kép 35. sz.) eredeti mozaikpadozatának két kis részletét sértetlenül megőrizték a századok.

A római kori téglakiegészítés viszont erőteljesen repedezett, kitöredezett. A hiányzó részeket habarcsba ágyazott nagy méretű Duna-kaviccsal egészítették ki (12. kép). Ugyanilyen padozatkiegészítés készült a latrina (2. kép 13. sz.) keleti oldalán húzódó észak-dél irányú, kőburkolatú folyosó hiányzó részeinél is. A terem apsisánál 80 cm x 120 cm-es részt felbontottunk a padozatból, a járószintbe vasrácsot helyeztünk. Alsó rejtett világítás segítségével eredeti állapotában mutatjuk be a hypocaustum tér sértetlenül felszínre került részletét.

A fürdő negyedik s most már mintegy 90 %-ban teljesnek mondható feltárására az Árpád-híd korszerűsítése kapcsán került sor.

A 70-es évek közepén határozták el az elkészült M-11-es út bekötését az Árpád-hídi csomópont hálózatába, felül- és aluljárók építését és magának a hídnak a bővítését. A terv célul tűzte ki a fürdő helyszíni bemutatását, amennyiben arra érdemes részletek kerülnének felszínre.

A készülő tervekhez régészeti adatszolgáltatásra volt szükség, mégpedig minél többre és részletesebbre.

Ennek megvalósítása korántsem volt egyszerű feladat. A szóba jöhető kutatási területek ugyanis foglaltak voltak, elsősorban a Szentendrei út élő forgalma tette lehetetlenné a már felszínen levő és ismert részletekhez közvetlenül kapcsolódó kutatást, másrészt az időközben felépült Flórián áruháza keleti oldala melletti parkosított, hasított kőlapokkal gondosan burkolt előtér is hozzáférhetetlen volt.

1977-ben egy hónapig, 1979-ben¹⁶ pedig öt hónapig kutathattunk a területen mindössze három – 16 m x 24 m, 21 m x 24 m, és 24 m x 26 m-es – szelvényen belül (13. kép). Ennek ellenére a leletmentés jellegű feltárás mégis sok új és örömmel regisztrálható meglepetést hozott. Elsősorban azt, hogy a fürdő keleti megismert határától a nyugati helyiségek sora messze átnyúlik a Szentendrei út nyugati oldalára s folytatódik az Áruháza keleti oldala irányában, összesen mintegy 100 m szélességben.

Az említett nehézségek miatt azonban összefüggő részleteket nem tudtunk a tervezők rendelkezésére bocsátani, csak képzeletbeli kiegészítésekkel jelöltük meg az épület valószínűsíthető nagyságát és termeinek helyét.

Az elkészült felül- és aluljáró tervei maximálisan igyekeztek figyelembe venni a római kori fürdő, a vázlat szerint már megismert és még várható romjait.

1981 májusában megindult az építkezés.¹⁷ Első munkafázisként a terület felső egy méteres rétegét távolították el földgépekkel és próbacölöpöket fúrtak. A gépek gyalulta földszalagokban mindenütt előtűntek a fürdő helyiségeinek falai (14. kép). S ekkor kezdődött a közel négy és fél évig tartó igen kemény, megszakítás nélküli régészeti szimultán munka az építőkkal. Nem kevesebb, mint 45 vállalat ötezer munkása dolgozott a helyszínen, számos, munkájukat segítő és gyorsító – a régészeti feltárást sokszor nehezítő – munkagépekkel. Részünkről 20–25 fős, a földmunkához kiválóan értő bányászbrigádok alakultak ásatócsoporthal folyt a kutatás ott, ahol a földkitermelés szünetei lehetővé tették, vagy a gépek tövében, majd elvonulásuk után a szabadabbá vált területeken. A nehézségek mellé szerencsésen sok megértés és őszinte segíteni akarás is társult, olyan mértékig ameddig a nagy beruházási program megvalósulása azt lehetővé tette.

A terepmunka során mutatkozott megigazán abból a körülményből adódó probléma, hogy a kivitelezési munkák megindulása előtt nem volt alkalom több és nagyobb felületre kiterjedő ásatásra. Így történhetett meg például, hogy teljesen kiszámíthatatlanul, a felvázolt képzeletbeli szabályos alaprajztól eltérően épült és került felszínre a 28. sz. nagy natatio a fürdő nyugati traktusában, melynek helyére már korábban elkészült a nyugati felüljárósávot tartó betonoszlopok terve. Ezek az oszlopok éppen a medence tengelyébe épültek volna, szinte teljesen megsemmisítve a 26 m x 13 m-es medencét. Dr. Dalmy Tibor miniszteri biztos gyors intézkedésének és Bándli Katalin tervezőnek köszönhető, hogy három nap alatt új terv készült, mely megváltoztatta a pillérek helyét, keletebbre tolta őket, úgy, hogy a fürdő a mai napig talán legimpozánsabb terme épen maradt.

Minden nehézség ellenére az aluljáróban megépült a „Fürdő Múzeum”, mely az aquincumi legióstábor Thermae maioreseinek termeit tárja a látogatók elé 15 000 m²-nyi területen.

A THERMAE MAIORES HELYSÉGEINEK LEÍRÁSA

A fürdő eddigi feltárásai során megismert 48 helyiségének¹⁸ feltételezhető funkcióját nagy részben sikerült meghatározni. Azokban az esetekben, ahol több variáció is elképzelhető, csak az alaprajzi számjelzést és „helyiség” elnevezést adunk.

1. sz. porticus

A palaestra északi falához később épült porticus északi falának több részletét tártuk fel. A falból délre beugró támpillérek csomkjait három helyen találtuk meg. Hasonlóképp a palaestra falának északi síkjához is ízültek támpillérek. A nyugati lezárást, az északnyugati sarokkal együtt bontottuk ki. A falat 1 m széles, különböző méretű tört kövekből rakták, gyengébb habarcsba.

A fal alja Af 102,95 m. Az északi fal mellett kis foltban megmaradt az egykori járószint terrazzó burkolata Af 104,09 m-nél. A porticus romjait visszatemették.

2. sz. palaestra

A palaestra feltárása több részletben és különböző időpontban történt: 1960–1962 között, 1973-ban, 1977-ben, majd 1979-ben és végül 1981–1984-ig.¹⁹

Az első alkalommal a Flórián tér és Kórház utca sarkán épülő ún. „Lottó”-ház alapozása előtt kutattunk. Ekkor a palaestra délkeleti sarka és keleti zárófalának részlete került felszínre a falhoz simuló, befele ugró exedrával (15. kép). 1973-ban leletmentés során vízvezetékcső fektetési munkálataikor találtuk meg az északkeleti sarkát. 1977-ben végzett, rövid, háromhetes tájékoztató jellegű ásatás a déli falnak támpilléres, 2 m széles részletét hozta felszínre. Nagyobb szakaszon nyílt lehetőség mind az északi, mind a déli támpilléres falak feltárására 1979-ben, majd végül 1981–1984 között, s így a sok részletből nyert adatok alapján az alaprajzunkon ábrázolt teljes rekonstrukció elkészülhetett.

A palaestra falának alapozását nagy méretű kváder- és kisebb tört kövekből rakták, erős habarcs kötéssel. (16. kép). A fal alja Af 101,45 m-nél van. A 2,70 m széles felmenő fal opus mixtum módon készült: négy faragott kváder kősor és négy téglasor váltakozik. A faléleket alkotó téglasort semilateresekből rakták. A járószint magasságában 0,80 m x 0,70 m-es befele ugró pillérek simulnak az északi és déli falhoz, 2,80 m-es távolságokban ismétlődve (17. kép). A pillérek téglasorok nélkül, csak kváderkövekből készültek. A járószint Af 103,92 m. A pillérek lábazatát és két pillér közötti falszakaszokat durva mészkőből faragott, enyhén domború párnatagok vették körül. Magasságuk Af 104,47 m.

A palaestra keleti zárófalának tengelyébe 13 m átmérőjű exedrát építettek, mely jó állapotban maradt meg. Az északi lezárását már nem tárhattuk fel a Kórház utca aszfalt burkolata miatt. Az exedra falában Af 105,00 m szinten – a déli ívelésnél – két 70 cm széles, egymástól 35 cm-re levő, habarccsal kikent falifülkerészletét találtuk. Északi megfelelője elpusztult.

Az exedra falának déli végénél 2,50 m x 2 m-es bejárat volt. Az egykori küszöb helyén az egy tömbből készült, lezuhant szemöldökkövet találtunk, melynek faragása arra utal, hogy díszkapu része lehetett. Alján a két végénél 40 cm x 40 cm-es bevéssett mélyítés talán az oszlopok abacusainak helyei. A felső részén sarkai fele mélyülő keskeny vájatok tűnnek elő, melyek timpanon rögzítésére is alkalmasak lehettek.

Az exedra lábazatánál levő durvamészkőborítás tömbjeiben nem szabályos távolságokban 15–20 cm mély, kerek és ellipszis alakú bemélyítések vannak, melyek feltehetően faoszlopokat tartottak.

A tornacsarnok délkeleti sarkában 1,50 m x 1,50 m-es lépcsőalap tört kövekből habarcsba rakott sorai maradtak meg.

A palaestra déli falába több kaput nyitottak, melyek bejutást biztosítottak a fürdő termeibe. Ezekből a nyílásokból hármat tártunk fel, melyek különböző méretűek. A tengelybe vágott nyílás 3 m x 2,50 m, ettől 9 m-re keletre és nyugatra megtalált küszöbnyomok 2,20 m x 2,60 m méretűek. A palaestra megmaradt falmagassága Af 105,32 m és Af 103,98 m között váltakozik, igen jó masszív megtartásban.

A palaestra nyugati falát teljes hosszúságában feltártuk (18. kép). Ez a rész is igen jó állapotban maradt fenn, kivéve a délnyugati sarkot, ahol a falat kiszedték, újkori kút építéskor. A fal szélessége itt csak 2,10 m. Alapozása Af 101,31 m. Az északi fal végétől délre 7,50 m-re levő bejárat nagyméretű, kőlapokkal burkolt küszöbének töredékes részletét találtuk 2,50 m x 2,50 m-es kialakításban. A küszöbön Attist ábrázoló torso feküdt, mely eredetileg sírkörelief lehetett s hátsó oldalát domborúra faragták át (95. kép). A gyakorló térben a sarkoktól 2,80 m-re 1,80 x 1,80 m-es bázisokat építettek. A feltehetően szimmetrikusan elhelyezett négy bázisból, csak kettőt a délnyugati és a délkeleti sikerült feltárni, a két északihoz nem fértünk hozzá, kutatási lehetőség hiányában. A bázisok alapozása Af 101,33 m, a megmaradt magasság 2,20 m. A palaestra tengelyvonalában, a gyakorlótérben egy 3 m széles bázist sikerült részben feltárni (19. kép), kettőnek nyomát korábbi leletmentés során észlelték, de feltárni és pontosan dokumentálni nem lehetett.²⁰

A palaestra északi falából csak mintegy 20 m hosszú szakaszt tudtunk feltárni, ahol a déli fallal azonos támpilléres részleteket találtunk.

A palaestra konzerválása, rekonstrukciója és visszatemetett részei²¹

Az egész csarnokot az új hídfeljáró tartószerkezetének vasbeton fala kelet–nyugati irányban kettévágja. Az északi falat, valamint a feltárt porticus részletét visszatemetítettük. Ezen a helyen a kivitelezőnek nem volt semmiféle földmunkája, tehát a falak szerencsére érintetlenül maradtak az újból ráterülő földtakaró alatt.

A déli faltól északi irányban 8 m széles folyosót alakítottak ki, mely az aluljáró közlekedőrendszerének kelet–nyugati átvezető szárnya. Ennek a modern „folyosónak” a déli fala maga az eredeti palaestrafal. Ez nyugati irányban addig eredeti, amíg az észak–déli irányú felvezető híd tartószerkezetének építéséhez az alapozás készült (keletről nyugat fele 52 m), s melynek során a fal egy szakaszát kiszedték. Itt rekonstrukció készült. A hiányzó mészkő lábazatot műköből pótolták. A „Palaestra-aluljáró” északi vasbeton falát téglaszínűre vakolták. A falakon nagyméretű üvegfalú tablókon főleg a palaestra-élettel kapcsolatos mozaik ábrázolásokat mutatunk be. A palaestra keleti végétől 25 m-re nyugati irányban rámpa készült. Ennek a levezető útrészletnek két oldalfalára utólag beépített durva mészkő burkolat jelzi a palaestra északi falának helyét, amelyet ezen a ponton is megtaláltunk kiváló állapotban, de éppen a szükséges rámpa kialakítása miatt fenntartására nem volt mód.

A palaestra megismert alaprajza és részleteinek méretei miatt, arra kell gondolnunk, hogy a Thermae maioresnek ez az épületrésze nem egyszerű palaestra volt, hanem basilica thermarum, „nagyméretű oszlopos térség”,²² mely a sportolási lehetőségen kívül különböző alkalmakkor biztosította a katonai parádék megrendezését is.

A fürdő termeinek rekonstrukciójánál az egyik problematikus részlet a palaestra egykori valóságos konstrukcióját leginkább követő megjelenítés.

Nem tudjuk, hogy a két hosszanti oldalon feltárt és a falhoz simuló pilléreknek a gyakorlótérben belül volt-e megfelelője, mellyel fedett oszlopcsarnokot képezhettek? Sajnos ugyanis a kivitelezési munkák ezen a területen az átlagosnál is gyorsabb ütemben zajlottak, nem hagyva lehetőséget a régészeti ásatásra, a falak részbeni feltárásán kívül.

Ugyancsak kérdéses a belső tér négy sarkához közel épített 1,80 m-es tömbök szerepe (15. kép). A bázisnak ható építményeknél felmerült a gondolat, hogy talán lépcsőfeljárók magjai lehettek.

A nézők lelátó helyét a nyugati oldalra építhették – Hajnóczy Gyula rekonstrukciós terve szerint – ahol feltűnő módon a zárófalhoz nem kapcsoltak belső támpilléreket. Ezt indokolná az is, hogy innen nemcsak kiválóan áttekinthető az egész küzdőtér, hanem a feltehetően dekoratív architektúrával hangsúlyosan kiemelt keleti exedra lezárás ugyancsak innen érvényesült a legjobban (3. kép).

Alaprajzunkon 3–6. és 8. sz. helyiségek feltehetően nem a közfürdő használói számára készültek, hanem talán a katonai parancsnok magánfürdőjének traktusa lehetett, melyet későbbi átalakítások alkalmával építettek a fürdőhöz.²³

A 3–5. sz. helyiségek északról dél fele sorakoztak egymás után. A három terem nagyobbik, nyugatra eső részét korábbi leletmentés kapcsán dokumentálták,²⁴ melyek azonban elpusztultak a „Flórián-áruházzal” építkezésekor. Nem volt szerencsésebb helyzetünk az 1981-ben megtalált keleti folytatásokkal sem, mert ezek viszont a közlekedő tér nyugati szakaszának észak–déli leágazásához épült aluljáró létesítésekor semmisültek meg.

3. sz. helyiség

A téglalap alakú teremből északra és nyugatra kiugró részek kerültek felszínre. Az északra elágazó helyiségrész-nél nem tudtunk részletesebb kutatást végezni, de az itt állott és erősen átégetett kőoszlopokból arra következtetünk, hogy intenzív fűtéssel ellátott rész volt és közelében épülhetett a helyiségsor praefurniuma. A helyiség járószintje lepusztult. Ásatásunk során 1981-ben teljesen épen találtuk a hypocaustum terrazzó-padozatát a rajta állott téglapillérek jelentős számú maradványaival (21. kép). 7 sorban 15 darab pillér néhány téglasora, vagy az egykorinak pontosan kivehető lenyomata maradt meg. A pillérek téglái 20 cm x 20 cm méretűek. Mindegyik ugyancsak téglából készült lábazattal épült, az utóbbiak mérete 44 cm x 44 cm volt. A két egymás mögötti 3. és 4. számú helyiséget elválasztó 80 cm széles falból is megmaradt egy kis részlet. Ugyancsak ennél a falnál, az egykori átjáró ajtó küszöbének nyomát is megfigyelhettük.

A hypocaustum-tér padozatának magassága Af 102,97 cm. A keleti zárófal koronája Af 103,76 m. Alapozását nem tárhattuk fel. A helyiség északkeleti sarkánál, keletre folytatódó falnak csak részlete maradt meg. Sajnos, hogy éppen ezen a fontos helyen, ahol a therma termei irányába mutató kapcsolat kutatása lényeges lett volna, megfigyelés nélkül minden megsemmisült, részben még évekkel ezelőtt egy észak–déli irányú gázcső fektetés alkalmával, részben szemünk láttára a jelenlegi alapozási munkák során.

4. sz. helyiség

Az előző helyiség déli falához kapcsolódó helyiséget ugyancsak hypocaustummal fűtötték. A járószint itt is már korábban elpusztult. A hypocaustum padozata terrazzóból készült, ezen éppen úgy, mint az előző helyiségnél téglapillérek álltak: 15 darab észak–déli irányban, melyből hat sor maradt meg részben, vagy csak a nyomát rekonstruálhattuk. A padozat Af 102,94 m.

A 3. és 4. sz. helyiségek keleti síkja azonos, a következő déli szoba viszont 30 cm-re nyugati irányba tolódva épült.

5. sz. helyiség

Ezt a helyiséget nem fűtötték, a megmaradt terrazzó-padozat a járószint Af 102,22 m magasságban. A keleti falból 5 kváderkősor maradt meg (22. kép).

A téglalap formájú helyiség nyugati oldalánál – a korábbi leletmentés alkalmával – megtalált kiugró részlet azonos a 3. sz. helyiség építészeti megoldásával. Itt sem áshattunk le a fal aljáig, a falkorona legmagasabb pontja Af 103,02 m.

Az 5. sz. helyiség déli végénél udvarszerű felületet tártunk fel, észak–nyugati dél–délkeleti irányú kőfalazású, téglaburkolatú csatornával. Az udvar déli 50 cm széles kerítés fala az épülettől 5 m-re délre épült.

6. sz. helyiség

A félköríves medence átmérője 9 m, falának vastagsága 1 m. A helyiség északi íves része a palaestra déli falához illeszkedik. A medence falából 30–70 cm magas falkorona maradt meg (23–25. kép). A padozatot terrazzóba ágyazott nagyméretű téglákkal burkolták, mely teljesen épen maradt meg, egy kis felület kivételével a nyugati sávban. A medence falát 4 cm vastag finom felületű terrazzóval burkolták. A fal és padozat találkozási szögleténél ugyancsak terrazzóból negyedköríves alakú párnatagot készítettek a medence könnyebb tisztántartása érdekében. A nyugati és keleti sarkokhoz lépcsőt építettek, melynek 0,90 m x 1,20 m-es alapozási kőszora maradt meg a téglapadozaton. A déli falon – a medence tengelyében – ajtónyílás küszöbének nyoma, alatta délre lejtő vízvezető cső részlete, ép imbrex-szel (24. kép).

A téglapadozat szintje Af 103,70 m, a fal alapozása nyugaton Af 103 m.

A délkeleti saroknál kinyúló falrészlet a korábbi periódushoz tartozó 9. sz. helyiség nyugati falának nyugati oldalához illeszkedik.

Konzerválás, rekonstrukció

A medence felszínre kerülésének állapotában maradt meg, tekintettel arra, hogy teljes egészében a felüljáró hídja épült fölé.

7. sz. helyiség

A 7-es szám a korábbi, az épület első periódusához tartozó helyiséget jelöli. A helyiség téglalap alakú formáját és méretét keleti 13. számú megfelelője szerint rekonstruáltuk alaprajzunkon. A keleti traktusban ide épült a fürdő

latrinája. A therma méretét, befogadó képességét tekintve elképzelhető, hogy ez is latrina volt, de meg kell jegyeznünk, hogy erre utaló részlet nem maradt fenn. Az itteni járószint Af 103,82 m, foltokban terrazzó nyomokkal.

Konzerválás, rekonstrukció

A védőtető miatt eredeti állapotában maradt.

8. sz. hidegvizes medence

A kisméretű – 4,50 m x 4,50 m-es – hidegvizes medence meglehetősen jó állapotban maradt meg (26. kép). A padozatát nagy alakú faragott kőlapokkal burkolták, melyek csak töredékekben és a terrazzóaljban lenyomatokban maradt meg. Oldalfalát terrazzóval burkolták, az északkeleti szögletben 1,32 m x 0,90 m-es faragott mészkőmonolit, a medence megmaradt belépője. A padozat és a fal találkozási élénél itt is terrazzóból készült párnatagot találtunk. A padozat terrazzó alapozásának szintje Af 103,77 m. Északkeleti sarkában vízlevezető nyílás van, mely összeköttetésben volt a medence 80 cm széles keleti falának külső oldalához épített téglafalazású csatornájával (27. kép). Ez utóbbi alja Af 103,50 m. Ugyancsak csatorna épült a medence déli falához is. A csatorna tört kövekből készült habarcsba ágyazott falának szélessége 30 illetve 40 cm, a nyílás 25 cm. Alját téglával burkolták. Több téglán bélyeg is megmaradt: félhold és planta pedis keretben LEG II ADI PF bélyeggel. A csatorna alja Af 103,03 m.

Előbbi csatorna déli fala mellett 80 cm széles kelet–nyugati irányú falrészletet tártunk fel, keleten megmaradt sarokkal. Periódusát nem sikerült tisztáznunk. A fal alja Af 103,17 m, megmaradt koronája Af 103,97 m.

Ettől a faltól délre még egy kelet–nyugati irányú csatorna került felszínre, mely nyugaton dél–délnyugati irányban tört meg. A csatorna falát terrazzóskötésű téglalapokból készítették, alját ugyancsak téglával burkolták. Több téglán – az előzővel azonos – bélyeget találtunk. A csatornát Af 103,66 m-nél téglával fedték, alja Af 102,83 m-nél van.

Konzerválás, rekonstrukció

A védőtető miatt eredeti állapotában maradt.

9. sz. apodyterium

A therma jellemző építészeti konstrukciója az észak–déli tengelyhez fűzött, egymás tükörképeiként megjelenő helyiségek sora, melynek ez az első teljes egészében feltárt terme. A téglalap alakú terem a palacstra déli falához épült (28. kép). Falszélesség: 1 m. Padozatának terrazzóburkolata csak kisebb foltokban maradt meg Af 104,23 m-nél. A hypocaustumból viszont jelentős, bolygatatlan részek kerültek felszínre. Itt többszöri átalakítás nyomát figyeltük meg. A hypocaustum tér padozatán (Af 103,05 m), melyet ugyancsak terrazzóból készítettek, téglapillérek és oszlopok félbetört darabjait eredeti helyeiken hagyták több ponton, majd feltöltötték és fűtőcsatornákat építettek helyükbe (29. kép). A folyosó nagyságú 1 m széles csatornák falát terrazzóval burkolták (30. kép). A folyosó eredetileg körbe futott a falak mellett, majd a terem belső részénél hegyesszög alakú, ugyancsak folyosókkal megszakított tereket alakítottak ki. A folyosókban 1,20 m magas faragott oszlopokat találtunk.

A helyiség északi traktusát 50 cm széles tört kövekből rakott fallal választották el a fűtőtértől, az északi faltól 3,50 m-re déli irányban. Itt is több téglapillért találtunk a hypocaustumban. Az elválasztó illetve osztó falba két melegátteresztő nyílást építettek, amelyeket később téglával falaztak el.

Az apodyteriumnak ebben a részében láthatóan intenzívebb meleg elérésére törekedtek. Feltehetően az előfürdő kádjai állhattak itt, vagy olajozó fürkék helye lehetett, esetleg pihenő.

Konzerválás, rekonstrukció

A terem területére épültek a felüljáró és az új hídszakasz tartópillérei. Ennek alapozása során a helyiség jelentős része elpusztult, csak a keleti fal alsó kősorai maradtak helyükön. A termet tehát rekonstruálni kellett. Elkészült a hypocaustum tere, az északi traktusban. Külön erre a célra gyártott – a római korival megegyező méretű – téglákból, több pillér is az eredeti helyére került.

A feltárások során kialakítottuk azt a gyakorlatot, hogy a jelentősebb és mozdítható építészeti részeket, mint pl. faragott küszöbköveket, hypocaustum oszlopokat és padozatburkolatokat, előzetes fényképezésük, bemérésük és rajzban történő dokumentálásuk után felszedtük és az aquincumi raktárakba szállítottuk, a hídépítési munkák befejezéséig.

Ez történt itt a 9. sz. hypocaustum oszlopaival is, melyeket azután a rekonstruált folyosókba, eredeti helyükre állítottunk fel. Ezen túlmenően félretettük még a töredékes téglákat is és a nagyobb méretű falazó köveket, melyeket

a rekonstrukció alkalmával használtunk fel. A falak kiegészítésénél a nemzetközi gyakorlatnak megfelelő módszert alkalmaztuk, vörös sávval választottuk el az eredeti falrészeket a kiegészítéstől. Miután már 1962-ben Pfanni Egon erre a célra téglasoros elválasztást alkalmazott, ezen a helyen is ezt a módszert folytattuk, felhasználva az eredeti téglákat.

10. sz. *frigidarium*

A frigidarium az épület tengelyében fekszik és közvetlenül a palaestra déli falához ízül (31. kép). Padozatát nagy méretű, hasított kőlapokkal burkolták. A padozat nagyobb felületeken in situ maradt meg Af 104,24 m-es szinten. Külön figyelmet érdemel a falak belső oldalán körbefutó csatorna. A csatornafalakat különböző méretű tört kövekből, habarcsba rakták (32–34. kép). A csatornafalba és a 12. sz. apodyteriumba átvezető ajtóküszöb két oldalán mészkőből faragott tömböket építettek, melyekben függőleges nyílások vannak (32–33. kép). A mészkőtömb Af 103,36 m. Feltehetően ezeken a pontokon vízcurgók voltak. A víz befogadására és levezetésére alkalmasabb az egy tömbből faragott kőblokk, mint a habarcskötésű kisebb tört kövek sora. A csatornákat nagyméretű kőtömbökből faragott lapok zárták le Af 104,12 m-nél (32, 35. kép).

A 12. sz. apodyteriumba átvezető ajtó alatt észak-északnyugat–dél-délkeleti 1,20 m x 1,50 m belméretű csatorna részlete került felszínre. Két oldalfalát faragott kváderkövekből, boltíves lezárását téglából építették, az alját is téglával burkolták. Af 102,78 m (36. kép).

Konzerválás, rekonstrukció

A frigidarium keleti részébe az új Szentendrei út járószintjét tartó szerkezet vasbeton pilléreit alapozták. Emiatt a palaestra déli fala (a frigidarium északi falával azonos) 7 m hosszúságban elpusztult, valamint a frigidarium keleti zárófalának jelentős része. Mindkét helyen rekonstrukció készült.

A padozatot burkoló faragott kőlapokat előzetes fotó- és rajzi dokumentálás után felszedtük és Aquincumba szállítottuk a kivitelezési munkák befejezéséig. A visszaszállított kőlapokat a szabadtéri rommúzeumunk berendezésekor vízszűrő homokrétegbe mélyítették, hogy ezzel megoldják a felszíni víz elvezetését is. A régészeti feltárás – érthető módon – a fürdő egész területén mindig sok problémával haladt, de talán az egyik legkritikusabb pont éppen itt volt. Alig emelték ki a földgépek a romok fölötti földtakarót és a jelenségeket, bár csak részben, dokumentálhattuk, máris épültek a kivitelezést segítő, ideiglenes betonszerkezet állványai, majd az utcaszint kialakításához szükséges betonpillérek megépítése után, csak az építkezés legutolsó szakaszában szedhették szét az állványzatot. Ekkor fejeződhetett be igen rövid idő alatt a régészeti munka, és nyomban megkezdődött a rekonstrukció, az elpusztult falak műemléki helyreállítása.

11. sz. *piscina*

A 10. sz. frigidarium déli falához mélyítették a piscinát. A medencének a nyugati része megsérült még a korábbi építkezések során. A keleti, épségben maradt traktusból rekonstruálhattuk az egész medencét. Négy sarkában, negyedköröcikk alakú belépőt építettek. Az északkeleti sarokban két lépcsőfok jó állapotban maradt meg míg a délkeletinek csak az alsó sora (37. kép). A saroklépcső átmérője 2,50 m. A fokokat kisebb méretű kváder kövekből és téglából építették és 3 cm vastag terrazzóval vonták be. A terrazzóból készült padozat – a nyugati sarkokat kivéve – teljesen épen megmaradt Af 103,14 m-es szinten. A medence falának és a padozatnak találkozási élénél – mint a fürdő több helyiségeinél is – plasztikus, terrazzóból készült párnatagot alakítottak ki (37. kép).

A 16. sz. átjárónál a párnatag délre ível, feltehetően az ajtó nélküli 2,50 m széles átjáró oldalfalát követte.

A műszaki tervek szerint a piscina északkeleti lépcsőjének helyére kellett lemélyíteni a felüljáró tartószerkezetét. Ennek következtében a lépcső és a keleti fal jelentős része elpusztult volna.

Mint műemlékvédelmi érdekességet mondjuk el, hogy ennek a nagyon jó állapotban megmaradt szép in situ résznek a megmentése érdekében nem könnyű feladatra vállalkoztunk. Az érintett részt felvéstük, körülástuk, aláblokkoltuk és az egész helyiség sarkát lépcsővel együtt pallókból készült faládába foglaltuk, majd daruval kiemeltük és az akkor már a forgalomból kikapcsolt régi Szentendrei útra helyeztük.²⁵ Itt maradt addig, amíg a vasbeton pillér elkészült, azután ugyancsak daruk segítségével, visszacsúsztattuk eredeti helyére (37. kép).

A fürdő későbbi átalakítása során a piscinát megszüntették, földdel, kő-, téglatörmelékkel feltöltötték és föléje új helyiséget építettek. Ennek a falai azonosak voltak a 10. sz. frigidarium falával. A megemelt Af 104,06 m-re épített padozatát már csak foltokban találtuk meg. De ezeken a helyeken megmaradt a terrazzo alapozásba helyezett téгла-mozaik burkolat (38. kép). A 12 cm x 3 cm x 3 cm méretű téglahasábokból lerakott opus spicatum mintájú

felület még a római korban megsérült s a kijavításnál már nem az eredeti motívumot követték, hanem a 20 cm x 20 cm-es méretű téglákkal pótolták.

Ebből a megemelt szintű és téglamozzaikkal épen maradt padozatrészből mintegy 2,80 m x 1,50 m-es felületet in situ benne hagytunk a medencében. Az omlékony főtöltést vegyszeresen kezeltük, a burkolatot restaurátoraink felszedték és új rögzítő alapba foglalva helyezték vissza.²⁶

Konzerválás, rekonstrukció

Jelentős mértékben sérült a helyiség északkeleti és keleti szakasza a tartószerkezetek miatt. Itt rekonstrukció készült néhány téglá és kváderkő felfalazásával. Teljesen rekonstruálták a nyugati oldal két lépcsőjét.

12. sz. apodyterium

A keleti traktus apodyteriuma megegyezik a nyugati szárny 9. számmal jelzett apodyteriumával. 1960-ban tártuk fel az északi és keleti falának egy részét, míg 1983-ban a nyugati – a 10. sz. frigidariummal közös – falszakaszát. Falának vastagsága 1,20 m, északon az egybeépült palaestrafallal együtt 2,90 m. északkeleti negyedében a palaestra irányába nyíló kapu (?) nyomára utal a fal keleti síkjánál gondosan illesztett kváderkövek sora.

Falazása opus mixtum módon készült.

A helyiség délkeleti szögletében kőfalazású csatornanyílás alját téglával borították. Ez a csatorna összeköttetésben volt a 10. számú frigidarium észak-északnyugat dél-délkeleti csatornájával.

A helyiség északkeleti sarkánál megbontották a falat a XVI. században, ahonnan törökkori kerámiát szedtünk fel.²⁷

Konzerválás, rekonstrukció

Miután az apodyterium fölé épült a hatemeletes lakóház, a falalapozáskor éppen a helyiség közepét semmisítették meg, úgy hogy előzetes régészeti feltárássra nem volt lehetőség, így nem tudjuk, hogy hypocaustum fűtése volt vagy sem. A helyreállításnál csak a törökkori bolygatást egészítették ki, elválasztó téglacsík beépítésével, egyébként a falak olyan állapotban maradtak, ahogy felszínre kerültek, miután a fölötte levő épület egyben védőtetőül is szolgált.

A lakóház utcai fala és az apodyterium keleti fala között kialakult 3 m széles folyosót lapidariumnak rendeztük be. Téglából épült posztamensekre helyeztünk néhány feliratos és figurális köemléket, amelyek a környéken kerültek felszínre.

13. sz. latrina

Ezt a helyiséget is 1960-ban tártuk fel. A járószint teljes egészében elpusztult, de az alatta húzódó kőfalazású csatornák épen maradtak meg. Az egyes csatorna szakaszokat későbbi átalakítások után lefalazták. A déli csatorna feletti vájatos fedlapok másodlagos elhelyezésben vannak. A keleti fala meglehetősen sérült, rossz állapotban maradt meg. Mellette észak–déli irányú 1,50 m széles folyosót borítottak nagy alakú hasított kőlapokkal.

A padozat fölötti törmelék rétegben szökőkúthenger kissé töredékes darabja maradt meg, oldalán az ólomcső számára vésett, ferde nyílással.

A palaestra déli falától délre 1 m-re nagy méretű, kötőanyag nélkül rakott kelet–nyugati irányú kőblokkokból készült fal (?) három sora maradt meg.

Konzerválás, rekonstrukció

A hatemeletes lakóházat tartó hat vasbetonból készült pillér alapozásához a helyiség egész belső terére szükség volt. Ezért az összes csatorna-falat felszedték, a köveket beszámoltuk, helyüket lerajzoltuk és fényképeztük, majd a pillérek elkészülte után visszafalazták eredeti helyükre.

14. sz. helyiség

Ez a helyiség átjárást biztosított három irányba: észak felé a 10. számú frigidariumba, nyugat felé a 9. sz. apodyteriumba és dél felé a 18. sz. frigidariumba, valamint a 22. számú kis udvarba.

Az északi átjáró in situ küszöb-töredékének szintje Af 104,15 m. A nyugati fal mellett kis felületen megmaradt az eredeti téglaburkolat, melyek korábbi hasított kőlapok sérült részeit pótolták, Af 103,80 m szinten.

A 9. számú apodyteriumba átnyíló ajtó küszöbköve kimozdult helyzetben maradt meg Af 104,23 m-es szinten.

A 18. számú frigidariumba átvezető ajtónál csak a küszöbnyom volt mérhető Af 103,09 m-nél, míg a 22. számú kis udvarral közös ajtónyílás küszöbhelye Af 103,18 m volt.

Déli fala, mely a 18. sz. frigidarium északi fala 1,40 m széles, opus mixtum technikával készült.

Konzerválás, rekonstrukció

Az első feltárást itt 1979-ben végeztük. Sajnos azonban a már említett szűkreszabott és szigorúan megvont, csak a füvesített parkrészen belül engedélyezett ásatás miatt, szelvényünk déli vége éppen a helyiség déli falának koronájánál volt. Egy kis sávban megkíséreltük ugyan az aláblokkolást, de veszélyes lévén csak annyit állapíthattunk meg, hogy a fal lépcsősen vezet déli irányba a 18. számú frigidariumba. 1982-ben sem volt szerencsésebb a helyzetünk. A mélyépítési munkák során a fal jelentős része elpusztult.

Ezen a helyen az egykori falaknak sok szakaszon csak a bemért adatai és falcsonkok álltak rendelkezésre a helyreállításakor, tehát ezt egészében rekonstruálni kellett, tartva az alaprajz értelmezési magasságot. Az időközben Aquincumba szállított burkolólapok jelentős részét – a dokumentációk alapján – sikerült eredeti helyükre visszarakni.

Megjegyezzük még, hogy a helyiség keleti – a 15. számú Nymphaeummal találkozó – részét már korábban, az itt állt lakóház pincéjének építésekor semmisítették meg.

15. sz. Nymphaeum

Az egykor feltehetően szökőkúttal, szobrokkal és faragványokkal díszített kútház exedrája a 18. sz. frigidarium északi falához épült és szimmetrikus tükörképe az észak–déli tengely keleti oldalán 17. számmal jelzett exedranak. Az exedra tengelyében 1,20 m x 1,40 m-es ablaknyílás nyoma maradt meg Af 103,99 m. Fala opus mixtum módon készült, jól kivehetők a kváderkövek között kitüremkedő habarcs függőleges és vízszintes bekarcolt vonalainak hálójá. A padozatot és az exedra belső falát terrazzóval burkolták (39. kép) a találkozási élnél párnatag kiképzéssel. Af 103,39 m szinten.

Az egykori boltozat szerkezetet hordozó hatalmas, puhamécszkőből faragott, négyzetes lábazati tömbök is nagy részben megsérültek és csak a keleti oldalon maradtak meg töredékesen. Ennek a lábazatnak az anyaga azonos a palaestra pillér-lábazatainál talált mészkőtömb pakolással.

Konzerválás, rekonstrukció

Ahogy a 14. sz. helyiség leírásánál jeleztük az exedra nyugati felét újkori pince alapozásakor már megsemmisítették. Tovább csorbult a fal 1983-ban a híd pillérének alapozásakor. Így tehát az exedra teljes nyugati ívét rekonstruálni kellett. A meglehetősen magasan (2,50 m) megmaradt keleti falkoronát egy kősorral és a fugákat habarccsal erősítették meg. A padozat terrazzó burkolatát és a falon is megmaradt kevés – ugyancsak terrazzo – borítást vegyszeres kezeléssel konzerválták. A thermának ennél a részénél különös gonddal kellett eljárni a helyreállítások során, tekintettel arra, hogy a falak a két híd elágazó íve alatt vannak, földem nélkül, kitéve az időjárás okozta károsításnak.

A 18. számú frigidarium padozatán három rekonstruált lépcsővel zárul az exedra.

16. sz. átjáró

A 15. és 17. számú Nymphaeumok exedrái között 3,50 m széles átjárást biztosító folyosó észak fele emelkedő, lépcsőzetes kialakítású volt. Ezt a felületet ugyancsak nagy méretű hasított kőlapokkal burkolták (40. kép).

Konzerválás, rekonstrukció

A 18. számú frigidariumból három rekonstruált lépcső jelzi az átjárást.

17. sz. Nymphaeum

A 15. számú Nymphaeum szimmetrikus keleti megfelelőjének 1,20 m magas fal-ívébe mélyített 1,20 m x 1,40 m-es ablaknyílás szintje Af 103,99 m. Alatta a falban 0,60 m-re imbrexel burkolt vízkivezető nyílás in situ ép részlete maradt meg (41. kép).

A falat és padozatot terrazzóval burkolták, az élnél itt is párnatagot alakítottak ki. A padozat alatt észak-észak-nyugat dél-délkeleti irányú – kelet felé ívesen elágazó, kőfalazású téglá burkolatú csatorna húzódik. Az exedra

falainak lábazatánál itt is előtűnnek a nagy méretű puha mészkőtömbök, melyek különösen a nyugati oldalon maradtak meg jó állapotban.

Ezeket a monolitokat Af 102,62 m-nél észleltük.

Konzerválás, rekonstrukció

A földmunkák során éppen az exedra belsejében a nyugati oldalon 80 cm x 80 cm-es betonból készült, a földből magasan kiálló aknát találtunk. Ennek mélyítésekor, annak idején a padozatot feltörték. Ettől eltekintve a többi része római kori. A helyiség olyan jó állapotban maradt ránk, hogy csak a boltív keleti bázisát rekonstruálták, egyébként kiegészítés nélkül áll az exedra. Ugyanis szerencsésen olyan helyen sikerült megőrizni, ahol az új felüljáró földeme védi.

Jól esik látni szabadtéri múzeumunkban olyan romokat is, amelyhez nem kellett hozzátegyen semmit a jelen.

18. sz. frigidarium

A therma feltehetően egyik legdíszesebb, központi helyisége lehetett ez a frigidarium (42–45 kép). Mind a négy oldalán ajtók biztosították a különböző irányba történő közlekedést, illetve a díszes Nymphaeumok nyíltak belső terébe, két oldalán – keleten és nyugaton – hidegvizes medencék (2. kép 25. és 26. sz.) álltak a fürdőzők rendelkezésére. Ez utóbbiakba innen bevezető lépcsőkön keresztül jutottak be. Padozatát nagy méretű faragott kőlapokkal burkolták, több kőlap tetején vájatot találtunk, ezek vezethették le a terem összegyűlt vizét a csatornába (42–43. kép). Miután ez a nagy felület több helyen sérült volt, a kőburkolat hiányzott, ezért minden nehézség nélkül feltárhattuk a padozat több részletét. A terem közepe táján – nem in situ helyzetben – vízszűrő kő virágszirom formára faragott, kettébetört 1,10 m x 1,40 m-es tömbjét találtuk, mely a központi egymásba torkolló csatornák összefolyása felett állhatott.

A kőburkolatú padozat Af 103,19 m szinten van. A frigidarium déli falában kisméretű, terrazzo borítású öblítő medence épült (43. kép).

Konzerválás, rekonstrukció

A 18. sz. központi terembe nyíló több helyiség konzerválásáról és rekonstrukciójáról leírásuk helyén beszéltünk. Itt a frigidarium belsejének kialakításával foglalkozunk.

A rekonstrukciók készítése során gondot okozott mindenütt a vízelvezetések kérdése, főleg azokon a helyeken, ahol a romok semmi védelmet nem kaptak a híd-födémek alatt. Ha figyelembe vesszük, hogy a kialakított csomópont több mint 23 000 négyzetméternyi területet érint és ebből csak mintegy 6 000 négyzetméter fölött van tető²⁸ érhető, hogy a műemlékvédelmi szempontok fokozottan előtérbe kerültek. Ezért pl. itt a frigidarium meglehetősen nagy szabad felületén a falak állagának védelmére és a szétfagyás veszélyének elhárítására a padozatok kőburkolatának visszahelyezése előtt szemeses homokréteget terítettek a felszínre. A faragott eredeti és kiegészítésre készült kőlapokat kevés hézaggal helyezték le s így közöttük, a szemeses homokrétegen keresztül elszivárog a felület nedvessége.

A terem tengelyében – a 16. sz. átjáró vonalában – két kőlapon szökőkút hengeres talpának lenyomatát találtuk. Ez adta a gondolatot, hogy a földmunkák során²⁹ a feltöltött törmelékben talált szökőkút tányérjához tartozó 62 cm x 55 cm-es íves, faragott töredékből szökőkút rekonstrukciót készítsünk. Ezt nem az eredeti szökőkútnak a kőlapon megmaradt helyére állítottuk fel, hanem ez esetben a modern hídszerkezethez igazodva olyan szabad ponton, ahol felülről a hídról is érvényesül a tányérba visszacsobogó víz játéka. A vizet a 15. sz. Nymphaeum előtt a padozatba lemélyített aknába elhelyezett elektromos szerkezet forgatja (44. kép).

A frigidariumba nyíló 35. sz. sudatoriumtól kissé északra helyeztük el a „Thermae maiores” – feliratos kő másolatát. Úgy érezzük igazán itt indokolt a szöveg szerepeltetése, mely mint egy kőbevésett építési dokumentáció igazolja Schönvisner 1778-ban publikált ásatási eredményeit.

A 35. sz. sudatorium feltárt részletei alapján elképzelt nagy kiterjedésű épület méreteit hangsúlyozza a feliratos kő szövegében szereplő „Thermae maiores” elnevezés.

A frigidarium ásatásakor azt a korábbi módszerünket követtük, hogy a sérülékeny részleteket felszínre kerülésük állapotában fényképen és rajzon dokumentáltuk, az egyes darabokat beszámoltuk, majd felszedtük, Aquincumban lévő raktárainkba szállítottuk és az építkezések befejezése után a dokumentációk alapján visszahelyeztük származási helyükre őket.

19. sz. helyiség

A 14. számú helyiség keleti párja, mérete és formai kialakítása megegyező. Csak részben sikerült feltárni, főleg a nyugati sávot, mert éppen ezen a helyen épült – a már említett – új Szentendrei utat biztosító támfal. A terem falait csak a megmaradt falmagasságig egészítették ki, védő felfalazásra nem volt szükség, tekintettel arra, hogy földem alatt vannak a romok.

20. sz. helyiség

20-as számot kapta az az erősen bolygatott részlet, amely feltehetően a via principalisról nyíló díszes főkapuhoz tartozó bejárati csarnok volt.

Ebbe a térségbe a padozatot terrazzóba ágyazott nagyméretű vékonyabb hasított kőlapokkal burkolták, magassága Af 103,87 m. A térségen belül kelet–nyugati irányú csatornát is találunk a 8. számú medence déli csatornájától délre 1,50 m távolságra, melyet 5 m hosszan sikerült feltárni. A csatorna nyugaton megtört és dél–délnyugati irányba fordul. Az észak–déli aluljáró építésekor ez a részlet megsemmisült, mivel beleért az aluljáró térségébe. Törtkövek-ből rakott 25 cm-es falai, 30 cm széles belméretű csatornát képeztek, amelynek alját téglával burkolták. A téglák között találtunk korai keltezésű LEG II ADI PF bélyegeket planta pedis és félhold keretben. Ugyancsak in situ találtuk a csatornát befedő, 1,20 m x 1 m-es méretű téglát Af 103,66 m-nél, a csatorna alja Af 102,83 m.

Konzerválás, rekonstrukció

Itt minden részlet konzerválás és kiegészítés nélkül maradt eredeti helyén, mivel védőtető alatt vannak az emlékek.

21. sz. helyiség

Nyugati falát később építették a 9. számú apodyteriumhoz és a 24. sz. patkó alakú medencéhez.

Ez a fal elűt a másik három opus mixtum faltól, rosszabb minőségű, gyenge habarcsba, egyenetlenül rakott törtkövekből készült.

Konzerválás, rekonstrukció

A helyiséget alkotó későbbi nyugati, 50 cm vastag falat nem rekonstruálták, ide lépcsőt építettek a közlekedés érdekében (46. kép).

22. sz. helyiség

Több helyiség által határolt – feltehetően belső világító udvar – terében lemélyítettünk a négy fal aljáig (47. kép). A délkeleti saroknál a járósínten kőborítású küszöb, részben kiszedett nyoma maradt meg.

A déli fal déli oldalán foltokban megmaradt az eredeti vakolat és az opus mixtum három téglasora a kváderkövek felett.

A fal aljához kőlapokkal burkolt tér illeszkedik, melyet áttörtek egy újkori kút építésével. A falak alapozásának szintjei: nyugaton Af 102,01 m, északon Af 101,66 m, délen Af 101,72 m és keleten Af 101,22 m. A nyugati falat 29, illetve 35 cm-rel magasabban alapozták, mint a másik hármat. Miután mind a négy fal egyidőben épült, az alapozási különbségnek statikai oka lehet.

Konzerválás, rekonstrukció

Itt csak a nyugati falra utaló – padozatból alig kiemelkedő – felfalazás készült, tekintettel arra, hogy itt épült – a szintek áthidalását segítő és a nyugati traktus megtekintését biztosító lépcső.

23. sz. helyiség

Mérete és elrendezése azonos a 22. számú helyiséggel. Sajnos, itt sem volt mód előzetes feltárássra. Az épülő új út tartószerkezetének építésekor került felszínre a keleti fal nyugati sarka. A helyiség északkeleti sarkától 1,30 m-re délre in situ került felszínre az egykori küszöb faragott köve. Az új út szerkezeti falát úgy építették a római kori falra, hogy a küszöbök sértetlenül, szabadon látható. A burkolat néhány, ugyancsak faragott fedlap köve is in situ megmaradt.

Konzerválás, rekonstrukció

Ennél a rekonstrukciónál kényszermegoldás született, mert nem a falszélességének megfelelő falkoronát egészítették ki, hisz azt nem is ismertük meg, hanem az elkészült betonfalra rakták fel a kiegészítés kváderkő és téglasorait kulisszaszerűen.

24. sz. hidegvizes medence

A patkó alakú hidegvizes medence később épült a 30. számú kerek sudatoriumhoz (48–50. kép). Erre utal a déli fal, 1,20 m-ről 0,55 m-re keskenyedik, hogy „elférjen” a kerek alakú, 30. sz. sudatorium mellett (50. kép). A patkó alakú medence alját törtkövekből erős kötőanyagba rakták, padozatát és falát 4 cm vastag terrazzóval burkolták. Erre hasított csiszolt felületű kőlapokat helyeztek. Mellette leástunk, de hypocaustum nyomát nem találtuk, csak laza, kötőmelékes feltöltést. A padozat terrazzójának vastagsága 24 cm. A fal és padozat illeszkedésénél itt is mint a fürdő többi medencéjénél, megmaradt a negyedkörívk alakú terrazzóból készült párnatag.

A medence keleten csatlakozik a korábbi periódushoz tartozó 25. számú medence északi falához. Ez utóbbi falat sajátos technikai megoldással hozták egysíkba a későbbi fallal. A faltestre apró téglatöredékeket ágyaztak habarcsba, és erre simították a terrazzót, kiegyenlítve a falsíknál mutatkozó kiugrás differenciáját.

A fürdő nyugati szárnyát később ismét átalakították, melynek során megszüntették a 24. számú medencét is. Belsejét törmelékkel feltöltötték és a ráépült új helyiségnek már csak a délkeleti szöglete maradt meg. Ennek kutatására és a periódusok pontosabb szétválasztására nem volt lehetőségünk, mivel a terembe beleépült egy újkori pince, mellyel részben elbontották a római kori falakat. A készülő felüljárót tartó vasbeton pillér a 28. számú natatíot gyakorlatilag megsemmisítette volna. Megmentése érdekében áttervezték az eredeti konstrukciót,³⁰ melynek eredményeképp a vasbeton pillérsor a 24, 30, 31-es számú helyiség nyugati oldalára és 28. számú natatío keleti oldalára került. Az alapozás mélyítése előtt rövid időt kaptunk a régészeti kutatásra. Sikertelenül leásni a két helyiség falának alapozásáig. A 24. sz. medence falának alja Af 101,17 m, míg a 30. sz. sudatorium falának alja Af 101,65 m-nél volt.

A 24. sz. medence falába imbrexből épített vízkivezető csatornát találtunk.

Konzerválás, rekonstrukció

A medence 60 cm magas fala annyira jó állapotban maradt meg, hogy csak a délkeleti sarkánál kellett egy kis részen kiegészíteni, annál is inkább, mert jelentős része ugyancsak védőtető alatt van. A medencét észak–déli irányban átszelő és a későbbi periódusokhoz tartozó falakat, kis mértékben egészítették ki.

25. sz. hidegvizes medence

A 18. számú frigidarium nyugati és keleti oldalához 1–1 téglalap alakú hidegvizes medencét építettek (51. kép). A nyugati 25. számú medence alaprajzát a 26. számú alapján rekonstruálhattuk. Ugyanis a therma nyugati szárnyán történt többszöri, még római kori átépítés erősen bolygatta az itt épült medencét. Ezen kívül a hídépítési munkák során is csak részben sikerült feltárni tekintettel arra, hogy a felüljáró szerelését biztosító vasbeton alapgerenda fölötté állt a kivitelezés utolsó napjáig, melynek elbontása után a sürgető határidők miatt már régészeti kutatásra nem nyílt lehetőség.

Az Af 103,14 m-n levő padozatát nagyméretű kőlapokkal burkolták, majd később téglával javították ki a sérült részeket. Az újkori építkezés sem kímélte, mert éppen a közepébe mélyítették egy kutat, amely szintén nagy felületet semmisített meg. A keleti oldalához építhették a belépő lépcsők falát, amelynek meglétéről csak néhány szétszórt és töredékekben heverő faragott kötőmb emlékeztet.

Konzerválás, rekonstrukció

A medence nyílásának boltívet északon tartó mészkő tömb kövei eredeti helyükön maradtak a padozat szinten. A déli falat kissé felfalazták (52. kép).

Megjegyezzük, hogy a területnek ez az egyetlen terme, ahol a rekonstrukció valójában nincs befejezve, mert a medencejellegű érzékeltető felfalazások főleg a keleti oldalon nem készültek el. Ez pótmunkaként valósul majd meg.

26. sz. hidegvizes medence

Ezt a medencét tárta fel Nagy Lajos 1930-ban és építették be később az elkészült Flórián tér 3. sz. ház pincéjébe múzeumként. A medence falai igen jó állapotban maradtak meg. Nagyméretű faragott kőlapokkal burkolt padozata

teljesen épen került felszínre. Ez az egyetlen helyiség a fürdőben, ahol a felmenő falban egy sor opus spicatum részt találtunk. Déli falába terrazzóval bevont üléspadot mélyítették. Nyugati fala mellett nagy kőtömbökből kialakított lépcső alsó sora csatlakozik az északnyugati sarokban megmaradt négyzetes kőtömbhöz, mely valószínűleg a sarokbelépő alapozása volt. Az északi falban a padozat szintjén vízkivezető nyílás maradt meg (10. kép).

Konzerválás, rekonstrukció

Ahogy az előzőekben már említettük, a lakóház pincéjébe beépített medencénél a nedvesség kiküszöbölése volt a legnagyobb gond. Az 1962. évi műemléki restaurálás alkalmával csak kis mértékben csökkent a falak átnedvesedése a centrifugál-ventillátor beállításával és a mennyezet kazettás Hungarocell borításával. Alapvetően és teljesen megszüntetni a nyirkosságot csak most lehetett azzal a nem kis statikai problémát jelentő és biztonsági megerősítéseket kívánó megoldással, mely a fal síkját nyugaton áttörte. Az ablakszerű nyílásba vasrácsot helyeztek és ez biztosítja a helyiség állandó szellőzését és teljes kiszáradását, mely röviddel a faláttörés után már tapasztalható volt. A leírtakhoz még hozzátesszük, hogy ezzel a kényszerűnek látszó és műszaki okokból eszközölt faláttöréssel jöhetett létre végeredményben az a nagyon vágyott, de eredetileg lehetetlennek tűnő megoldás, hogy az 1778-ban és 1930-ban kiásott fürdő-termek látványban is bekapcsolódjanak a legutóbbi négy év – 1981–1984 – feltárásainak helyszínen megőrzött összképébe.

Kihangsúlyozzuk, hogy problémáink megoldásához itt is a kivitelezés részéről ismét nagy segítséget kaptunk. A Szentendrei út helyén újonnan megépült gyalogos járda szigetelését speciális erősségű burkolattal készítették, minden jövőbeni nedvesség, szivárgás elhárítására azokon a helyeken, amelyek egyben a két teremnek (2. kép 26. és 35. sz.) részben a földemei is.

27. sz. helyiség

27. számmal jelöltük a medence mögött kialakított térséget, mely feltételezhetően a 20. számú előcsarnok párja lehet. Talán itt is volt egy bejárat, mely a fürdőt keleten követő utcára nyílt.³¹

28. sz. Natatio

A medence kiválóan jó állapotban került felszínre (53–54. kép). Sérülést, bolygatást csak a délkeleti sarokban találtunk. Terrazzó-padozata összefüggő egészben maradt meg, néhol az újkori építkezések furta oszlopalapok sérüléseivel. 80 cm széles felmenő falát terrazzóval burkolták. A padozat és fal találkozásánál itt is terrazzóból képezték a negyedkörívk alakú párnatagot, melyet a keleti hosszanti oldalon kettőzve kentek fel. A medence délen apissal zárult, melynek közepén imbrexekkel burkolt erősen déli irányba lejtő vízkivezető csatorna részlete maradt meg (55–56. kép). A medence négy sarkában negyedkörívk formájú 1,80 m-re benyúló lépcsős belépőt építettek, teljesen megegyezően a 11. sz. medence belépőivel. Az 5 lépcsőfokot nagyobb kövekből és íves tégladarabokból formázták, majd 3-4 cm vastag terrazzóréteggel vonták be. Az öt lépcső minden fokkal 20 cm-t keskenyedik, míg a medence jelenleg megmaradt 1 m-es magasságánál egyetlen téglaméretre szűkül. A medencét északon belső pillérekkel megtámasztott fal övezte, melyre faragott vájatos kőtömböket helyeztek. Ezek feltehetően a medence körüljárójaként funkcionálhattak. Ezeket a kőlapokat is dokumentálás után felszedtük és az építkezés befejezésekor tettük vissza eredeti helyükre. A kőlapok Af 103,57 m-nél feküdtek. A medence falának alja Af 102,80 m.

A délnyugati lépcsőnél a fal és lépcsőfokok közé igen kemény sötétszürke színű habarcsréteget kentek. Ez az anyag teljesen elüt a többitől.

Konzerválás, rekonstrukció

A medence nagy részben – kivéve a délkeleti sarkát – felszínre kerülésének állapotában maradt meg. Bár a délkeleti sarok már korábbi építkezések alkalmával megsérült, a mostani kivitelezés során teljesen megsemmisült, ugyanis ideépültek az aluljáró elektromos szerelő szekrényei.

A keleti falat, az új létesítménytől északra néhány kősorral egészítették ki. Az itt megsérült terrazzó-padozatot betonnal pótolták. A megfelelő magasság elérése érdekében a medence apsisának falát is két kősorral meg kellett emelni (57. kép). A többi, eredeti fal koronáját és a lépcsőket csak egyszerűen kezelték, tekintettel arra, hogy a medence teljes egészében az aluljáró része, tehát fedett helyen fekszik.

Amikor az ásások során a medence terjedelme ismertté vált, az illetékes hatóságok közölték, a medence annyira belenyúlik az aluljáró észak–déli közlekedési terébe, hogy a nyugati felének mintegy 3-3,50 m-es részét fel kellene áldozni a megfelelő szélességű közlekedési folyosó biztosítása miatt. Ekkor került immáron másodszor veszélybe a kivitelezés során a medence léte! Először az ide tervezett tartószerkezetek alapozása miatt volt pusztulásra ítélt

teljes egészében, most pedig részben a nyugati fele. Így született meg az a gondolat, hogy készüljenek tervek a medence megmentésére olyan módon, hogy a végső megoldás mindkét igényt kielégítse.

Elkészült tehát az üvegfalú, fémkorlátú híd terve, két balkonszerű, a medence terébe benyúló pihenővel. A legegyszerűsebbnek ítélt terv megvalósítása során, a medence terrazzó-burkolatának épségben tartása érdekében rugalmas védőanyaggal vonták be a felületet és arra helyezték a híd padozatát. Ez a megoldás biztosítja a csúcsforgalom idején is elegendő szélességű közlekedő teret és amellet rendkívül jó rálátást nyújt az egész thermára.

29. sz. helyiség

Ez a fűtetlen, téglalap alakú helyiség az épület legkésőbbi periódusához tartozik. Teljes egészében ráépült a 30. számú sudatoriumra (58–59. kép). 70 cm széles fala gyengébb habarcsba rakott tört kövekből készült. A déli falon 1,70 m x 0,70 m-es küszöb nyoma jelzi a 31. számú helyiségbe vezető ajtó helyét. A fal alapozása Af 102,26 m, a megmaradt legmagasabb szint Af 103,89 m. Piskóta alakú téglamozaik padozatot terrazzóba ágyazták. Még a római korban megsérült padlót négyzetes téglákkal javították ki. Sajnos ennek a helyiségnek feltárására csak 1979 decemberében kerülhetett sor s bár szakértő restaurátorokat hívtunk az in situ mozaikpadló felszedésére, nem sikerült kicsemlni a fagyos, nedves talaj miatt. A téglamozaik szintje Af 103,28 m.

A téglapiskóta mozaikon mintegy 1,50 m x 1 m-es felületen erősen vörösré átégetett agyagréteget találtunk, nagy mennyiségű fekete faszenes törmelékkel. Óvatos bontás során egy db I. Valentinianus bélyeges téglatöredék került elő az égett rétegből. Feltehetően a helyiség fából készült gerendaszerkezete tűzvész áldozata lett, melynek időpontját i. sz. 364–365 utáni évekre datálja a bélyeges téglapadló. Az itt keletkezett egykori tűz intenzitását egyébként jól példázza, hogy azon a helyen ahol a gerendaszerkezet üszkös maradványait találtuk és felszedtük, a téglapadló is feketére égett át.

Konzerválás, rekonstrukció

Ezt a helyiséget teljesen fel kellett áldozni a nyugati oldalára épülő híd-pillér sor miatt.

30. sz. sudatorium

A kör alakú helyiség fala 70 cm magasan maradt meg, kivéve északkeleten egy kisebb szakaszt, ahol 2 m magas, ép falrészlet került felszínre (49. kép). Ez a faltömb megőrizte a 29. sz. helyiség északkeleti sarkának szögletét.

A falak opus mixtum technikával készültek.

A délkeleti saroknál hiányos, sérült a helyiség fala, részben az újkori pince építéskor elbontották. A bolygatással, mintegy 1,70 x 1,70 m-es üreget képeztek, melyben összedobálva erősen átégett hypocaustum oszloptöredékeket és nagyméretű andezittömböket találtunk, ugyancsak összeégett állapotban. A szint Af 101,72 m.

A sudatorium déli falába boltíves nyílást építettek téglából, alját 10 cm vastag terrazzóval kenték ki; ez összeköttetésben volt a 18. sz. frigidariumban megtalált észak-északkelet dél-délnyugati csatornával. Később a nyílást elfalazták.

A sudatoriumban a római kori járószint elpusztult, valószínűleg az újkori ház pincéjének építéskor bontották el. Viszont jó állapotban maradt meg a fűtőtér padozata. Eredetileg faragott kőlapokkal és téglával burkolták, amit terrazzóval öntöttek le, Af 103,19 m-nél. A padozaton 9 db faragott hypocaustum oszloptöredéket és ugyancsak 9 téglapillér részletét találtuk. Nyugaton létesítették a praefurniumot. A 2 m x 2,10 m-es nyílás északi falából 5 kvádorsor maradt meg, míg a délit elbontották újkori kút építéskor (60. kép).

A boltívelés két egymás mögé helyezett 110 x 30 cm-es kvádorsorból készült. Több felszínre került kő erősen kormos és átégett volt. A praefurnium alapozása 15 cm-rel mélyebben volt, mint a hypocaustum padozata.

A hypocaustum padozatát átvágtuk, alatta habarcskötés nélkül, ferdén egymás mellé helyezett tört kövek sorából opus spicatum formájú réteg tűnt elő. Az áttört padozat vastagsága 40 cm volt.

A helyiség délkeleti sarkában kis részen megmaradt a fal belső felületét borító terrazzó 2 cm vastag rétege. A későbbi 29. sz. helyiség déli falának külső széle itt pontosan követte a 30. sz. sudatorium ívelését.

Konzerválás, rekonstrukció

A kör alakú helyiséget, főleg az északi ívnél rekonstruálni kellett, ahol a falkorona csak alacsonyabb szinten maradt meg. Ugyancsak északon a kiegészítés ívében beton keretű ablakszerű kiváltást hagytunk azon a helyen, ahol a három fal találkozása, egymáshoz épülése pontosan tisztázott és alaprajzilag látható: a 24. számú, a 25. számú és a 30. számú helyiség falainál.

A nyugati praefurniumot vörösesre színezett műkövel egészítették ki (61. kép). A hypocaustum háromnegyed részét, a járósínnel együtt rekonstruálták. A hypocaustum pillérei téglából készültek.

31. sz. helyiség

A hosszú, keskeny „L” alakban épült folyosószerű helyiség a 29. sz. teremhez tartozott. A járósínt néhány, az Af 103,19 m-es magasságban megmaradt terrazzófolt kivételével szinte teljesen elpusztult. A fűtőtér padozata hasított nagyméretű kőlapokból készült, sérülésük után több helyen terrazzóval egészítették ki. A padozaton téglapillérek és erősen átégett andezitoszlopok álltak. Az északi falon Af 103,28 m-es szinten 1,70 m x 0,60 m-es küszöb nyoma maradt meg. A keleti fal északi végében ugyancsak felszínre került a 32. sz. folyosóra nyíló melegáteresztő nyílás téglaboltívének beszakadt részlete. Ezt a keleti falat középkori beásással megbolygatták. Több középkori kerámia töredéke került innen felszínre,³² de az újkori építkezéskor is alapnak használták, pontosan követve a római kori fal irányát és méreteit.

A nyugati falat, nyugati oldalán 1 m x 1 m-es, egymástól 2,50 m-re épült támpillérekkel erősítették, melyekből egyet északon feltártunk, a következőnek kiszedett nyomát találtuk (62. kép). A fal legmagasabb pontja északnyugaton Af 104,16 m-es szinten maradt meg, míg az alapozás Af 101,62 m-en készült.

A terem északkeleti sarkában, a fűtőtér szintjén előtűnt a 30. sz. sudatorium íves falának kis részlete, amelyet meghagytak, amikor a fürdő átalakításakor ráépítették, illetve hozzákapcsolták ezt a részletet.

A nyugati fal belső oldalán több sorban még láthatók a hypocaustumtérhez kapcsolt fali tubuláció félbetört téglái.

A 31. sz. terem északnyugati sarkánál, a 29. sz. helyiség délnyugatra kiugró falának szögletében kis foltban opus spicatum formában lerakott téglapadozat részlete maradt meg.

Konzerválás, rekonstrukció

A hidat tartó betonoszlopok miatt a kiszedett falat visszaépítették. A helyiség belsejét erőteljesen fel kellett tölteni a közlekedés kialakítása miatt, ezért a falaknak csak néhány kőszára emelkedik ki a jelenlegi szintből.

32. sz. helyiség

32. számot kapta a 6,60 m x 7 m-es helyiség, amely tulajdonképpen egy 24,50 m hosszú folyosó utólag kisebb méretűre leválasztott része. Ez a folyosó a tőle keletre levő tepidariumok praefurniumait foglalta magában.

A 30. számú sudatoriumtól délre 4 m-re két egymással párhuzamos kelet–nyugat irányú 1 m és 80 cm széles falat építettek egyenetlenül rakott kis- és nagyméretű kövekből, laza habarcsba ágyazva. A falak alatt 10 cm vastag faszenes hamus réteg, alatta 40 cm homokos földdel kevert szürke réteg húzódott. A szelvény alján 40 cm átmérőjű kerek hamugödört mélyítettek, melyet téglával béleltek ki.

Konzerválás, rekonstrukció

A rekonstrukciót a 31. számú helyiséggel azonos módon oldották meg. Csupán a 40. számú tepidarium praefurniumának nyugati boltívelésének teteje emelkedik ki a jelenlegi feltöltött folyosó szintjéből a keleti oldalon.

33. sz. tepidarium

A terem járósíntje nem maradt meg. Az ásás során két építési periódus vált el egymástól. Mindkét időpontban hypocaustum térrel funkcionált a helyiség. A kettő között 95 cm-es szintemelést észleltünk (63. kép). A terem északi falán – az északnyugati falsaroktól keletre 2,40 m-re – 1,50 m x 3,10 m méretű küszöbkő maradt meg töredékes állapotban. Itt leástunk a fal aljáig. A fal alapozását szabályosan faragott kváderkövekből rakták. A kövek között plasztikusan megmaradt habarcs 2-3 cm-es csíkját lesimítették és a kő formáját követő, azt mintegy keretelő vonalat karcoltak bele (64. kép). A felmenő falak opus mixtum technikával készültek.

A keleti falába két melegáteresztő nyílást építettek, amelyek a meleg levegőt átvezették a 34. sz. tepidariumba. Ezeket a nyílásokat nagyméretű faragott kőlapokkal bélelték, egyenes kőlap lefedéssel. A nyílások mérete 1 m x 1,30 m. A kőlapok vastagsága 20 cm. Egymástól mért távolságuk: 1,70 m. Későbbi átalakításakor ezt a nyílást két oszlopba rakott 13-13 sor téglával befalazták.

A nyílásokat magába foglaló falrésznek 5 sor nagy méretű, erős kötésű habarcsba ágyazott görgeteg-kváderkövekből készült része maradt meg. A két nyílást lefedő kőlappal egy szinten, azonos méretű kőlapokat építettek a falba, kapcsolódva a nyílások fedlapjaihoz. Az első nyílás az északkeleti saroktól délre 2,80 m-re, míg a második 5,50 m-re készült.

Amint már említettük a hypocaustum padozatát az átépítés során megemelték, a helyiséget átalakították. A felső járószint Af 102, 99 m, míg az alsó Af 102,04 m. Amikor a feltárással a felső padozatszinthez értünk, nagy felületen teljesen ép terrazzó-padozatot és rajta in situ állapotban 95 db hypocaustum oszlop lábazatát találtuk (65. kép). Ezeket számozás és fotózás, valamint rajzi dokumentálás után felszedtük és az aquincumi raktárakba helyeztük, majd az építkezések befejezése után ismét a területre szállítottuk vissza. Ezeket a lábazatokat – kivételesen és eltérően a többi esettől – nem az eredeti helyükre raktuk vissza. Ugyanis erre akkor már nem volt mód. Itt is olyan koncepciót kellett kialakítani, mely rekonstruálja a hypocaustumos szoba padozatát. Erre részben a közönség közlekedésének biztosítása érdekében volt szükség, részben azért, mert egy ideépült vasbeton felüljáró pillér alapozása következtében teljesen megsemmisült a helyiség jelentős része. Előbbiek miatt tehát az eredetileg 33. sz. tepidariumhoz tartozó oszloplábazatokat a 34., 40. és 41. számú, ugyancsak tepidariumokba helyeztük. A hypocaustum padozatát áttörtük és alatta találtuk – a már említett – korábbi fűtőtér padozatát, melyet téglával burkoltak. A két szint közötti feltöltött rétegben omladékos, laza földben oldalukra dőlt hypocaustumoszlop töredékeket, terrazzópadozat töredéket, téglá, kő és vakolat darabokat találtunk, a téglapadozatot faszenes, hamus réteg borította.

A terem déli falába két boltíves melegáteresztő nyílást építettek, melyek a 40. sz. tepidariumba vezették a meleget (66. kép), a nyílások magassága 1,80 m, mélysége 1,80 m, szélessége 1,60 m. A fal síkján – a boltívelés vállmagasságánál – 5-8 cm-es párkányszerű beugrás. Erre helyezhették a falat belülről körülvevő tubusok sorát. A terem délkeleti sarkánál épült harmadik nyílásnak csak oldalfalaiból maradtak meg részletek. Itt a konstrukció eltér az előző kettőtől. A nyílás bététét nagy méretű faragott monolitokból rakták, melyek kormosak, erősen átégettek.

Konzerválás, rekonstrukció

Tekintettel arra, hogy a tepidarium teljes fűtőtere az építkezés során megsemmisült, részben didaktikai célból, részben a szintbeni továbbhaladás megkönnyítése érdekében, a vasbeton pillér tövében épült lépcső vezeti le a látogatót az egykori fűtőtérbe. Itt nyugaton és egy kisebb szakaszon keleten (67. kép) rekonstruálták a hypocaustum-teret. A tartószerkezet egységesen – a könnyebb kivitelezés kedvéért – téglapillérekből készült. A helyiség falai nagy részben jó állapotban megmaradtak, de azért mindenütt néhány sor téglá és kváder kiegészítésre szükség volt.

A déli falban levő melegáteresztő nyílásokat is kiegészítették. A két boltíves résznek teljes homloksora újból készült, vörösesre színezett műköelemekből. A faltestben maradtak ugyan töredékesen az eredeti téglasorok, de főleg a fagyveszély miatt szükség volt a részbeni rekonstrukciós védelemre.

A harmadik – délkeleti – nyílás nyugati falának hiányzó tömbjeit ugyancsak pótolták, a keleti nyílás magasságáig.

34. sz. tepidarium

Formai megoldásában az előző tepidarium tükörképeként épült helyiségben a közös fal keleti oldalánál is előtűnt az átalakításkor feltöltött – két padozat közötti – réteg, melyben a megszüntetett korábbi hypocaustum ép oszlopaiból néhányat négy sorban máglyaszerűen lehelyeztek a két melegáteresztő nyílás közé (68. kép).

A helyiség keleti falának egy része, 2,80 m magasan maradt meg, melyet ugyancsak opus mixtum módon építették. A falat két melegáteresztő nyílás tagolja. Az északi téglá boltíveléssel készült és a 35. sz. sudatoriummal, míg a déli – a feltáratlan – 37. sz. helyiséggel biztosított összeköttetést. Ez utóbbit 25 cm vastag kőmonolitokkal bélelték, melyek erősen átégtek. A nyílást még a római korban elfalazták. Alja Af 103, 55 m.

A tepidarium északi falában jól kivehetően megmaradt a 18. sz. frigidariumba vezető ajtónyílásnál a korábbi periódus, római kori elfalazásának része (69. kép). A második periódus küszöbkövének része eredeti helyén van Af 104,26 m-es szinten. A korábbi hypocaustum padozatát is áttörtük és itt egy előző periódus padozatának részletét találtuk, nagyméretű faragott kőlapokkal burkolva Af 101,65 m-es szinten.

Konzerválás, rekonstrukció

A felüljáró tartószerkezetének, valamint az új út támfalának építése miatt ez és a mögötte lévő 41. sz. tepidarium szenvedett legtöbbet a kivitelezéskor. Emiatt ebben a két helyiségben kellett a legtöbb rekonstrukciót végezni.

A 34. sz. tepidarium déli falának rekonstruálása szükségessé vált az ide épült vasbeton szerkezeti fal miatt. Itt is, mint már korábban leírt helyiségeknél (pl. 23. sz.) az új vasbeton falra rakták rá a kulisszaszerűen elkészült új falat.

35. sz. sudatorium

Ezt a termet tárta fel 1778-ban Schönvisner István, eredményeit bevezetőnk kutatástörténeti részében ismertettük (6, 12. kép). Jelenlegi ásatásunk alkalmával a terem délnyugati sarkában megmaradt meleg levegőt áteresztő nyílás

részletét tisztáztuk. Ez a nyílás a 33. számú és 34. számú tepidariumokban talált nyílásokkal megegyező formában készült.

A hypocaustum tér padozatát feltörtük, leástunk 2 m mélységben, ahol már csak a bolygatatlan talajt találtuk, alatta korábbi periódusnak nyoma sem volt.

Konzerválás, rekonstrukció

A műemléki munkák kapcsán a sudatorium most szabaddá vált nyugati melegáteresztő nyílásának eredetileg hiányzó boltívet pótolták a már előzőekben is alkalmazott vörösesre színezett műkövel. A nyílás elé és fölé vasrácsot helyeztek, ezzel segítve egyben a terem belső nyirkosságának száradását és szellőzését is (70–71. kép).

Az egykori nyugati bejáratnál áttörték a sudatoriumot magába foglaló lakóház falát, a 26. sz. medencével azonos módon. A nyílásba vasrácsos ajtót építettek, pontosan a római kori küszöb fölé, melynek felületét homorúra koptatták a sűrűn belépő látogatók. A kő sarkánál szabályos, negyedkörccik alakú, ugyancsak mélyen a kőbe vésődött ívek jelzik az ajtószárnyak nyitásának irányát.

Ebből az alkalomból készült el a terem földemének szigetelése és új vasbeton köpennyel történő megerősítése is.

Ez utóbbira azért volt szükség, mert statikus szakértői vélemény szerint az eredeti szerkezet vasszerelése erősen rozsdásodott, életveszélyessé vált.

Részben még a terem fölött vezető járda készítése alkalmával, részben most, egyben megszüntették az ugyancsak még 1932-ben a földembe beépített felülvilágító üveglablakokat.

A terem mennyezetére és a hypocaustum tér oszlopai közé magas teljesítményű világítótesteket szereltek fel.

36–39, 42 és 45. sz. helyiségek

36–39, 42. és 45 számú helyiségeket, illetve medencét nem tudtuk feltárni, csak az egyes falcsomkok alapján kíséreltük meg az alaprajzi kiegészítést, illetve jeleztünk fűtőteret, mint pl. a 38. sz. helyiség esetében, ahol a jelenlegi csatornázás során a csatornaárókban hypocaustum oszlopokat figyelhettünk meg, szakszerű feltárásukra azonban nem volt mód. Fényképdokumentációnkban először közöljük a 38. sz. szoba nyugati falában levő áttört falrész (nem fűtőnyílás!), mely mögött előtűnnek az in situ hypocaustum oszlopok kőből faragott szabályosan elhelyezett sorai. Ugyancsak most először készült felvételünkön látszik a 34. sz. tepidarium magasan megmaradt keleti falának keleti oldalánál jól látható falstruktúra opus mixtum formában és vele együtt egyszerre épült 35. sz. sudatorium déli falának szöglete. Ez utóbbi faltól 1 m-re délre levő kelet–nyugati irányú, későbbi, gyenge minőségű habarcsba, egyenetlenül rakott, különböző méretű tört kövekből épült falat alaprajzunkon 37. sz. helyiség részeként jeleztük, mely későbbi periódus maradványa (71. kép).

40. sz. tepidarium

A 33. számú és 34. számú tepidarium déli oldalához, előző két teremmel megegyező hossz méretű tepidariumot építettek eredetileg. Későbbi átalakítások alkalmával 1,20 m széles észak–déli irányú fallal két helyiségre osztották. Ezt a falat a tepidarium terrazzo-burkolatára rakták, laza habarcskötéssel, tört kövekből. Alaprajzunkon a két helyiséget 40. és 41. számmal jelöltük. A 40. számú tepidarium három fala: az északi, nyugati és déli jó állapotban maradt meg. Északi falát az a három fűtőnyílás tagolta, melyet a 33. számú tepidarium leírásakor már ismertettünk (72. kép). Nyugati falának tengelyében, a nyugatra nyíló boltíves részlet praefurnium lehetett (73. kép). Itt először tapasztaltunk az eddig megismert nyíláskialakításoktól eltérő módszert. A nyílás boltíve faragott, nagyméretű kőblokkokból készült és ennek tetejére, következő ívként téglaboltívelést raktak.

Déli falában ismét három, az északival megegyező technikai megoldású melegáteresztő nyílást építettek. Ezek elosztása nem azonos az északi falban talált részletekkel. Nyugat felől az első nyílás közvetlenül a terem délnyugati sarkához épült. Az északi nyílások oldalai kváder kövek, itt azonban a nyugati oldalát két nagy méretű faragott andezit blokkból rakták, a keleti oldala már követi a megszokott falazási módot, tehát kváderkő határolja. A második nyílás az északiakkal azonos kivitelezésben készült, hasonlóan a harmadik is, de ennek csak a nyugati harmada maradt épen. Mindhárom nyílást még a római korban befalazták. A terem járószintjéből nem maradt meg semmi, de a hypocaustum tér szinte teljes egészében ép. A padlóját különböző méretű és állapotú, sok helyen alakatlanra tört, téglákkal rakták ki. Néhány hypocaustum kőből faragott oszloplába in situ állt.

Konzerválás, rekonstrukció

A korábbi egy termet később két részre osztó falat eredeti állapotában hagytuk meg.

Az északi falkorona kevés kiegészítést kapott csak, ahogy azt leírtuk a 33. számú tepidarium ismertetésénél. A meleg levegőt átteresztő nyílások déli oldalát, az északkal azonos módon rekonstruálták.

A nyugati fal praefurnium nyílásánál a boltívet színezett műkövel rekonstruálták. A fölötté volt téglaboltív vonalát délen csak néhány rekonstruáló sor indítása jelzi. Az északi romos oldalon megmaradtak az eredeti római kori állapotban a téglák, hogy a konstrukció jól látható legyen.

A déli falba épített melegáteresztő nyílások római kori elfalazását kiegészítették és – nyugatról – a második és a töredékesen megmaradt harmadik nyílás téglaboltívét színezett műkövel rekonstruálták.

41. sz. tepidarium

A helyiségnek ma látható részlete teljes egészében rekonstrukció, kivéve az északkeleti sarok néhány kőorát (74. kép). Az ide épült Szentendrei úti támfal és két tartópillér mélyítése során a római kori falak elpusztultak. A melegáteresztő nyílásokat is rekonstruálták. Északon és délen három, míg keleten egy nyílás volt. A keleti nyílás konstrukciója megegyezett a 40. sz. tepidarium nyugati falának kettős – téglából és kőből készült – boltívével. A szintet is meg kellett emelni, igazodva a műszaki létesítmények alapozásához.

A rekonstrukciónál a volt falak helyén kőburkolatot raktak fel a betonpillérekre kulisszaszerűen.

43. sz. caldarium

A caldariumnak csak a nyugati részénél végezhattünk feltárást, a keleti felére ráépült az a rézsű, amely az új útpálya vasbeton falához illeszkedik. A déli apsisos lezárás teljes egészében rekonstrukciós kísérlet. A helyiség padozata nem maradt meg. Nyugati falához a 44. számú 3,20 m x 8,50 m-es alveus épült. A 43. sz. caldarium északi falának déli oldalánál a melegáteresztő nyílások előtt in situ állapotban heverték a hypocaustum oszlopok, néhányat még a római korban vízszintesen helyeztek el (75. kép), egy későbbi szint (udvartér?) alapozásához. A caldarium déli falának délnyugati részénél praefurnium béléthez tartozó kötömb került felszínre (76. kép), melyet azonban a rézsű építésének munkái miatt nem sikerült feltárni.

Konzerválás, rekonstrukció

A caldarium hypocaustum terét fel kellett tölteni a jelenlegi járósintig, a rézsűnél kialakított szint miatt. Ez azonban közel a római kori járósinttel azonos. Ezen a szinten maradt meg a caldarium nyugati falából kitüremkedve épült alveus, egyben lépcsőül is szolgáló fala.

A caldarium délnyugati sarka kőor lefedést kapott konzerválásként.

44. sz. medence

A medence keleti, lépcsős falát törtkövekből és opus spicatum formában rakott téglából készítették, melyet terrazzóval vontak be (77. kép). Ez a terrazzórét, meglehetősen töredezett formában maradt meg. A lépcső alatt nincs aláfalazás. A medence déli falán néhány darab tubus is megmaradt. Ugyanott kis felületen, de teljesen ép terrazzó padozatrészt találtunk (78. kép). Északon áttörtük az amúgyis sérült medencepadozatot és alatta előtűnt a hypocaustum tér. Ez az első hely a fürdő termei között, ahol a hypocaustum térben, nem téglából, vagy hengeres faragott kőoszlopokból, hanem nagyméretű egymás fölé rakott négyzetes kötömbökből képeztek oszlopokat. (79. kép). Lábazatuk 38 cm x 38 cm x 9 cm volt, az oszloptest 64 cm x 38 cm x 21 cm, magasságuk pedig 94 cm, egymástól mért távolságuk 40 cm. A medence északi fala opus mixtum formában készült. Ebbe az északi falba épült a medence alapozásához tartozó nagyméretű kváder sora, melyekbe felébe vágott kör alakú nyílást készítettek a víz kivezetésére. A medence északkeleti és délkeleti sarkainál nagyméretű faragott durvamészkö tömbök maradtak meg. Ezek képezték a lábazatát a medence – feltehetően – íves lezárását hordozó pilléreknek.

Ez az építészeti kialakítás azonos a Nymphaeumoknál és a 25. számú medencénél feltárt, boltívet tartó kiképzéssel.

Konzerválás, rekonstrukció

A medence északkeleti és délkeleti sarkainál fehér műköből rekonstruálták a sarkok kötömbjeit, nyugati falánál védő kőréteggel történt a kis mértékű (50 cm) felfalazás. A délnyugati szögletben in situ maradt a tubuláció részlete és a kis feltárásban ép terrazzó-padozatot vörös színű zúzott kővel egészítették ki.

46. sz. praefurnium

A 43. sz. caldarium délnyugati sarkához épült „L” alakú térben megtaláltuk az északi falba épített és a 44. sz. alveust fűtő praefurnium nyílás burkolatának erősen átégett kőtömbjéhez tartozó töredékeket a törmelékes rétegben. Ugyancsak praefurnium bélet falához tartozó átégett kőlapot bontottunk ki a 43. sz. caldarium délnyugati sarkánál. Itt nem tudtunk tovább haladni a feltárással az épülő rézsú földdeponiája miatt. A helyiség déli falának délnyugati szögletében in situ küszöbök töredéke maradt meg.

Konzerválás, rekonstrukció

A helyiség opus mixtum falát főleg nyugaton kellett erőteljesen felfalazni. Itt még egy vasbeton akna is megtöri a fal észak–déli szakaszát. A megmaradt délkeleti falsaroknál csak kevés kiegészítésre volt szükség, csupán a falkorlát látták el védő kőréteg sorral.

47. sz. praefurnium

A 40. sz. tepidarium nyugati melegáteresztő nyílását magába foglaló, boltíveléssel fedett zárt teret alakítottak ki, egyenletlenül rakott kövekből és kváderekből egy későbbi átépítés alkalmával.

48. sz. praefurnium

A 31. sz. folyosó déli falában épült praefurnium meglétére a betöltött réteg számos feketére átégett trachit töredékéből és ívelés nyomából következtetünk. Ennek a térnek keleten kis falcsontja is előkerült.

A THERMAE MAIORESNÉL HASZNÁLT ÉPÍTŐANYAGOK ÉS SZERKEZETEK

Alábbiakban összefoglaljuk a fürdőnél használt építőanyagok felsorolását, jöllehet az egyes helyiségek leírásánál is történt ezekre vonatkozóan némi utalás.

Az épület tíz különböző pontjánál kőanyag vizsgálatra kértük fel dr. Kertész Pál geológust, a műszaki tudományok kandidátusát, akinek „*A Thermae maiores egyes köelemeinek közettani jellegéről*” c. szakértői véleményét a következőkben többször idézzük.³³

A fürdő falai opus mixtum technikával készültek: négy sor téglá és négy sor faragott kváderek váltakozik az épület építésének első periódusában. Több helyen megfigyelhettük a szegélyként felrakott semi later sorokat.

A palaestra falához simuló felpilléreket téglasorok nélkül, csak kváderekövekből rakták.

Ugyancsak cltünk a téglá és a későbbi periódusú falakból, ahol csak követ használtak, lazább habarcskötéssel és gyakran nem szabályos kvádereköveket, hanem tört köveket alkalmaztak.

Megfigyeltük, hogy a helyiségek hypocaustum tereinek falai kizárólag kőből, mégpedig folyami görgeteg kőből készültek.

A geológus szakértői véleménye szerint a kőzet piroxén-andezit: „*A kőzet nem bányatermék, hanem alakját tekintve görgeteg, amely a felszíni erózió által felszabadítva a vízfolyásokban, vagy a felszínen tovahaladva gömbölyödött le. Származása a Szentendre–Visegrád helységekre valószínűsíthető.*” (5. számú vizsgálati anyag szakértői véleményéből a 34. számú tepidarium északi falából, közvetlenül a hypocaustum tér padozatánál vett minta alapján.)

Ez az anyag magasabb hőfokot fogad be, károsodás nélkül. Egyenletes tömbjeit erős kötőanyaggal illesztették egymáshoz s így jól szigetelt. Ezért volt különösen alkalmas a fűtőterekben szükséges magasabb hőfok megtartására.

Piroxén-andezitből faragott tömbökből alakították ki a praefurniumok szájánál levő terelőfalakat és több helyen magát a fűtőszájat, valamint az egyes melegáteresztő nyílások oldalfalait is. (Pl. a 33., 35., 40., 41., 43. és 44. számú helyiségeknél, illetve medencénél.)

A 34. számú tepidarium keleti falának déli szögleténél levő melegáteresztő nyílás kőanyagáról szóló szakértői vélemény némi eltérést tartalmaz a felsorolt többivel szemben. „*A kőzet anyaga nem andezit, hanem nagyobb andezittörmelékeket is tartalmazó agglomeratumos andezittufa. Ennek összetétele rokon a vizsgált andezitek anyagával, attól elsősorban lényegesen nagyobb hézagtartalma, porozitása választja el.*” (Szakértői vélemény a 4. számú vizsgálati anyagából.)

Melegáteresztő nyílások háromféle kereteléssel készültek. Az íves záródást *kizárólag* téglából alakították ki (Pl. a 33. számú és a 40. számú tepidariumok között, a 35. számú sudatorium nyugati falában, valamint a 40. számú tepidarium és a 43. számú caldarium között), vagy *tégla és faragott kő* kombinációjából, olyan módon, hogy a kőből készült ívelést követte a téglából rakott ívelés. (Ilyenek vannak a 40. számú tepidarium nyugati falában és a 41. számú tepidarium keleti falában.)

A harmadik megoldás eltér az előbb felsoroltaktól, ez esetben ablaknyílásszerűen *faragott kőlapokkal* bélelték a melegáteresztő nyílásokat. (Pl. a 33. számú és 34. számú tepidariumok válaszfalában és a 34. számú tepidarium keleti falának déli szakaszánál.)

A hypocaustumokban vegyesen használtak piroxen-andezitből faragott *kőoszlopokat* és téglából rakott pillérek. Találtunk két olyan helyiséget, ahol *kizárólag* téglapillérek tartották a padozatot (pl. 3. számú és 4. számú helyiségek esetében), a többinél vegyesen fordulnak elő a *kőoszlopokkal*. A 35. számú sudatoriumnál megfigyelhető, hogy az apsis részt látták el téglából készült tartópillér-sorral.

A *padozatok* nagy része terrazzóból készült, a felmenő falak találkozásánál negyedkörccikk alakú kiképzéssel. Terrazzo borította a 8., 9., 11., 15., 17., 24., 28., 30. és 44. számú helyiségeket, medencéket. Faragott kőlapokból alakították ki a 10., 18., 25. és 26. számú helyiségek, illetve medencék padozatát. Színes mozaik díszítette a 35. számú sudatorium padozatát. Piskóta formájú téglamozaikot raktak a 29. számú helyiség padozatára. Opus spicatum módon burkolták a 11. számú piscina későbbi feltöltése után, az új helyiség padozatát.

Téglából készült a 6. számú helyiség padozata és ugyancsak téglával javították ki a korábban sérült 35. számú sudatorium színes mozaikjait, a 29. számú és az átalakított 11. számú piscina fölötti, eredetileg opus spicatum téglapadozatokat. Vegyesen alkalmaztak faragott kőlap és téglaburkolatot a 25. számú medencében.

A *hypocaustum padozatok* is különbözőek. A 35. számú sudatoriumban szabályos téglanégyzetek borítják alját, máshol viszont az eltört téglákat is alkalmasnak találták a borításra, mint pl. a 40. számú tepidariumban. A 33. számú tepidarium hypocaustumának korábbi periódusában téglával borították a padozatot, míg a felújításkor megemelt szint padozatán ugyancsak terrazzo-burkolatot alkalmaztak.

A *tubulatio* téglái oldalaikon nyílásokkal kapcsolódtak egymáshoz a 31., 35. és 44. számú helyiségekben, illetve medencében.

Jellegzetes építészeti részlet a palaestra falához simuló pillérek lábazatánál beépített nagyméretű puha, durva mészkőből faragott plasztikus részlet. Ugyanebből az anyagból készítették az íves záródások lábazatait a 15. és 17. számú Nymphaemoknál és a 44. számú alveusnál.

A szakértői vélemény a durva *mészkőlábazatok* anyagával azonos kőzet felhasználását állapította meg a palaestra délkeleti végénél, a déli fallal párhuzamos kötőanyag nélküli falnál (8. sz. minta).

Két helyiség a 35. sz. sudatorium (6. sz. minta) és a 41. sz. tepidarium (3. sz. minta) in situ talált hypocaustum oszlopaiból nyert minta ugyancsak piroxen-andezit kőzet alkalmazását mutatta.

Konzerválás, rekonstrukció

A fürdő felszínre került maradványait elsősorban konzerválták. Rekonstrukciónál igyekeztünk szem előtt tartani az áttekinthető alaprajzot³⁴ értelmező magasságig történő felfalazásokat.

A kiegészítések kősorainak falazásakor – külön erre a célra kikísérletezett és a Szilikátipari Kutató Intézet által előállított speciális habarcsot használtak, a szétfagyás veszélyének kiküszöbölésére. Ezenkívül a falak mindenütt ugyancsak víztaszító hatású vegyszeres kezelést is kaptak.³⁵

A THERMAE MAIORES VÍZELLÁTÁSA

Aquincum műszaki létesítményei közül a város vízszükségletét biztosító aquaeductusok részleteit is felszínre hozták az ásások.

A mintegy 4 km hosszú észak–déli aquaeductus romjainak kisebb-nagyobb magasságban kiemelkedő maradványai ma is láthatók a föld felszínén.

Ezeknek a monumentális, bírodalomszerte gondosan megépített alkotásoknak funkciójáról, karbantartásáról *Vitruvius*³⁶ leírásán kívül kiváló és alapvető munka áll rendelkezésünkre az i. sz. I. századból, *Sextus Iulius Frontinus* könyve.³⁷

Róma vízellátásának biztosítása elsőrendű állami feladat volt, mely abban is kifejezésre jutott, hogy a nyilvános vízvezetékkel felügyeletét külön ezzel a munkával megbízott curator aquarumra bízták. Ezt a fontos hivatalt már Augustus korában szervezték s az első – nem hivatalosan kinevezett – curator maga Agrippa volt.

Frontinus gondoktól nem mentes hivatalát i. sz. 90-től látta el. Az említett publikációjában megismertet az aquaeductusok pontos építésével, Róma ebben az időpontban funkcionáló kilenc vízvezetékével és ezek kapacitásával. Az aquaeductusok kapacitását maga Frontinus személyesen ellenőrizte, vagy a források foglalásainál, vagy lehetőség szerint azok közelében. Egyik jelentésből meglepetéssel konstataálta, hogy több volt a vízfogyasztás, mint amennyit a forrásokból egyáltalán bevezettek, utóbbiak hiteles mérése szerint. Ez nem történhetett másként, mint hogy nagy volt a jogtalan vízfogyasztók száma, akik engedély nélkül a fővezetésekre kapcsolták a privát vezetékeket.³⁸

Aquincumban, a birodalom egyik végvárában épült aquaeductusok ugyancsak jelentős építészeti konstrukciók, melyek a római uralom négy évszázada alatt ellátták a város vízszükségletét.

Különösen nagy vízigénylők voltak a város fürdői, s köztük a tábor fürdője a *Thermae maiores*.

A tábor ivóvizét a hegyek forrásaiból gyűjtötték össze és a vörösvári völgyön keresztül, nyugat–keleti irányban vezetett vezeték szállította a thermához.³⁹

Az ivásra alkalmatlan, de fürdésre kiváló termálvizet a Rómaifürdő 14 forrása biztosította, az észak–déli magasvezetéken keresztül.⁴⁰

1975-ben a főváros egyik legforgalmasabb, Dunakanyar felé vezető útjának az M 11-es útnak építését határozták el. Ez az új útépítés az aquincumi múzeum előtti nyugati oldalon, már a múlt század vége óta nagy számban felszínre került vízvezeték pilléreinek megsemmisülésével járt volna. Lehetőséget kapott a Budapesti Történeti Múzeum mindössze három hónap időtartamra, a nyomvonal előzetes kikutatására. A júniustól szeptemberig tartó ásatási kampányban sikerült feltárni az aquaeductus 93 pillérét, 510 m hosszúságban a BHÉV akkori megálló épületétől északra és délre kijelölt szakaszon.⁴¹

Az ásatás ismertetése előtt, összefoglaljuk a vízvezetésekre vonatkozó előző kutatások eredményeit.

Az egykori aquincumi polgárvárost keresztülszelő vízvezeték pilléreinek részei lehettek azok a romok, amelyek a város maradványai mellett feltűnhettek és melyre utal Óbudát jól ismerő *Anonymus*, amikor arra emlékezik, hogy Árpád vezér a Duna partjánál pihenőt tartva, csodálkozott Attila király nagyszerű építményein.

I. (Nagy) Lajos király 1355-ben kelt határjáró levelében az első okleveles említést találjuk, a romokban heverő pillérekről és több, határjelzőül szolgáló falrészletről.⁴²

Bél Mátyás a XVIII. század elején még elég nagy magasságban látta a vízvezeték maradványait.⁴³

Marsigli Buda 1686. évi visszafoglalásának évében készült térképén ábrázolja a romokat.

A Műemlékek Országos Bizottsága 1878-i ülésén elhatározta, hogy bizottságot hoznak létre a rendszeres ásatások szükségessége és az aquincumi pillérek megóvása érdekében.⁴⁴

Robert Towson angol utazó 1793-ban beszámol az Óbudán látottakról s megemlíti, hogy ott „egy római vízvezeték is látható”.⁴⁵

Az aquincumi aquaeductus maradványait tehát évszázadokon keresztül több adat rögzítette: térképek, feljegyzések és a Szentendrei utat szegélyező földsáv felszínén mai napig látható romok.

Az első műszaki felmérés azonban csak 1923-ban jelent meg a vízvezeték egy szakaszáról *Foerk Ernő* publikációjában.⁴⁶

1888-ban az esztergomi vasútvonal Óbudai részének kialakításához megkezdték a vasúti töltés építését. Az ehhez szükséges nagy mennyiségű földet a Szentendrei út nyugati oldaláról termelték ki. Ennek során több pillér vált szabaddá a földtakaró alól.

Még ugyanebben az évben az akkor Szentendrei vicinálisnak nevezett, mai HÉV sínpárjának lefektetését kezdték meg. Az építéskor azonban már tekintettel voltak a felszínen levő maradványokra és a sínekkel – lehetőség szerint – kikerülték a pilléreket. Ugyanígy folytatódott a munka 1911-ben, a második sínpár fektetésekor.

Foerk Ernő szerint a vízvezeték a Szentendrei út befordulásánál végződött és onnan földalatti csövekben folyt a víz tovább a tábor felé. Ezzel szemben *Garády Sándor* úgy véli, hogy a Nagyszombat utcai amphitheatrumig terjedt.⁴⁷

Ugyanezt a véleményt osztja *Szilágyi János* és *Nagy Tibor* is.⁴⁸ Szilágyi János még arra is felhívja a figyelmet, hogy a Benedek Elek utca tengelyében a kápolna előtt álló „Mária-kő”-nek nevezett vízvezeték pillér nem az eredeti helyén van. A pillért 1938-ban az eredeti nyomvonaltól nyugatabbra helyezték át.

1975-ben, majd 1979-ben folytattuk feltárásainkat a már említett útépítéshez kapcsolódóan.⁴⁹

Az ásatások eredményeképp megállapíthattuk, hogy a felszínre került pillérek három méterenként követik egymást, ahogy ezt *Foerk Ernő* helyszínrajza is rögzítette. Noéh Ferencnek tartozunk köszönettel azért, hogy *Foerk Ernő* helyszínrajzát hitelesítő mérésekkel értékelve, azonosíthattuk a jelenleg általunk feltárt maradványokat és a *Foerk* közlésében szereplőket. Két helyen – az 54. és 56. sz. pilléreknél – in situ megtaláltuk a

két-két pillért összekötő átívelést. Egyébként a feltárásunk egész szakaszán csak a beomlott köveket tárhattuk fel, melyek egykor a boltívelés részei voltak. A pillértestek különböző állapotban és magasságban maradtak meg. Legtöbbje az alsó kősorokig lepusztult. Néhánynál azonban a boltvállig épen találtuk az egész konstrukciót. Az aquaeductusok pillérei hordozták azt a vályúszerű vezetéket, vagy terrakottából, esetleg ólomból készült csőrendszert, melynek építéséről pontos leírást ad Vitruvius.⁵⁰

Hogy Aquincumban ez a vezeték miből készült, teljes bizonyossággal nem állapítható meg a jelenlegi feltárások után sem. Felszínre került ugyan egy kisebb kővályú töredék faragott darabja, de ez még nem dönti el egyértelműen a kérdést. A feltárt pillértömbök megmaradt részeinek falkoronáját kitisztítottuk és több helyen 16 cm átmérőjű, függőleges, hengeres nyílást találtunk, benne ólomcső maradványával. A függőleges csövek, a pillérek lábainál összeköttetésben voltak a város nyugati és keleti irányába épült téglacsatornáival. Így biztosították a város mindenkori zavartalan vízellátását. A pilléreket több helyen 40 cm vastag fal köti össze, amelyek mintegy lefalazást, elválasztást képeznek a keleti és nyugati városrész között. Ez az összekötő falsor a déli városfalig tart. Az utána következő pillérek egyikénél sem találtuk nyomát. Nyilvánvalóan csak a városon belül volt szerepe. Délen megtaláltuk ugyan a városfal tömbjét, melyen keresztülhaladt az aquaeductus pillérsora, de átvágni már nem tudtuk.

A feltárás egyik legszebb része az a pilléralapzat sor, amely a város kelet–nyugati útjának tengelyében épült. Itt három nyílásos díszkaput építhettek a Róma-városi Porta Maggiorehoz hasonlóan. A kapu szerkezetet tartó pillér alapok nem kváderkövekből készültek, hanem lekerekített sarkú hatalmas kőmonolitokból faragták őket.

Vízicastellum egy szakaszát sikerült feltárni a déli városfal közelében. Az itt kialakított kelet–nyugati főút vonalában jó minőségű, márványhatású kemény mészkőből faragták a castellum köveit.

A pillérek tetején amorf szivacsos képződmények vannak, amelyek legtöbb helyen körülvesszik a boltvállakat és a koronákat. Foerk Ernő megfigyelte, hogy a múlt század végi földmunkák alkalmával is felszínre kerültek ilyen tömbök, melyek szinte „lebegtek” a törmelék tetején. Ugyanis az óbudai építkezések során, ezek alól a tömbök alól már korábban kitermelték a földet és azzal együtt a jó minőségű, építőanyagként kiválóan alkalmas kváderköveket.⁵¹

A konglomeratumok hosszú évszázadokon keresztül a föld felszínén álltak s nem egy esetben pl. az említett kőbányászat alkalmával eredeti helyükről lezuhantak távolabbi területre. Ezért ezek felszínre kerülésének helyéről nem rekonstruálható a nyomvonal, csak a hiteles ásás után.

Ezt azért hangsúlyozzuk, mert több km hosszban még feltárássra várnak a földben rejtőző pillérek, s a nyomvonal hiteles megrajzolásához ezek ismeretére szükség van.

Megvizsgálva ezeket a tömböket a felületeken, a barlangokban ismert cseppkőves és gömbökbe kitüremkedő lerakódásokat észleltünk. Ezek a lerakódások sok helyen olyan erősek, hogy a köveket szinte teljesen elborítják.

A pillértől idegen anyagnak a megvizsgálására felkértük Kertész Pál egyetemi docenst, aki szakértői véleményében megállapította⁵² a lerakódás eredetét. Közlése szerint a Római-fürdő forrásrendszeréből táplálkozó aquaeductus vize jellegzetesen karsztvíz eredetű, amelyből relatív telítettség alkalmával kalciumkarbonát válhat ki. Egy ilyen jelenség hosszú időn át tartó vízcsepegésből származik. Azonban a képződés időtartama még geológiai megfigyelések összehasonlításai alapján sem adható meg. Ugyanis a lerakódás igen sok tényező függvénye. Azonos szállítás esetén is függ a víz hőmérsékletétől a csepegés helyén, a csepegés intenzitásától, a vezetékekben szállított víz sebességétől és mennyiségétől. A pilléreken talált lerakódásból vett mintaclemek szabad szemmel likacsos, hézagos jellegű képződménye elüt a többi feltárt kőzet jellegétől.

A felületeken tapasztalható jelentős eltéréseket az okozza, hogy a hézagos részek kettős geológiai folyamaton estek át, egyrészt ezeken a helyeken a vízvezetékek szivárgó vízből kiválhatott a kalciumkarbonát, másrészt pedig a hosszú ideig felszínen levő kőzetfelületek mállásnak indultak. Összefoglalóan megállapítja, hogy a jelenségek jól definiálható kőzettani – földtani folyamatok eredménye, melyek Óbuda környékére egyébként is jellemzőek. Megállapításához a következőket tesszük hozzá. Ismeretes Vitruvius és Frontinus adataiból is, hogy a rómaiak milyen különös gondot és figyelmet fordítottak a közművek s hangsúlyozottan a vízvezetékek építésére. Tudjuk, hogy külön legios osztagok dolgoztak a kivitelezéseknél. Felügyelők ellenőrizték a vízhozamot, víztisztítást, gondosan ügyeltek például a növényzet távoltartására a vezetékek 5 méteres körzetében.⁵³

Ismerjük a fogyasztást számláló berendezéseket, a vízgyűjtő castellumokból történő átgondolt vízszolgáltatást, melynek következtében három különböző magasságba elhelyezett vízkivezető juttatta a városok vizét a fogyasztókhoz. A legalacsonyabban épült kivezető a közutakat táplálta vízzel oly módon, hogy biztosította a folyamatos víznyerést, magasabbra került a színházak, amphitheatrumok, dísz- és szökőkutak vízszükségletét ellátó vezetékek sora, s a harmadik legmagasabb elhelyezést kapta az a kivezető rendszer, mely a magánháztartások igényeit volt hivatott kielégíteni; tették ezt azon elgondolás alapján, hogy szerényebb vízhozam esetében a

magánháztartások is a közutakból beszerezhetik a vízszükségletüket.⁵⁴ Mindezeket jól példázzák a pannóniai, nagy részükben földalatti,⁵⁵ és a birodalom egész területéről eddig ismert részben földalatti, részben föld feletti vezetékek.

A közismert római kori műszaki létesítmények kiváló voltát azért éreztük szükségesnek, hogy az aquincumi példánál kihangsúlyozzuk, mert ezek ismeretében elképzelhetetlen, hogy egyáltalán vízszivárgás történhessen a vezetékekben. S ha ez mégis előfordult volna az éppen ügyeletes műszaki, katonai osztag azonnali feladata a kijavítás. Tehát a geológus megállapítása a „hosszú időn át tartó szivárgás”-ra vonatkozóan, véleményünk szerint csakis a római birodalom bukása után következhetett be, amikor már nem volt aki gondozza, javítsa a vízvezeték esetleg sérült részeit. Miután a lerakódások az említett boltvállak magasságában megálltak, feltételezzük, hogy ott járószintnek kellett lennie, melynek kialakulása már a középkorra tehető.

Ugyancsak 1979-ben hitelesítettük az aquaeductus ún. „Mária-kő” pillérének helyét.⁵⁶ A XIX. században a meglehetősen nagy rommaradványba egy Mária-képet építettek, innen kapta az elnevezését.⁵⁷

Ásatásunkkal megállapíthattuk, hogy részben újkorban készült nagy alakú kváderkövekből és betontömb alapon áll az egykori pillér vállrészének és boltív indításának részlete. A pillért 1938-ban az eredeti nyomvonalától nyugatabbra a kápolna tengelyébe helyezték át.⁵⁸

Konzerválás, rekonstrukció

A határidőre befejezett régészeti feltárás lehetővé tette, hogy az új M 11-es út terveiben a felszínen megmaradassanak az aquaeductus pillérek. (80. kép) *Topál József* a FÖMTERV főmérnöke ezt a feladatot úgy oldotta meg, hogy a kétszer négy sávú új út elválasztó zónájában zöld pázsitos felületen kiemelkednek a romok.⁵⁹

A feltárt aquaeductus pillérek mellett számos kerámialelet, közöttük jelentős terra sigillata töredék is felszínre került. Az anyag feldolgozása folyamatban van. A végső összefoglaló értékelés előtt is megállapítható, hogy az anyag meglehetősen homogén és az i. sz. II. század első felére datálható. Az aquaeductus építése feltétlenül egybeesik a Thermae maiores építésével, tehát az i. sz. II. század elején épülhetett. A fürdő ugyanis nem létezhetett volna magas vízigényével csak egy kiváló teljesítményű műszaki létesítmény mellett, amilyen a mi aquaeductusunk is volt.

Megfigyeltük feltárásunk alkalmával, hogy a konstrukció olyan kiváló minőségben készült, hogy javításra, átépítésre nem volt szükség a római uralom századai alatt.

Éppen ennek köszönhető, hogy jelentős része napjainkig fennmaradt nemcsak a föld felszínén, hanem meglepően jó állapotban a földtakaró alatt. A sérüléseinek és romosodásának is jelentős részét a XVIII. századi építkezések alkalmával szenvedte el. Óbuda lakói a kiváló minőségű építőanyagot „kibányászták” a pillérekéből, felhasználva épületeinek falazásához, amint erre már Foerk Ernő is utalt.

Hajnóczy Gyula elkészítette a pillérek konzerválási és rekonstrukciós tervét, aki egyben a helyszíni megvalósítást is személyesen irányította.

Konzultációink során kialakult az az elképzelés, hogy rekonstrukcióra csak ott kerül sor, ahol a pillértestek a leginkább lepusztultak. Ennek megfelelően két helyen a déli városfal közelében és az aquincumi múzeum előtt készült el hat-hat pillér teljes rekonstrukciója, a felső vályú alakú vízvezetékkel együtt. (81. kép) A kiegészítés első sorát vörösrre festett elválasztó betoncsík jelzi. A pillértestek kiegészítése részben a helyszínen, a régészeti feltárás során kitermelt római kori kváderkövekből, részben budakalászi mészkőből készült.

A pillérek tetején több helyen megmaradt konglomerátumszerű vízköves lerakódások tömbjeit betonból készült támpillérek biztosítják.

Két pillér – az 54. és 55. számúak – ívelésével együtt in situ állapotban maradt meg az előzetesen megfelelően kezelt konzerválással.

A THERMAE MAIORES FÜTÉSE

A kutatás a legutóbbi időkig a hypocaustum fűtés feltalálását *Sergius Oratának*, az i. e. I. században élt haltenyésztőnek tulajdonította.⁶⁰

Amióta a görögországi ásatások Olympiában felszínre hozták a hypocaustumos fürdő maradványait⁶¹ tudjuk, hogy lényegében görög gyökereken indul el a hypocaustum fűtés, melyet a rómaiak csak átvettek és továbbfejlesztettek.⁶² Ebben *Sergius Orata* szerepe pedig úgy módosul, hogy ő volt az első a római birodalom területén,

aki saját osztriga- és haltenyésztéséhez a hypocaustumos fűtést felhasználta. Ő ugyanis, mint ügyes kereskedő időben felismerte, hogy ez a fűtés nagy anyagi megtakarítást jelent tenyésztésében.⁶³

A hypocaustum fűtéssel Vitruvius⁶⁴ leírása ismert meg minket. Ennek lényege: az ún. lebegőpadozat, melyet alulról fűtöttek. A fűteni kívánt terem padozatát kőből faragott oszlopok, vagy téglapillérek tartották, néha vegyesen mindkettő. Ezekre általában két láb méretű faragott kőlapot helyeztek, melyek sarkaikkal a pillérek középpontjában találkoztak. A lapokat szorosan egymás mellé illesztették s az így nyert összefüggő felületre öntötték a terrazzót. Ezek vastagsága általában 20 cm volt, de előfordul ennél vastagabb is. A fűtőnyílás belső oldalához egymással párhuzamos, élére állított kőlapokat illesztettek. Az így kialakult csatorna az elégett fahasábok lángjának huzatot biztosított és közvetlenül vezette az áramló meleget a padozat alá. A felforrósított levegő az oszlopok között cirkulált és egyenletesen melegítette fel a padozatot.

A rajnamenti Saalburgban⁶⁵ kísérletképpen felépítettek egy ilyen hypocaustum rendszert. A próbafűtés eredménye meglepő volt.

Amikor a szabadban 0 °C volt a hőmérséklet, 24 óránként égettek el 25 kg bükkfaszenet egy 4 m x 5 m-es helyiség fűtéséhez. Begyújtás után másfél nappal a szoba hőmérséklete 22-23 °C-ra emelkedett, és ez minden ingadozás nélkül megmaradt. A próba azt igazolta, hogy a padló alatti fűtés üzemeltetése olcsó volt, csak a felépítése okozott költséges és nehéz munkát.

Ez a saalburgi kísérlet csak a gazdaságosság igazolására jó példa, mert a fürdők egyes termeinek hőmérséklete ennél jóval magasabb volt, elérte az 50-60 °C-t is.⁶⁶

Ezekben a helyiségekben a padló olyan forró volt, hogy csak fapapucsban járhattak rajta.⁶⁷

A padlók forróságára utal egy drámai jelenet, melyet Pliniustól⁶⁸ ismerünk, amikor Larcus Macedo volt praetor rabszolgái agyonverik a fürdőben: „Mikor azt gondolták, hogy már vége van, a forró padlóra lökték, hogy kipróbálják, él-e még? Ő, vagy mert nem volt eszméleténél, vagy mert azt színelte, mozdulatlanul elnyúlt, s így azt hitték, csakugyan meghalt. Erre aztán kivitték, mintha a forró gőz kábította volna el.”

A fűtött helyiségek falait üreges téglákkal borították. Korábban az a vélemény alakult ki, hogy az üreges téglákon keresztül áramló meleg levegővel fűtötték a helyiségeket. Újabban több kutató osztja azt a nézetet, hogy a tubuláció szigetelt és nem fűtött!⁶⁹

Az üreges téglákat egymáshoz kapcsolódó sorban helyezték a falakra, melyek kéményként is funkcionáltak. Az oldalnyílásos téglák kommunikáltak egymással, tovább adva a meleget.⁷⁰

Az antik auktorok a tubulusok helyett többször említik, a tegula mammatat is. Ezek a kis plastikus sarkokkal készített téglák, sarkaikkal a falakhoz tapadva üreges teret képeztek, mely ugyancsak alkalmas volt a meleg levegő továbbáramoltatására. Vitruvius ajánlja ezt a rendszert a falak szárazon tartására is.⁷¹

Azt a kérdést ma még nem lehet eldönteni, hogy a két fali fűtőrendszer közül melyik volt a korábbi, a tubulusok, melyek Pompeji legrégebbi fürdőjében, a Casa del Faunóban tűnnek fel, vagy a tegulae mammatae, melyek az i. e. II-I. század fordulóján a tubulusokkal egymás mellett párhuzamosan is feltűnnek. Az egymással oldalnyílásaikkal összeköttetést fenntartó üreges téglák már az augustusi időkben megtalálhatók az épületek falburkolatain.⁷²

Az egymás mögötti hypocaustumos helyiségeket egy praefurniumból fűtötték, ennek következtében a hátrább levők kevésbé melegednek fel.

Augusta Raurica női thermainak tepidarium fűtése mutatja a technika fejlett változatát. A hypocaustum teret több nyílás kötötte össze a caldariummal. Abban az esetben, ha a tepidarium valamiért alulfűtött volt, rendelkezésre állt egy külön praefurnium is.⁷³

A fürdők befűtése hosszadalmas feladat volt, erre utalnak Pliniusnak Laurentum-i birtokáról írt sorai: „A szerényebb igényűeket kiszolgálja a falu, melyet csak egy nyaraló választ el tőlünk, s ahol három nyilvános fürdő is van. Nagy kényelem, ha az ember váratlanul érkezik, vagy olyan rövid időre, hogy nem lehet a fürdőt befűteni.”⁷⁴

Nero idejében vált általánossá a téglák használata az épületek falazásánál és az ablakok nyílásainak üveggel való zárása, melyek jelentős hőmérsékletemelkedést eredményeztek a helyiségekben.⁷⁵

A fürdők fűtésének általánosan gyakorolt szokásainál, térjünk vissza a legelső hypocaustum fűtés bemutatására egy fürdő jelenetnél, mely feltehetően Traianus thermáját ábrázolja. (82. kép) A rajz Cameron⁷⁶ 1772-ben megjelent publikációjából való, melyet Schönvisner is átvett és könyvének II. sz. tábláján publikált. A fürdőjelenetnél J. Marquart⁷⁷ felhívja a figyelmet néhány eltérésre, mely a metszeten látható. A képen a hypocaustum kis kamrákra van osztva, ami nem hiteles. A helyiségek sorrendjében is hiba van. A sudatio a kép balmezőjében, kis kupola alatt van. A labrum klasszikus formájának nem éppen megfelelő kádakba, köténybe öltözött fürdőzők lépnek „szégyenlősen”, holott tudjuk, hogy mindig ruhátlanul fürödtek.⁷⁸

A hypocaustum fűtés bemutatott ábrázolásával részben megegyezik az aquincumi Thermae maiores fűtése, részben más építészeti megoldást is alkalmaztak. A therma feltárt termei közül tizenhárom helyiségben találtunk hypocaustum fűtést: a 3–4. sz. helyiségekben, a 9. sz. apodyteriumban, a 31. sz. folyosóban, valamint a 30. és 35. sz. sudatoriumokban, a 33–34. sz. és 40–41. sz. tepidariumokban, a 38. sz. helyiségnél, a 43. sz. caldariumban és a 44. sz. alveusnál.

A hypocaustumok *praefurnium*ainak oldalfalait nagyméretű kőblokkokból rakták. Az íves lezárást ugyancsak kőblokkokból faragott kövekből építették. Feltehetően e fölött mindenütt még egy sor ugyancsak íves kialakítású téglák is követték a kőből készült áthidalást.

Ezt a megoldást csak egy helyen találtuk, a 40. sz. tepidarium nyugati falában, ahol a rekonstrukciókor *in situ* meghagytuk a téglái részletét. Praefurniumok a 30. sz. sudatorium nyugati oldalánál és a 33. sz. tepidarium ugyancsak nyugati oldalánál voltak, valamint a 43. sz. caldariumnál délen és 44. sz. alveusnál. Ezek mind íves befedések voltak.

A praefurnium szájához épült csatornafalak töredékes faragott, erősen átégett tömbjeit találtuk a 43. sz. caldarium déli falánál bolygatott rétegben (76. kép) és a 44. sz. alveus ugyancsak déli falánál.

A Thermae maiores hypocaustumos termeibe meleg levegőt átteresztő nyílások biztosították az egyenletes meleget. Ezeknek a nyílásoknak a formája három, különböző építészeti megoldásban készült.

1. A nyílás falai a helyiség falával azonos kváderkövekből készültek, a *boltíves lezárást téglából építették*. Ilyenek a 33. sz. és 34. sz. tepidariumok déli falában levő két-két nyílás nyugatról kelet fele és tükörképeként keletről nyugat fele. Előbbiekkel megegyező a 40. sz. és 41. sz. tepidariumok déli falában levő három-három nyílás, valamint a 35. sz. sudatorium nyugati falának melegáteresztő nyílása.

2. A melegáteresztő nyílás *ablakszerű kiképzést kapott*. A nyílások oldalait nagyméretű, egy tömbből faragott 25 cm vastag kőlapokkal bélelték, az egyenes lezárást egyetlen, előbbiekkel azonos vastag kőlap képezte. Ezt a formát a 33. sz. és 34. sz. tepidariumokat osztó észak-déli falban két nyílásnál találtuk, valamint a 34. sz. tepidarium keleti falának délkeleti szögleténél.

3. Az előbbi két megoldástól eltér a 33. sz. és 34. sz. tepidariumok délkeleti, illetve délnyugati sarkainál feltárt melegáteresztő nyílások formája. A nyílásokat 35–40 cm vastag nagyméretű andezitből faragott *monolitokkal* bélelték. A blokkok síkja nem azonos a termék falaival, hanem délen belenyúlik a délről hozzáépült 40. sz. és 41. sz. tepidariumok terébe.

A hypocaustumok *padozatainak burkolata* is különböző thermánkban. A 35. sz. sudatorium és a 40. sz. és 41. sz. tepidariumok, valamint a 43. sz. caldarium padozata *téglából* készült. *Kőlap burkolat és téglák* vegyesen fedték a 30. sz. sudatorium és a 31. sz. folyosó padlóját. Csak *terrazó volt* a 3. sz. és 4. sz. helyiségek hypocaustum terében.

A helyiségek leírásánál ismertettük, hogy 33. sz. tepidarium feltárása alkalmával két periódusban készült hypocaustum teret találtunk. Mindkét padozat másképp készült: a korábbi téglából, a későbbi terrazzóból.

A *suspensura* faragott *kőoszlopai és téglapillérei* vegyesen fordulnak elő, sokszor egy helyiségen belül is, mint pl. a 9. sz. apodyteriumban, a 31. sz. helyiségben, 30. sz. sudatoriumban, a 35. sz. sudatoriumban. Megfigyeltük, hogy míg a 9. sz. apodyteriumban, a 30. sz. sudatoriumban és a 31. sz. helyiségben rendszertelenül hol téglák, hol kőpillér állt a hypocaustum padozatán, addig szabályos rend tapasztalható a 35. sz. sudatoriumban. Ahogy a helyiség leírásánál jeleztük az apsisnál csak téglapillért rögzít rajzában Schönvisner (mi nem tudtunk ezen a részen hitelesítő feltárást végezni), a további, hosszanti terem részénél csak kőből készültek az oszlopok.

Miután a téglák ellenállóbb a magasabb hőhatással szemben,⁷⁹ mint a kő, feltételezzük, hogy az egy helyiségen belüli, szabályos rendben lerakott téglák és kőoszlopok feltétlenül a hőhatás viselésével kapcsolatos oka van. A helyiség téglapillérek tartotta részénél fokozott meleget biztosítottak s itt kaphatott szerepet az a két-két kőlap is, melyet Schönvisner rajza éppen a téglapillérek után következő kőoszlopsor találkozásánál jelez.

A fürdő *hypocaustumait többször átalakították*. A 9. sz. apodyterium hypocaustum terét egy gyengébb kötőanyagú 50 cm széles kelet-nyugati irányú fallal két részre osztották a helyiség északi szakaszánál, ebbe az osztófalba melegáteresztő nyílásokat hagytak szabadon, minden különösebb gond nélkül kirakott bélet nélkül. Majd újabb átalakításkor ezeket a nyílásokat is elfalazták téglákkal.

A hypocaustum déli részénél viszont az eredetileg egy összefüggő térként épült szakaszt átépítették és fűtőcsatornás rendszert alakítottak ki.

A 33. sz. és 34. sz. tepidariumok közötti észak-déli falban épült melegáteresztő nyílásokat 13–13 sor téglával falazták el.

A 40. sz. tepidarium déli falába épült tégláives ugyancsak melegáteresztő nyílásokat később egyenetlenül rakott durva kőfalazással szüntették meg.

Ugyanilyen módon falazták be a 34. sz. tepidarium keleti falának délkeleti végében épített melegátereszto nyílást is.

A megszüntetett hypocaustumokból *feleslegessé vált oszlopokat* a helyszínen használták fel pl. újabb szint alapozásához, mint a 34. sz. tepidarium keleti fala mellett, ahol szabályosan vízszintes sorokban egymás mellé fektették a hibátlanul megmaradt oszlopokat a nyílással párhuzamosan. (68. kép) A 40. sz. tepidarium déli fala előtt a melegátereszto nyílásra merőlegesen rakták le ugyanígy az oszlopokat. (75. kép) A római birodalom területén megismert számtalan hypocaustumos helyiség vizsgálatánál mindig feltűnik, hogy milyen nagy különbségek vannak a méretekben: a hypocaustum tér magasságában, a pillérek, vagy oszlopok magasságában és sűrűségében, a magasságnál a Vitruvius-i⁸⁰ két lábtól az embermagasságig minden méret előfordul, különbözőek a suspensura vastagságok; 20 cm-től 60 cm-ig is előfordulnak.

A Thermae maioresnél több teremben ugyancsak foltokban megmaradt padozatok is a különböző hypocaustum-tér magasságokra utalnak.

Az általánosan ismert *fűtőcsatornába* terelt és így egyik pontról a másikra átvezetett meleglevegő biztosításának építészeti megoldását csak a 9. sz. apodyteriumnál figyelhettük meg.

A Thermae maiores helyiségeinek feltárásánál csak két helyiségben találtunk a falakat körülölelő *in situ tubulációt*; a 35. sz. Schönvisner által feltárt sudatoriumban és a 31. sz. helyiség nyugati falán. Ez utóbbit mintha függőlegesen felébe borotválták volna (62. kép). A megmaradt két sor féltégla falhoz tapadt darabjainak némelyikénél az oldalnyílás töredéke is megmaradt. Tehát nyílásaikkal oldalt is egymáshoz kapcsolódó formában illesztették össze az üreges téglaburkolatot.

A 35. sz. sudatoriumnál jelentős szakaszon épen maradt a tubuláció, előbbivel pontosan megegyező konstrukcióban. Oldalaikat háromszög alakú nyílás törte át.

AQUINCUMI FÜRDŐK

Aquincum eddig ismert 18 fürdőjét⁸¹ a szakirodalom csoportokba osztva tárgyalta. Nagy Lajos⁸² 13 fürdőt ismertet két csoportban: 1. katonai fürdők; 2. polgárvárosi fürdők.

Hajnóczy Gyula tanulmánya⁸³: 1. közfürdőkkel, 2. villafürdőkkel és 3. magánfürdőkkel foglalkozik (83. kép).

A következőkben összefoglaljuk az aquincumi fürdőkről nyert ismereteinket a megjelent publikációk alapján. Az utolsó mintegy másfél évtizedben gyarapodott az addig feltárt fürdők száma, melyeknek adatait ugyancsak közreadjuk.⁸⁴

Tábori fürdők

A *Thermae maiores*⁸⁵ a III. ker. Flórián téren 1778–1984 került felszínre.

A második katonai fürdőről szóló híradás mindössze egy feliratos kő szövegéből maradt ránk.

A *balneumot* említő kőemlék szövegében a territorium legionis kifejezés hiteles adat egy táboron belül épült fürdőről, azonban ma még nem tudjuk, hogy a tábor eddig ismert fürdői közül melyikre vonatkozik. A kő szövege a következő:

Imp(erator) Caesar | M(arcus) Aur(elius) Severus | Alexander p(ius) f(elix) Aug(ustus) | balneum a solo territorio (!) legionis | II ad(iutricis) p(iae) f(idelis) S(everianae) fecit | curante Fl(avio) | Marciano co(n)s(ule).

Flavius Marcianus nincs az évi consul-listán ezért feltételezi Kuzsinszky Bálint, hogy consul suffectus⁸⁶ volt. A kő lelőhelye ismeretlen. Újlakon a Lujza gőzmalommal szemben álló Milacher-féle ház⁸⁷ külső falában a vakolat alatt volt. A ház 1890-ben gazdát cserélt, átalakításkor Wagner János rózsadombi villájába szállította, ahonnan 1901-ben került az aquincumi múzeumba Kuzsinszky Bálint kérésére.

A II. ker. *Fő utcában* feltárt *ala tábor* épületeinek falai között megmaradt egy apsis záródású fürdőmedence része is. A medencének hypocaustumhoz épült fűtőcsatornája és terrazzóval burkolt fallábazati része került elő, a falakat egykor borító figurális freskó néhány töredékével.⁸⁸

A katonai fürdők csoportjába sorolták a pesti oldalon *Contra Aquincum*-nál feltárt fürdőrészt, melyet csak az irodalomból ismerünk.

1799-ben az akkori Glöckelsberg (későbbi piarista rendház) ház udvarán találtak egy épületrészt, melyről a *Historia Domus* megjegyzi, hogy római kori melegfürdő volt.

Fridrich Endre „*A budapesti piarista telek története*” című művében írja, hogy a telken álló egykori erődből ismeretes egy katonai fürdő, melyet 1932-ben tártak fel részleteiben. Ezt megelőzően 1913-ban, amikor a rendház építését megkezdték hypocaustumot találtak, melyet akkor török korinak tartottak.

Fürdők a katonaváros területéről

III. ker. Búvár u.

Leletmentés során 1979-ben fürdőhöz tartozó épületrész került felszínre hypocaustummal és medencére utaló maradvánnyal.⁹⁰

III. ker. Laktanya u. (Vöröskereszt u. sarok)

A Laktanya utcában az óbudai régi zsidó temető sarkánál a múlt század végén 11 db helytartók által állított oltárkövet találtak másodlagos felhasználásban. Ugyanezen a helyen 1935-ben vízvezetékcsövek fektetése alkalmával további falak, helyiségrészletek kerültek felszínre. Az egyik szoba félköríves lezárású volt és padozatát díszes mozaik fedte. Egy szomszédos helyiségnél hypocaustumot találtak. Előbbiek alapján feltételezi Nagy Lajos, hogy „*ez a helyiség a tábor belsejében nem lehet más, mint egy magasabb rangú katonai parancsnok lakóházának tartozéka*”.⁹¹

III. ker. Laktanya u. (Folyamőr laktanya)

1942-ben Nagy Lajos a folyamőr laktanya udvarán egy nagyobb fürdő két helyiségét tárta fel.⁹²

Nincsenek pontosabb adataink, hogy a folyamőr laktanya udvarának melyik részére vonatkozik Nagy Lajos írása. Mindenesetre feltételezzük, hogy szoros összefüggés lehet – esetleg ugyanazon épületről van szó – az általunk 1953-ban, leletmentés során feltárt épületrészlettel. Az akkor parancsnoksági épületnek nevezett, stukkóval gazdagon díszített helyiség az épület fürdőjének frigidariuma lehetett.⁹³

III. ker. Kő u. – Laktanya u. – Vöröskereszt u. – Hajógyári rkp.

A felsorolt utcák által határolt területen *Németh Margit* végzett leletmentő ásatást 1975-ben⁹⁴ Nagyméretű középület helyiségeit találta a 18365-367. hrsz. telken, valamint hypocaustumot és fürdőmedencét. A periódusok tisztázása nem fejeződött be.

III. ker. Korvin Ottó tér

1941-ben az Árpád-híd tengelyében – az akkori Szentlélek téren – fürdőnyomok kerültek felszínre.⁹⁵

Ugyancsak itt találták azt az oltárkövet, melyet Telesphorusnak állított Titus Flavius Crispus, a leg. IV. Flavia veteranusa, aki egyúttal opt(io) val(etudinarii) volt.

III. ker. Korvin Ottó u. 63.

A Korvin Ottó u. 63. sz. alatt (akkor Kiscelli u. 10.) 1953-ban feltárt táborvárosi épületek egyikében terrazzóval burkolt hideg- és melegvízes fürdőkádak álltak.⁹⁶ Az épület valószínűleg a markomann háborúk alatt pusztult el. Az újjáépítés az i. sz. II. század végén történt. A lakóház alagsorában helyszíni bemutatás készült, mely „Táborvárosi Múzeum” című kiállítóhelye a Budapesti Történeti Múzeumnak.

III. ker. Szentendrei út (Régi vám)

A fürdő leírása nem maradt fenn. Gömöri – Havas Sándor és Kuzsinszky Bálint megjegyzéseire hivatkozik Nagy Lajos, aki szerint ez a fürdő: „a Szentendrei úton a régi vám mellett került elő”, azonban rendszeres ásatás nem folyt a területen.⁹⁷

A régi vám a mai Szentendrei út 57-59. sz. ház telkein állt. Hrsz.: 19264 és 19265.⁹⁸

III. ker. Perc u. – Magyar L. u.

A Perc utca és Magyar Lajos utca sarkán levő telken 1976-ban két római kori épületet tártak fel. A canabae területén állott épületek a limes útról nyíltak, egymástól 3 m széles kelet–nyugati út választotta el. Az északi épület a felszínre került részletek és megfigyelések alapján közfürdő lehetett.⁹⁹

Polgárvárosi fürdők

Fortuna Augusta fürdője

Németh Sándor koronauradalmi igazgató 1890-ben ásatásokat végzett a Papföldön és egy római kori fürdőt talált.¹⁰⁰ A fürdőt Hampel József tárta fel és publikálta.¹⁰¹ A fürdő építésére vonatkozhat Fortuna Augustanak szentelt oltár, mely 193-ból származik s mely Aquincumot még municipiumnak említi. A követ szabadon, nem beépítve találták a frigidariumban.

A fürdőtől délre feltárt kis téren, piazzettán megmaradt szobortalapzat töredéke és a környékről származó császárszobor töredéknek feltételezett emlék miatt újabban fórumnak tartott rész Fortuna szentélykerületéhez tartozhatott, véli Póczy Klára, miután kapcsolatot feltételez a fürdőben talált Fortuna Augustanak szentelt oltárral.¹⁰²

Hampel József a felszínre kerüléskor másodlagos lelőhelyűnek tartotta a követ, melynek eredeti helyét a polgárvárosi amphitheatrum Nemesis-szentély bejáratához tartozónak gondolta.¹⁰³

A fürdő a polgárváros észak–déli és kelet–nyugati főutcák találkozásának délkeleti szögletében épült és a város legnagyobb közfürdője.

Hajnóczy Gyula basilica thermarumnak nevezi, a korábbi szakirodalomban apodyteriumnak tartott térséget, melyet indokol a fürdőépület 1/5-ét elfoglaló helyiség mérete.¹⁰⁴

Északi fürdő

A város kelet–nyugati irányú főutcájának északi oldalán az északkeleti negyedben épült ez a fürdő.

A fürdőt Torma Károly tárta fel 1883-ban.¹⁰⁵

A fürdő rendeltetésének megfelelően minden részlet megtalálható,¹⁰⁶ de többszöri átépítés nyomával, egy-egy helyiség ennek során korábbi funkcióját el is veszítette.¹⁰⁷

Atiliae Firmae bélyegű téglák fürdője

1882-ben Torma Károlynak köszönhetjük a „harmadik közfürdő legnagyobb részének feltárását” – írja Kuzsinszky Bálint.¹⁰⁸ A fürdő a „kettős fürdő” nevet kapta. Egy központi téglalap formájú natatio két oldalán sorakoznak a fürdőhelyiségek: tepidariumok, caldariumok. Feltűnő, hogy nem a caldariumot alakították ki a legkörültekintőbben, hanem az épület közepét a natatioval és soliumokkal, mely a gyógyfürdő jelleg kihangsúlyozását feltételezi.¹⁰⁹

A medence falaira lerakódott mészréteg megőrizte számunkra a benne levő víz magasságát. A legfelső lépcsőfokról lehet következtetni a medence mélységére, mely 1,35 m volt. Ezen a ponton ugyanis csatornanyílások vezették le a medence felesleges vizét.¹¹⁰

A fürdő területén előkerült leletek nem adnak pontos datálást, még az Atiliae Firmae bélyegű téglák sem. Utóbbiról annyit tudunk, hogy II. századiak. Így Aquincum városának általános kialakulása, fejlődésének történetébe beilleszthető fürdőépület adja az építés feltételezett időpontját a markomann háborúk utáni évekre.¹¹¹

III. ker. Óbudai Gázgyár

A gyár sporttelepén 1928-ban Nagy Lajos tárta fel a negyedik közfürdőt.¹¹² Az ásatásról nem maradt fenn dokumentáció. Az ásató leírása annyit közöl, hogy „beosztása hasonló volt a harmadik fürdőéhez.”¹¹³ A kementék a keleti oldalra estek”. Ez a fürdő a polgárváros délkeleti részén épült és a feltörő talajvizek és források miatt nem tudták az ásatást folytatni.

III. ker. Szentendrei út

Az aquincumi polgárváros déli falától északra, az aquaeductus nyugati oldala mellett fürdőt tárt fel Zsidi Paula.¹¹⁴ A fürdőben i. sz. III–IV. századi átépítéseket észleltek.

Az épület teljesen tisztázott alaprajza, bejáratoknál faragott kőajtókeretek, téglamozaikpadlók, a falakon másfél méter magasan épen maradt freskók és hypocaustum fűtés maradványai, csatornázás, valamint a vízellátást biztosító vezeték feltárása jelentős új régészeti eredmény.¹¹⁵

Magánfürdők

Az aquincumi helytartói palota fürdője a Hajógyár szigetén

A Hajógyár-szigeti helytartói palota feltárásának kezdete a múlt század közepére nyúlik vissza.

Salamon Ferenc 1878-ban írja:¹¹⁶

„Aquincum egyik fürdőjét kétségtelenül meglették már 1851-ben és 1852-ben nem nagyobb archaeológusok, mint a gyár napszámosai, egy új építmény alapjait akarván megásni. 1854-ben a cs. k. Centralkomissio egy igen csekély részét a mutatkozott romoknak föltakarta s felfoghatatlan hanyagsággal nagyobb rendszeres ásatásokat nem tettetett. Egy nyolcszögű szobaforma jött napfényre a föld alól, amelynek három oldalán a falak még egy-két lábnyira emelkedtek. A padlót egy egész erdő oszlopocska tartotta. Egy hypocaustis volt ez, hasonló a Flórián térihez, csak hogy az oszlopok fél oly magasak, mint ott, s közelebb egymáshoz. Itt is találtak meleg levegőt vezető cserepet. A felső szobában freskófestés nyomai látszottak a falon. Azonban még mindez nem bizonyítaná az egykori épület fürdő voltát, hanem az ásatásoknak ugyanazon évben történt folytatásával az épülethely más részei ezt kétségtelenné tették. Egy északról délre nyúló ellipszis alakú szoba tűnt elő, 36 láb hosszú, 23 széles. Ebbe egy medence mélyed negyedfél lábnyira, mely nagyjából szintén tojásdad, 26 és fél láb hosszú, közel 13 láb a szélessége. Köröskörül két lépcső vezet a fenekére. Jelenleg téglá a fal, de mint mondják, eredetileg faragott mészkövel volt bélelve.”

Ezt követően 1857-ben Zsigmondy Gusztáv mérnök hőforrásokat keresve mélyfúrásokat végzett, melynek során falakra bukkant a szigeten. A helyszínen feltárt egy ellipszis alakú helyiséget, melyet római kori fürdőnek nevezett. Az ásatás eredményeit felmérte és térképen rögzítette.¹¹⁷

A helytartói palota fürdője – Hajnóczy Gyula megállapítása szerint – három, egymástól funkcionálisan elváló részből tevődött össze.¹¹⁸

A helytartói lakosztályhoz közvetlenül kapcsolódott a hexagonális *solium* a mellé épült mozaikpadlós *latriná*-val.¹¹⁹ A *solium* négy oldalát félkör alakú fülkékkel tagolták, melyek talán szobrok, vagy díszedények elhelyezésére szolgáltak.

Ezt a helyiséget északról fűtötték.

A második rész a tulajdonképpeni *balneum*, nagy méretű *apodytériummal*, melyhez kapcsolódott a palota mozaikkal díszített termei közül az egyetlen, melyen figurális ábrázolásokat találtunk. A halpikkelymintás kerettel övezett képműben delfin, aranyhal, kardhal, kagyló és vadkacsa alakjai tűnnek fel az egykori *frigidarium* padlódíszeként, a fürdő testéből kiugró rotundába épült *piscinával*.¹²⁰

Tepidarium volt a kisebb, ugyancsak szoborfülkékkel ellátott oktogon. A *caldarium* a délen fekvő elliptikus formájú helyiség, ahol különösen intenzív meleg biztosítására törekedtek, mert nemcsak a padozat alá építették a hypocaustumot, hanem a medencét körülvevő 60 cm vastag kettősfal 1 m magasan épült részét is fűtőoszlopok tartották. Ezt a részletet említi Szilágyi János hármass falnak.¹²¹

1976-ban, amikor a gyár korszerűsítése kapcsán bejelentés nélkül, álló daru alapozását kezdték, a részünkről nyomban leállított munka után leletmentést végeztünk a helyszínen. Ennek során a medence északi lezárását tárhattuk fel ismét és a „hármass fal” részleteit tisztáztuk.¹²²

A méreteiben és díszítésében is egyik legimpozánsabb pannóniai épületegyüttes a szigetre épült helytartói palota fürdőnegyede magán viseli a különböző periódusokban történt átalakítások jegyeit, melyet ennek ellenére az ókori építész harmonikus egésszé komponált.

III. ker. Meggyfa u.

Az 1958–61 között feltárt Meggyfa utcai villa urbana részletei a canabae északi részének kutatása során kerültek felszínre. A feltárt villa páratlan szépségű – főleg mitológiai jelenetet megörökítő – mozaikpadozatos helyiségeitől északnyugatra kettős apsis záródású, majdnem ép terrazzó-borítású padozattal készült helyiség került felszínre, mely feltehetően fürdő része volt. Az erőteljes felszíni bolygatás miatt azonban a feltáráskor már megállapíthatatlan volt, hogy az előkerült részlet a villa urbana tartozéka, vagy attól független különálló fürdőépület.¹²³

III. ker. Szentendrei út 193.

Az aquincumi polgárváros Collegium Iuventutisnak¹²⁴ nevezett épület déli, utcai szárnyának végén állt a fürdő, melynek mintegy 80 m²-t kitevő alapterülete magába foglalta a különböző rendeltetésű helyiségeket. Frigidariumának mozaikpadlóján palaestra jeleneten birkózókat látunk.

Csúcshegy

Nagy Lajos 1933-ban¹²⁵ folytatott ásatást a 21273-274 hrsz.-ú telkeken a Csúcshegyen, melynek során mintegy 460 m² alapterületű – kelet–nyugati irányba elnyúló – villaépületet tárt fel. A kialakult alaprajz szerint az épület az egyszerűbb villák közé sorolható.

A kelet–nyugati tengely közepére helyezett apsis lezárású helyiség a villa fürdőjének caldariuma lehetett a labrummal. A caldariumhoz apodyterium és frigidarium kapcsolódott. A villa építése az i. sz. III. század első évtizedeire tehető.

FÜRDŐK PANNÓNIÁBAN

Camuntum (katonai fürdő)

A múlt század második felében kezdődött a fürdő feltárása.¹²⁶ A mintegy 700 m² alapterületű fürdő a táborfalon kívül, a délkeleti sarok közelében a II. század elején épült, melyet később többször átalakítottak, kibővítettek.

Az épület funkciók szerinti helyiségsorainak megállapítását lehetővé teszi a fűtött és fűtetlen termek elrendezése.¹²⁷

Camuntum (Polgárváros. Északi fürdő)

Az aquincumi Thermae maiores után Pannonia legnagyobb fürdője a carnuntumi északi therma.¹²⁸

A fürdő alapterülete 2500 m²-t is meghaladta, a helyiségek hosszanti és erre merőleges keresztben épült sorai egységes alaprajzi konstrukciót képeztek.

A fürdő a II. század elején épült Hadrianus korában. Jellemzőek¹²⁹ a gondos építészeti megoldások, szabályos kövekből rakott falak soronként téglá elválasztásokkal, falfelületeken márvány burkolatokkal, több helyiség freskóval díszített. A fürdő exteriőrjét – írja Hajnóczy – „mozgalmas tömegjáték jellemezte: nagy, dongákkal fedett terek egymáshoz viszonyított elcsúsztatása és elforgatása, a fülkék kitüremlése az oldalakon” hatásos épületegyüttes képével gazdagította Carnuntum polgárvárosát.

Baláca, villa fürdő

Az 1906-ban megkezdett baláciai ásatások 1926-ig Pannonia legjelentősebb villájának maradványát tárták fel. 1976-ban megkezdődtek újból az ásatások az 1926 óta legelőként hasznosított területen, melyek napjainkban is tartanak. A munka során felszínre került mintegy 16 hektáron fekvő szabálytalan négyszögű fallal övezett

villagazdaság. Középpontjában épült fel a peristiliumos, díszes lakóház, mely a földbirtokos tulajdona lehetett. A központi épülethez csatlakozott a kerttel körülvett a II. sz. épület, melyet hosszú időn át lakóháznak, részben fürdőnek használtak.

A balneum a lakóházak szokványos egyszerű fürdőjének és a közfürdők berendezésének az ötvözete, mely az i. sz. II. század folyamán épült.¹³⁰

A pannonia villafürdők csoportját gazdagítják Szentendre-Szabadságforrás, Dorog, Tokod, Pomáz-Lugi fürdői¹³¹, valamint a gorsiumi¹³² villa Leporis területén feltárt balneum, a pamdorfői,¹³³ a balatongyöröki¹³⁴ és délpannoniai Smarje-M. Pristova,¹³⁵ és Grobelce¹³⁶ villák balneumai.

Kékkút ma is kedvelt alkalikus gyógyforrását biztosan fürdő számára is hasznosították. Kádár Zoltán feltételezi, hogy az ókeresztény bazilikának tartott apsisos épület talán a fürdő lehetett.¹³⁷

Savariában eddig még ásás nem tisztázta annak a fürdőháznak a helyét, melyről Ammianus Marcellinus adatai szólnak I. Valentinianus császár 374. évi savariai tartózkodása alkalmával.¹³⁸

Gyógyfürdők

Számos pannoniai fürdő speciálisan gyógyfürdő volt, melyek szerepét a gyógyforrások mellett, elsősorban a gyógyító Nymphaknak ajánlott feliratos kövek szövegei is alátámasztják.¹³⁹

Ilyenek Aquae¹⁴⁰ (Baden bei Wien), Aquae Balizae¹⁴¹ (Daruvár), Tata¹⁴² és Aquae Iasae. (Varaždinske Toplice).

Aquae Iasae fürdője

Poctoviótól DDK-re, mintegy 50 km-re fekvő fürdő megmaradt romjai, szobrok, és feliratos kövek már a XVIII. századtól érdeklődésre tartottak¹⁴³ számot. A fürdőt az utóbbi évtizedekben tárták fel. A kialakult alaprajz a szokványostól eltér, azoknál egyszerűbb szerkezetű a gyógyfürdők céljának megfelelően.¹⁴⁴ A jugoszláviai ásások eredményeit összefoglaló publikációkban közlik az 1956–1959 évek kutatásai során kialakult hat építési periódust.¹⁴⁵ A fürdőt a katonaság építette az i. sz. I. század közepe előtt, mely egyben a hadsereg látogatott gyógyhelye is volt.¹⁴⁶ Több felújítás, átalakítás után Nagy Konstantin alatt újjáépítették.¹⁴⁷

Az épület teljes pusztulásának időpontja nem tisztázott, feltételezhető azonban, hogy a jó minőségű erős falakat Theodosius korában katonai támaszpontként használták.¹⁴⁸

A fürdő vizének gyógyhatását illetve a Nymphak eredményes közreműködését hangsúlyozza több felirat. Ismert M. Rutilius Lupus köve, aki „Nymphas Salutare” tiszteletére építteti a fürdőt, Iulius Maximus decurio, L. Dasumius Fuscus, M. Fabius Fabullus, valamint M. Iul. Ianuarius köve vésett sorai, melyek mind a Nymphaknak és a meleg fürdő gyógyító erejének¹⁴⁹ mondanak köszönetet.

FÜRDŐK A BIRODALOM TERÜLETÉRŐL TRAIANUSIG

Aquincum és Pannonia fürdőinek ismertetése után a következő fejezetben különböző fürdőket említünk a birodalom területéről. A mai napig feltárt római kori fürdők megszámlálhatatlan maradványai közül a kiragadott példákat azzal a szándékkal idézzük, hogy részben Traianusig, részben azt követő időben épült néhány fürdő jellegzetes építészeti sajátosságaira utaljunk.

Traianus korával ugyanis befejeződik nagyjából az a folyamat, mely a fürdők kialakulásától eddig az időpontig alapvető változásokat hozott létre a fürdő architektúrában.

Miután az átnézett és tanulmányozott több száz alaprajz közül kettő nem azonos, csak koncepcióbeli hasonlóságot kerestünk ki az aquincumi Thermae maiorekhoz.

Közismert, hogy a római kori fürdőépületek megjelenési formája betartotta ugyan a klasszikus helyiség beosztásokat, a Vitruvius-i szövegben talált utalások szinte valamennyi részlete felfedezhető az egyes megoldásoknál, de a végső, harmonikus egységben megvalósuló kép topográfiai és geológiai helyzetüktől és még sok más tényezőtől függően más és más.

Stabiae therma

A Vezúv kitörése előtt befejezett fürdő rendkívül gazdag színes freskó és stukkó díszítése az ókori thermák egyik legkiemelkedőbb művészi értékét képviselik.

Az épület magja eredetileg pusztán egy önálló palaestra volt, még a szamnita időkben. Ehhez a palaestrához épült porticus tufából faragott oszlopdobjainak töredékéből számos példány maradt meg.¹⁵⁰

A palaestra csarnokához kapcsolódtak később a fürdő helyiségei. Két egymástól elváló szárny épült külön a nők és külön a férfiak részére. Az egyik helyiségben talált feliratoskö szövege a laconicum és destrictarium berendezését, valamint a palaestra és porticus kijavításának tényét örökíti meg.

A stabiai therma helyiségeinek rendeltetését hosszú ideig nem tudták pontosan azonosítani. *Eschenbach* érdeme az alaprajz tisztázása. Ő ismerte fel többek között, hogy a fülkével tagolt kör alakú laconicumot frigidariumként használták.¹⁵¹

Cales-i fürdő

A campaniából, i. e. 90–70-ből származó és a stabiai thermával szinte azonos fürdőt nem tárták fel teljesen. De az eddig megismert alaprajz is jó példája a korai időkben megvalósított egységes építészeti kép kialakításának, melyre a közfürdők építésénél törekedtek az építők.

A termék soros kapcsolása: apodyterium, tepidarium, caldarium és az oldaltraktusokban a laconicum, valamint destrictarium kompozíciója is ezt igazolja.¹⁵²

Herculanum. Forum therma

Ez a fürdő is külön szárnyal rendelkezett a nők és férfiak számára.

A helyiségek egy palaestra északon kialakított tömbjét képezték. A Vitruvius-i leírást követve a női és férfi caldariumokat közös praefurniumból fűthették, miután egymás mellett helyezkedtek el.¹⁵³

Agrippa therma (Roma)

A fürdőt i. e. 25-ben kezdték építeni. Vízellátását szolgáló Aqua Virgo-t hat évvel később, 19-ben.¹⁵⁴

Ez az aquaeductus táplálta azt a mesterséges tavat is a „stagnum Agrippae”-t amely – a csodálatos látványon kívül – úszómedencéül is szolgált.

A hatalmas épület rekonstrukciós-kísérletét megkönnyítette az 1900-ban talált severuskori márványtábla, ahol a város alaprajzán [TH]ERMAE [AGRIP]PAE felirat¹⁵⁵ szerepel. *Hülssen*nek köszönhető, hogy a Forma Urbis Romae alapján középtengelyhez kapcsolódó termék sorát rekonstruálhatták.

Hosszadalmas kutatás után sikerült lokalizálni az épületet, mely egy tengelyen fekszik az ugyancsak Agrippa által építtetett Pantheonnal. A therma 25 m átmérőjű körépfülményét a Via Arco della Ciambella metszi át.

Nero therma (Roma)

A hatalmas 190 m x 120 m-es fürdőtelep 62-ben nyílt meg a Pantheon közelében. A fürdő elpusztult, ma már csak két gránit oszlopa látható a Szt. Eustach templom mellett. Az egykori épületet Palladio alaprajza őrizte meg.

Palladio a fürdő észak–déli tengelyére fűzött, majd a tengely két oldalán egymás tükörképeként megismétlődő helyiségek sorát rögzíti: caldarium, tepidarium, frigidarium és végül a sort záró natatio.

A termék befedésére is kiváló megoldások szolgáltak. A mintegy 40 m széles frigidariumot három egymás mellé fektetett keresztboltozat hidalta át.¹⁵⁶

Titus therma (Roma)

Az egykori épületről ugyancsak Palladio tájékoztat. A koncepció itt is az észak–déli főtengelyen szimmetrikus rendben sorakozó további helyiségek.¹⁵⁷

Kaiseraugst. Augusta Raurica. Női-therma

A therma tájolása megfelel a Vitruvius-i leírásnak, caldariuma délnyugati fekvésű, tengelyéhez épültek a többi helyiségek a tepidarium és frigidarium az ún. „Reihentyp”-nek szellemében. Figyelemre méltó a fűtése. A tepidarium több melegáteresztő nyílással épült és a caldarium irányából kapta a meleget, s így nem közvetlen forró levegő fűtötte, hanem csak az elhasznált „fáradt”-gáz. Ez egyébként megfelel Kretzschmer tanulmányában foglaltaknak.¹⁵⁸

A fürdőt az i. sz. I. század közepére keltezik.¹⁵⁹

Az 1937–38-ban feltárt fürdő azért kapta a „Frauen Therma” elnevezését, mert az ásatások során a fürdő medencéiben és a vízlevezető csatornák iszaprétegében sok csontból faragott hajtút, üveggyöngyöt és nyakláncot találtak. Feltehető, hogy az épület elsősorban a nők, vagy kizárólag a nők részére épült.¹⁶⁰

A fürdőt az i. sz. II. század folyamán erőteljesen átépítik, némi változtatást még eszközölnek az i. sz. III. században. A IV. században már elpusztult az épület.¹⁶¹

Avenches (Aventicum)

Svájc legnagyobb római kori fürdőtelepét 1953-ban Schwarz tárta fel egy siló építésének alkalmával.¹⁶² A leletek alapján teljes bizonyossággal a Flavius-korra 75–80-ra datálható fürdő jó példája a fürdő-architektúrában érvényesülő szimmetria-tengely kialakításnak.¹⁶³

Traianus therma (Roma)

Az i. sz. 104-ben leégett Nero Domus Aureaja helyén Traianus Apollodorussal egy csodálatos fürdőt építtetett, melynek felavatása i. sz. 109 június 22-én volt.

330 m x 315 m-es therma termei szimmetrikusan a középtengely két oldalára épültek. Az épület falai „új” elgondolás szerint teljes egészében téglából készültek.¹⁶⁴

Rottweil fürdője

A fürdő feltárása 1895-ben kezdődött, amikor csak egyes helyiségrészek kerültek felszínre. A teljes fürdő ásatására 1967-ben adódott alkalom. Ekkor csatornázás kapcsán hypocaustumos helyiségrészek bontakoztak ki a földmunka során. A néhány hónapig tartó ásatás 45 m x 42 m-es fürdőtelep, egy középtengelyhez szimmetrikusan kapcsolódó helyiségeit hozta felszínre, mely az eddig ismert hasonló rendeltetésű épületek között Württembergben a legnagyobb.

Miután a leletanyag meglehetősen kevés, ezért az építészettörténeti és topográfiai megfontolások alapján datálják a fürdőtelepet, melynek építése Traianus uralkodása idejére, illetve Hadrianus uralkodásának kezdeti éveire tehető i. sz. 110 és 120 közé.¹⁶⁵

Weissenburg (Biriciana) thermája

1977-ben a római kori castrumtól nyugatra lakóház alapozási munkái során a földgépek római kori falakat hoztak felszínre. A nyomban megindult ásatás egy jelentős fürdőtelep helyiségeit tárta fel.¹⁶⁶ A 65 m x 42,50 m-es épület két építési periódusa rajzolódott ki. A korábbi fürdő alaprajza az ún. „Reihentyp” szerint épült. A tengelyre fűzött helyiségek egymás után sorakoznak caldariumtól a frigidariumig. Ezzel ellentétben a későbbi fürdő az ún. „Ringtyp”-ben épült, ahol szabályos körjáráttal használhatták a termeket a fürdőzők. A felszínre került érem és egyéb datáló értékű lelet alapján a fürdő építését az i. sz. II. század első felére teszik, pusztulása 170 körül a markomann háborúk idején következett be.

A megmaradt alapfalakra építették a későbbi fürdőt, melynek használata a 233. évi alemann betörésig tartott.

A fürdő első falai 1795-ben kerültek felszínre. A rendszeres ásatások 100 m hosszú fürdőtelepet tártak fel.

Az épület közepén nagy méretű piscina épült, melyet K-en és Ny-on egy-egy medence határolt. A további helyiségek, mint a caldarium, tepidarium K-n, az egyéb rendeltetésűek Ny-on sorakoztak.

A fürdő szemléletes példája a gyógy- és normálfürdő kapcsolatának.

A fürdőtől északra levő Minervának szentelt temenos közepén tört fel a fürdőt tápláló forrás.

A bathi gyógyfürdőt feltehetően a koraflaviusi időben építették és több átalakítás után használatban volt az i. sz. IV. század végéig, V. század elejéig.¹⁶⁷

Badenweiler

A thermál fürdő két, szimmetrikusan egymás mellé épült női- és férfi szárnyal rendelkezett.

A kiemelkedően nagy méretű 93 m széles és jó állapotban megmaradt gyógyfürdő a szimmetria rendszerben épült középtengelyes fürdőtípusok egyik legszebb példája. Építését i. sz. I. századra keltezik.¹⁶⁸

HADRIANUS-KORI FÜRDŐK

Azokat az építészeti megoldásokat, amelyeket a Trajanus-kori fürdők létrehoztak, Hadrianus korában csak a méretek szárnyalták túl, de már nem sok újat nyújtottak. Közismert, hogy a tengert különösen szerető Hadrianus császár korában a fürdő-kultusz s ezzel együtt a thermák építése is nagyobb lendületet kapott, de ezeken mind felismerhetők a Trajanus-kori megoldások befolyása.

A Tivoli-i Villa Hadriana

Az óriási épületkomplexum különböző funkciójú épületek harmonikusan komponált együttese: császári magán rezidencia, könyvtárak, szatókák, vendégházak és még három fürdő is helyet kapott benne.¹⁶⁹

A három fürdő közül kettő méreteiben is különböző, kicsi és nagy thermáknak nevezik őket, melyek kiegészülnek, két falifülkével épült kerek teremmel a heliocaminusszal, melynek délnyugatra nyíló ablakai felfogják a bezúduló napsugár melegét és így a napenergiát intenzíven használják fel.

A két therma mellé épült Poikile Stoája éppenúgy, mint a Canopus. A sudatiók ablakokkal tagolt kerek alakúak, félgömb befedéssel, amelyek közepén nyitható és zárható bronz lemez segíti a szellőzést.¹⁷⁰

Cahors. Therma ún. „Arc de Diane”

A délnyugat franciaországi Cahorban már a XVIII. századtól ismert egy római kori 11 m magas, széles nyílású, íves záródású faltömb, az ívelés fölött egy ablaknyílással. A maradványt fürdő részletének tartották. 1953 és 1956-ban végzett ásatás tisztázta, hogy az „Arc de Diane” egy hidegvizes fürdőhelyiség déli fala. A teljes feltárás még nem készült el, de az eddigi alaprajz is egymással tükröképszerűen épült helyiségek sorát mutatja. Az ásató az épületet Hadrianus-korinak datálja, főleg a falazási technika miatt, ahol a kváderkövek sorai között szabályos távolságokban ismétlődő téglából készült elválasztó sorokat talált.¹⁷¹

Lambaesis. Tábor fürdője

A Hadrianus-kori legiotábor thermája a katonai fürdők egyik legjelentősebbike. A különböző rendeltetésű termek észak–déli tengelyre épülve szabályos, szimmetrikus elrendezésben követik egymást (84. kép).

Középen helyezték el a „forró” traktust. A caldarium téglalap alakú termét három oldalról falba mélyített kádakkal látták el. Tőle északra épült a kerek sudatorium nyolc, íves záródású falifülkével, melyek közül minden második csak ülésre alkalmas.

Az épületet délen szervizudvar, északon pedig négyzetes, oszlopcsarnokkal körülvett palaestra zárja le.¹⁷²

Odessos thermája

A várnai Odessosban nemrég tárták fel az i. sz. II. század első felére datálható thermat. A fürdőtermek az észak–déli tengelyhez csatlakoznak szimmetrikusan. Északon két hatalmas bejárat vezet egy kisebb előtérbe, ahonnan lépcsőkön keresztül közelíthető meg az ugyancsak nagy bejáratú kapuval épült palaestra (85. kép).

A palaestra hosszan elnyúló, belső támpilléres csarnokához két párhuzamos, kelet-nyugati fallal kettéosztott frigidarium termei épültek, melyeket két oldalon az apodyteriumok fognak közre. Ehhez a traktushoz kapcsolódik a négy tepidarium, mindegyikben egy-egy medencével, majd az épület centrumába épült caldariumának apsis végződésű terme zárja az épület déli frontját. Az apsishoz építették a praefurniumot. Az épületet három oldalról nyugaton, északon és keleten galéria veszi körül.¹⁷³

Leptis Magna thermája

A római birodalom egyik legjobb állapotban megmaradt fürdőtelepe a Leptis Magnában az i. sz. 126–127-ben épült therma. Később Commodus, majd Septimius Severus alatt bővítették (86. kép).

Palaestra nélkül az épület magja 105 m x 87 m. A palaestra két végénél félköríves záródású csarnok. Az északi oldalán két négyszögletes exedra fülkékkel és belső oszlopsorral. Szemben a palaestra déli oldalához épültek a therma helyiségei, a tengely nyugatra tolva. Északon a hidegvizes traktus, majd a tepidariumok, délen apsis végződésű caldarium messze előreugró architektúrája zárta a helyiségek sorát. A palaestra déli porticusához kapcsolódik a natatio, nyitott nagy úszómedencével. Két oldalán két-két szimmetrikusan, egymás tükörképeként épült helyiség.

Számos helyiségnek az eredeti rendeltetését nem lehetett megállapítani. Egyesek massage célját szolgálták, mások összejövetelei helyek voltak, megint mások egyszerűen várakozó lehetőséget biztosítottak; a natatio két oldalára épült foricae, márványülőkkel.¹⁷⁴

Augusta Treverorum. Barbara therma

Trier közelében fekvő egykori kolostorról kapta nevét a Barbara therma (87. kép).

A fennmaradt alapfalak hatalmas fürdőtelep egykori létezéséről tanúskodnak, mely az i. sz. II. századának páratlan méretű épületkomplexumai.¹⁷⁵ Nagyságát csak Traianus thermája múlta felül.¹⁷⁶ Alaprajzi formája emlékeztet a császári thermákra, némi módosítással. Északon épült palaestrája után szimmetrikusan az észak–déli tengely két oldalán sorakoznak a fürdő helyiségei: frigidarium, tepidarium és caldarium.

Az épület átlós tengelyébe épült a nagyméretű frigidarium, majd keresztalakban a tepidarium és délnyugatra kinyúlik az épület tömbjéből az öt alveust befogadó caldarium. Ez a formai megoldás Leptis Magna forró fürdőit idézi.

Sajátos – itt egyedül észlelt építészeti megoldás – hogy a forróvizes és forrólevegőjű szárny közé építették az épületnek, ebben a traktusában, mintegy 2/3-át elfoglaló tepidariumok sorát.

LAMBAESIS, ODESSOS, LEPTIS MAGNA, AUGUSTA TREVERORUM (Barbara therma) ÉS AZ AQUINCUMI THERMAE MAIORES

Az előzőekben bemutatott fürdő-alaprajzok mindegyike őriz az aquincumi Thermae maioreshez hasonlítható építészeti részletet, de leginkább Lambaesis, Odessos, Leptis Magna és Augusta Treverorum (Barbara therma).

1. *Lambaesis* thermájának fürdőtermei a szimmetriatengely két oldalán, szabályos elosztásban sorakoznak, melyeket északon egy négyzetes alaprajzú palaestra, falhoz simuló oszlopokkal konstruált architektúrája zár. A kompozíció rendszere az aquincumi Thermae maioreszéval közeli rokonságot mutat.

2. Az utóbbi évtizedekben került felszínre a várnai *Odessos* thermája. A helyiségek szimmetrikusan kapcsolódnak egy középtengelyhez. A központi két nagy frigidarium és az attól keletre és nyugatra épült apodyteriumok északi oldalához ízül a hosszan elnyúló, belső támpillérekkel épült palaestra. A déli caldarium a szokásos apsis formában zárja az épülettömböt. A termek elrendezése és főként a palaestra formája sok egyezést mutat az aquincumi Thermae maiores-szel.

3. Konstrukciójában a hadrianuskori *Leptis Magna* thermája több vonatkozásban ugyancsak közös az aquincumival. A fürdő északi lezárásához ízül, két végén apissal záródó, belső oszlopcsarnokkal körülvelt tornacsarnok. Bár az észak–déli tengelytől keletre, az épület síkjából erőteljesen kiugratva épült, mégis erősen emlékeztet az aquincumira.

Leptis Magnában is a palaestrához közvetlenül kapcsolódik a frigidarium piscinája és a szimmetriatengelyre fűződnek az épület helyiségei, majd a déli traktust záró caldariumával és a benne levő két alveussal ugyancsak egyezést mutat fürdők. A palaestrának és a fürdő termeinek a megközelítésére számos bejárat állt rendelkezésre. Ezek a bejáratok a termeket egymással és két traktusra válva összekötötte. Keletről és nyugatról egyaránt beléphetett az érkező. Éppen úgy, mint az aquincumi *Thermae maiores* palaestrájánál a látogató eltölthette idejét csak a palaestrába nyíló bejáratokon keresztül érkezve a csarnokban és onnan közvetlenül is távozhatott anélkül, hogy a fürdő szolgáltatásait igénybe vette volna.

4. Kiemeljük még a monumentális trieri *Barbara thermát*, mellyel fürdők több egyezést mutat. Itt is az észak–déli tengely két oldalán feltűnő nagyméretű termek sorát, a frigidarium és a natatio összekapcsolt kompozícióját északon, oszlopcsarnokkal körülvelt palaestra zárja, és hadrianuskori fürdőépítészetnek azokat a jellegzetességeit mutatja, melyek Aquincumban is megvalósultak.

Külön figyelemre méltónak tartjuk az épület közép traktusában hangsúlyozott tepidariumokat: a három nagyméretű helyiség, mintegy 2/3-át foglalja el az épületnek ebben a blokkjában.

Ugyanezt mondhatjuk el az aquincumi *Thermae maiores*nél is. A fürdő helyiségei között a három tepidarium (33. sz., 34. sz. és a 40. sz., 41. sz., mely utóbbi kettő eredetileg egy nagy helyiség volt) egészen sajátos kompozíció. Talán az éghajlati tényezővel magyarázható a melegtraktus helyiségeinek magas száma, hasonlóan a trieri *Barbara thermához*.

* *

Az egykori római birodalom területén feltárt több ezer fürdő közül csupán néhányat ismertettünk. A következőkben az ókori auktorok segítségével is szeretnénk villanásnyira bemutatni az épületek falai között zajló életet, kik, milyen időpontokban használták a fürdőket, milyen tanácsokat adtak az orvosok és hogy rótták le hálájukat a fennmaradt feliratos kövek tanúbizonyságai szerint az aquincumi gyógyforrások táplálta fürdők vendégei a kúrák utáni gyógyulásuk alkalmával.

A FÜRDŐK ELNEVEZÉSEI

A római kori fürdőkkel foglalkozó szakirodalom a Birodalom területén felszínre került thermák és balneumok ismertetésénél rendszerint megkülönböztet koracsászárkori épületeket Traianusig és Hadrianustól a későcsászárkorig épült létesítményeket.

A fürdők funkcióinak szempontjából nem érdektelen a fürdők két elnevezésének, a *thermae balneum* szavaknak jelentőségére figyelni. Mindkét szó görög eredetű, a *thermae* a θερμος kifejezés, azonosul a fürdők egyik fő szerepével a melegfürdők biztosításával. A *balneum βαλανειον* görög szó átvétele.¹⁷⁷

A *balneum* előfordul *balneae* alakban is. A többszám szerepeltetése Varro szerint a kettősfürdők esetében külön női és férfi szárnyként kap jelentőséget.¹⁷⁸

A római kori létesítményeknél általában nem tapasztalható hangsúlyos szétválasztás. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a *Notitia Urbis Regionum*¹⁷⁹ XIV. 11 thermát és 856 balneumot említ az i. sz. IV. század közepén Rómában. A számarány is jelzi, amiért az ókori auktorok a nagy és gazdag építészeti megoldásokat követő fürdőtelepeket nevezik általában thermáknak. A magánfürdőket ezzel szemben mindig balneumként említik. Plinius barátjához írt levelében a villájában épült fürdőt „*balneum domi*”-ként említi.¹⁸⁰

Martialis az ismert mondattal nevezi a hatalmas építészeti remekművet, Nero fürdőjét thermának: *Quid Nerone peius? Quid thermis melius Neronianus?*¹⁸¹

Az aquincumi legiotábor fürdőjét, amint már említettük a múlt század közepén talált feliratos kő „*Thermae maiores*”-nek nevezi, utalva a méretekre, melyet az ásatások igazoltak. A birodalom területéről, a miénken kívül nincs adatunk arra, hogy korabeli szövegben így szerepelne fürdő elnevezése.

Újabban feltűnik ugyan Biricianis fürdőjének „Thermae maiores”¹⁸²-ként történő szerepeltetése, de ez nem dokumentált egykorú elnevezés. Feltehetően ezzel kívánják hangsúlyozni, hogy a korábban 1926-ban megismert másik fürdő méreteiben a mostaninál kisebb volt.¹⁸³

A római kori fürdőket általában két nagy csoportba sorolják: nyilvános és magán fürdők. A nyilvános fürdők mindazok a fürdők, amelyeket az általános igények szerint használtak.¹⁸⁴

A nyilvános fürdők ismét két csoportba tarthatók nyilván a *balnea publica* és a *balnea meritoria*. Ez utóbbit mindig conductorok bérelték egy meghatározott ideig.¹⁸⁵

A *balnea publicae* általában az állami tulajdonban levők.¹⁸⁶ Voltak viszont olyan fürdők, melyeket gazdag emberek építtettek és adományoztak. Marcus Vipsanius Agrippa, aki i. e. 33-ban kezdte a vízvezetékek és fürdők építését, végrendeletében bizonyos birtokainak külön erre a célra történő hagyományozásával gondoskodott a fürdőjének halála utáni karbantartásáról.¹⁸⁷ Fürdők adományozásáról több feliratos köemlék is megemlékezik pl. Praenestéből¹⁸⁸ „Gratuitam in perpetuum”, vagy egy másik Urbinóból.¹⁸⁹

ÉLET A FÜRDŐKBEN

A római kori fürdőkben színes, zajos élet folyt, kiabálás, jövés-menés, játék, sport, gyógykezelések. Az egykori hangulatot jól idézik Senecának Baiae-ből barátjához, Luciliushoz írt panaszos sorai:¹⁹⁰ „Lám zaj, zsvaj, lárna kellős közepébe jutottam: pontosan a fürdő fölött lakom. S most idézz fel képzeletedben mindenféle-fajta hangot, ami csak elkeseítheti a füledet: mikor edzést tartanak az izomemberek, ólomsúlyzókkal hadonásznak, ha erőt fejtenek ki, vagy erő kifejtést mímelnék, hallom a nyögést; valahányszor kieresztik visszatartott lélegzetüket, sípoló, kinkeserves fűjtatást hallok; ha akad afféla lomha, aki beéri az olcsó kenekedéssel, hallom a paskolást, mikor a vállára csapnak – aszerint változik az ütés hangszíne, hogy lapos vagy homorú részekre ér. Ha pedig ehhez jön egy labdázó, és elkezd számolni a leütött labdákat, végem van. Adj hozzá még egy fenegyereket, egy rajtakapott tolvajt, no meg azt, aki a fürdőben a saját hangját élvezi. S mekkora lármát üt a hatalmas vízcsobbanás, mikor beugranak a medencébe! Ezenkívül, akiknek egyebük nincs is, de legalább a hangjuk természetes! Képzeld el még a szórtépdesőt: hogy jobban észrevegyék, átható fejhangon szüntelenül kiáltozik, és sohasem hallgat el, csak mikor hónaljait tép és maga helyett mást kényszerít sívalkodásra. No és, ahogy a lepénysütők kurjongatnak összevissza, a kolbászos, a cukrász, meg mindenféle csemegeárus, jellegzetes hanghordozással kínálva portékáját.”

Bár Seneca sorai Baiae-re vonatkoznak, de érvényes általában az ókori fürdőtelepekre, ahol naponta több száz ember megfordult.

A fürdők a hygieniai szempontok biztosítása mellett a vendégek mindennapi gondjaiktól való kikapcsolódását nyújtották, barátok találkozhattak, új barátságok szövődtek, kereskedők szerencsés üzleteket köthettek. „BALNEA, VINA, VENUS, MECUM SENUERE PER ANNOS” szólnak a fürdőért lelkesedő szavak az ostiai Neptunus fürdőből.¹⁹¹ Aki tudományos munkáinak eredménye felől kívánt egyedül elmélkedni, vagy problémáit barátaival megbeszélni, minderre kellemes lehetőséget talált a fedett oszlopcsarnokokban.

A fürdőket körülvevő üzletekben mindent árusítottak, amire a vendégeknek itt szüksége lehetett. A fürdőolaj és fürdőfelszerelések éppenúgy kaphatók voltak, mint az élelmiszerek és italok. Nem csoda, hogy a római kori ember, ha csak tehetett, ideje jelentős részét a fürdőkben töltötte. Erre számos lehetőséget is talált a Birodalom városaiban. I. Constantinus idejében készült Róma városának leltára,¹⁹² mely szerint amíg 46 602 több lakásos insula épült, addig a nyilvános fürdők száma 836 volt.

Ahol megtehették a rómaiak, olyan helyre és úgy építették a fürdőket, hogy a testi felüdülés mellett a szemet gyönyörködtető táj látványa is fokozza a minél teljesebb kikapcsolódást. Plinius laurentumi villája fürdőjét úgy építtette, hogy aki a medencében fürdik, kiláthat a tengerre.

„Az épület másik oldalán díszes szoba, mellette egy másik, amely lakóhelyiségnek túl nagy, ebédlőnek közepes, s beragyogja a nap és a tengeről visszaverődő fény. Mellette egy másik szoba, előtérrel; elég magas, hogy nyári, elég védett, hogy téli lakóhelyül szolgáljon, mert védve van minden szélről. Közös fallal csatlakozik hozzá a másik, szintén előtérrel rendelkező szoba.

Azután következik az elég széles, hideg vizű fürdőszoba, melynek két szemben lévő falánál egy-egy medence áll. Elég tágasak, itt fürödve azt hiheted, hogy a tengerben lubickolsz. Szorosan mellette a kenő, az izzasztószoba, a fürdő fűtőszobája, majd még két fürdőszoba, inkább csinosak, mint fényűzőek. Igen ügyes megoldással kapcsolódik hozzájuk egy medence, amelyből a benne úszó kiláthat a tengerre. Nem messze van a labdázóterem, ide még a legnagyobb hőség idején is csak alkonyatkor süt be a nap.”¹⁹³

Egykori feljegyzésekből értesülünk arról, hogy számos rabszolga állt a fürdőkben a vendégek rendelkezésére. A jól átgondolt építészeti tervek arra is biztosítottak lehetőséget, hogy a kiszolgáló személyzet a fürdőtermektől elkülönítve dolgozzon, ne zavarják a vendégek szórakozását. Rendszerint a földszinti traktusokban találhatók a törülközőkkel, illóolajokkal felszerelt és vendégekhez siető személyzet tagjai. Az auktorok sorai utalnak az ételek és italok esetenkénti egészségtelen túlfogyasztására is. Seneca a gyomorbagig fokozódó szertelen ivás, valamint a túlzott izzasztás ártalmairól¹⁹⁴ szól. Egyenesen „bűn” a sok evés, vagy ahogy a továbbiakban Plinius¹⁹⁵ írja, hogy nem ritka az olyan esetek száma sem a fürdőkben, amikor a fürdőzők túlzott ásványvíz fogyasztásának következményeként fellépő puffadás ellensúlyozására körkötéseket alkalmaznak. Nero éjszakába nyúló lakomái közben többször talált felüdülést és egyben kijózanodást a felkeresett fürdőkben. Hasonlókat más császároknál is említenek a források.¹⁹⁶

A fürdőkben a legkülönbözőbb társadalmi réteghez tartozó emberek találkozhattak császár, szegény ember, fiatal, öreg.

Ennek egyik emlékeztető bizonyítéka a Scriptorum Historiae Augustaeban Hadrianussal kapcsolatban olvasható anekdota.¹⁹⁷

„Minden uralkodót felülmúlt ajándékozásban. Gyakran látogatta a közfürdőket és együtt fürdött a tömeggel. Híressé vált az alábbi tréfa, melyet az egyik nyilvános fürdőben művelt.

Meglátott ott egy ismerős veterán katonát, aki hátát meg teste egyéb részeit a falhoz dörzsölte. Megkérdezte tőle: ugyan miért dörögölödik a márványhoz? Azért – felelte a veterán –, mert nincs rabszolgája. A császár erre néhány rabszolgát ajándékozott neki és pénzt is adott az eltartásukra. Amikor másnap megint elment a fürdőbe és látja ám, hogy több idős ember dörzsöli hátát a falhoz, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a császárt hasonló bőkezűségre készítse. Hadrianus kihívta őket s rájuk parancsolt, hogy kölcsönösen dörögöljék egymást.”

A fürdőbe érkezők ruháikat (Balnearis vestis) az apodyteriumok faliszekrényeiben helyezték el, ahol magukkal hozott rabszolga, vagy a helyi ruhatáros némi ruhatári díj ellenében őrizte a tolvajoktól.¹⁹⁸

A medencékbe és fürdőtermekbe¹⁹⁹ ruhátlanul mentek be, a palaestrákban is így játszottak, vagy tornáztak a görög példák szerint s a napfürdőt (Apriciot) is csak így élvezték.

A nők legfeljebb egy kötényt viseltek (subligar), főként a közös fürdőkben. De hordtak még a mai „bikini”-nek megfelelő öltözeteket is.

Erről az antik „bikini” divatról hűen tájékoztatnak a Piazza Armerina mozaikpadozatán látható labdázó nők figurái.²⁰⁰

A fürdőkben használt leggyakoribb felszerelési tárgyak a strigilis, íróvessző, tábla, olajat tartó edény és a tál, amelybe öntötték az olajat. A pannoniái anyagban is találunk egy teljes palaestra felszerelést, melyet a brigetioi ásatások hoztak felszínre.²⁰¹

Ezeket az eszközöket karikára fűzték, részben a könnyebb tárolás, részben kézben történő szállítás érdekében.

A trieri Rheinisches Landesmuseum őrizi annak a férfinak sírszobrát, aki jobb kezében karikára fűzött fürdőfelszerelésével indul a fürdőbe, bal vállára törülközőt vetve.²⁰²

Ezek a felszerelések különböző anyagokból készülhettek, megrendelőik anyagi helyzetének függvényeként. Ismerünk ezüst eszközöket (Argentum Balneare) a tehetősebbek készletéből, esetleg alabástromból előállított olajtartót (Alabastra).²⁰³

Epilashoz csipeszeket vittek magukkal, szükség volt még fülkanalakra, fésűkre, a nők részére hajtűkre.

Az aquincumi múzeum is őriz leletanyagában néhány bronz strigilis töredéket. A III. ker. Flórián téri Thermae maiores 24. számú frigidariumának betöltéséből egy teljesen ép vésett díszítésű bronz strigilist találunk²⁰⁴ (96. kép).

A fürdőkben a víz minden mennyiségben és különböző hőfokon rendelkezésre állt. Ez azonban nem távolította el a szennyeződést maradék nélkül a testről, a mai értelemben vett szappan viszont nem volt. Ezt helyettesítették horzskóval és agyagos föld keverékével, bolyhos textíliákat használtak a test ledörzsölésére, és a bronz strigilist, mely elsősorban ugyan az atléták felszerelése volt, de mint a tisztálkodás kiváló eszközét is javasolja Martialis.²⁰⁵ „Strigiles, Pergamon adta: vakartasd görbe vasával a tested, s tisztítóba nem oly gyakran adod lenedet.”

Hajszínezésre és részben ugyancsak tisztításra használták a sapot, mely zsiradék és növényi hamu keverékéből készült massa.²⁰⁶

A fürdő életét felvillantó auktorhelyek nemcsak ízes emlékidézőként hasznosak számunkra, hanem egy-egy leírásközbeni megjegyzés a szokások kialakításával is megismertet bennünket, majd azon túl segít képzeletünk-

kel egyre hitelesebben berendezni a megmaradt kopár falakat s ugyanezen helyiségekben egykor szórakozó, gyógyuló embert varázsolják elének.

Amikor például a veterán és Hadrianus császár fürdőbéli eseténél olvassuk, hogy a probléma ott kezdődött, amikor a veteránt megrótták, hogy olajos testével beszenyezi a márvány falakat, igazolva látjuk az ugyancsak ókori forrásból kapott receptet, mely szerint ajánlatos a fürdőbe lépés előtt is beolajoztatni a testet. Egyúttal az olajozó helyiség jelenlétét is szükségszerűvé teszi, amely a mi esetünkben a *Thermae maiores*-ben a 9. sz., illetve a 12. sz. apodyterium lehetett, ahogy azt már a helyiségek leírásánál is jeleztük.

Vagy nézzük Seneca panaszos sorait, amikor a fürdő kozmetikai eseményeit, vagy massage hallható következményeit idézi. Tehát fel kell tételezzünk egy ilyen nagy fürdő esetében mint a miénk egy külön erre a célra épült kozmetikai és therapiái szalon létezését. Talán nem csalódunk, ha erre a célra a 31. sz. fűtött nagy csarnokot képzeljük a legalkalmasabbnak, a *tepidarium*okon kívül. Itt függönyökkel oszthatták kisebb egységekre a folyószerű helyiséget, mely az egymásközi összeköttetést is igen megkönnyítette.

A FÜRDŐK NYITVATARTÁSA, ÜZEMELTETÉSE

1876-ban Portugáliában egy kis bányatelepen talált feliratos bronztábla a *Lex Metalli Vipascensis* szövege arról is tájékoztat, hogy a *conductorok* milyen feltételek mellett üzemeltethették a bérelt fürdőket. Kötelesek voltak naponta fűteni a fürdőket, reggelenként a nőknek, esténként a férfiaknak fürdést biztosítani; a nőknek 1 As, a férfiaknak 1/2 As belépődíj befizetése ellenében, bár egyes források csak 1/4 As-ról tesznek említést.²⁰⁷

A belépődíjak fizetésénél előnyt élveztek a katonák, a gyerekek és a bányában dolgozók. Felszínre került olyan feliratos kő, amelynek szövegéből kitűnik, hogy a rabszolgák részére is engedélyezték a fürdőt.²⁰⁸

Egy bolognai felirat²⁰⁹ arról tudósít, hogy a férfiak és mindkét nembeli gyerekek számára díjtalanok voltak a fürdők.

A *conductorok*nak a belépődíjon kívül biztosítottak mellék kereseti lehetőséget. Ők zuhanyozták, borotválták pl. a vendégeket, kozmetikai szolgáltatást nyújtottak, élelmiszert – főleg süteményeket – árúsítottak, de előfordult, hogy ők voltak a ruhatárosok²¹⁰ is.

Meusel tanulmánya²¹¹ részletesen foglalkozik a fürdők rentabilitásának kérdésével, miután az építési költségek igen magasra rúgtak. Néhány példát említ: Maecenas fürdőjét 300 000 sesterciusért építették fel, Ostia és Tarquinia fürdői 2–3,5 millió sesterciusba kerültek, míg kisebb fürdőkre elegendő volt 120 000 sestercius is.

Ezek az összegek egyben jelzik, ha ugyan későbbi időpontban, hogy az *aquincumi Thermae maiores* monumentális épülete ugyancsak jelentős anyagiak összpontosítását kívánta.

A nyitvatartási időre vonatkozóan Vitruvius leírása jó tájékoztatást ad. Szerinte legelőnyösebb a déltől estig tartó fürdési idő.²¹²

Ajánlatos a *caldariumot* már eleve úgy felépíteni, hogy tájolása délnyugati legyen, hogy a lehetséges legtöbb napenergiát befogadhassa. Ezt a szabályt általában betartották a birodalom területén épített fürdőknél. *Aquincumban* a *Thermae maiores* tájolása is dél-délnyugati. Az ókori források több helyen leírják, hogy a nyitvatartási idő meglehetősen hosszú volt. Virradattól a nap hetedik órájáig (13 h) a nők fürdési ideje, a férfiaké viszont a nap nyolcadik órájától (14 h) éjjel a második óráig (20 h) tartott. Ez a szöveg egyben a férfiak és nők egyértelműen külön történő fürdésére utal.²¹³

Ezen időn belül a főétkezések előtti időszakokat használták legszívesebben fürdésre. A jelenlegi kutatás különbséget tesz a *thermák* és kisebb fürdők használati ideje között. Merten nemrég megjelent tanulmányában megállapítja a vispascai nyitvatartással kapcsolatban, hogy az általában a helyi követelményektől függött és nem egészen a fűtőtechnikai feltételektől, ahogy azt korábban sejteni vélték.²¹⁴ Különben is egy *hypocaustum*os helyiség nem hűlt ki rövid idő alatt tekintettel a rendszerint rendkívül vastag *suspensurára*. Így tehát nem befolyásolta a nyitvatartási időt az a tény, hogy egy-egy éjszaka folyamán több vagy kevesebb fahasábot tettek a tüzelőtérbe.²¹⁵

Nem alakult ki egységes szabály: a birodalmon belül is, meglehetősen változó volt, a helyi szokásoknak megfelelően.²¹⁶ Rómában pl. általában a hatodik illetve kilencedik órában nyitottak.

Nero *thermaiban* már a hatodik órától forró fürdő állt a fürdőzők rendelkezésére. Hadrianus korában csak nyolc órától fürödhettek, az előtte levő órák betegeknek voltak fenntartva.²¹⁷ Napnyugta után ismét bezárták a fürdőket.

A zárási idő teljesen megváltozott Alexander Severus alatt. Ő ugyanis az éjszaka bármelyik órájában mindenki számára engedélyezte a fürdést, melynek akadálytalan lebonyolítása érdekében elrendelte az olaj folyamatos biztosítását az éjszakai kivilágításhoz.²¹⁸

Tacitus viszont félve a fürdőkben jövő zaj háborgatásától napnyugtakor bezáratta kapuit.²¹⁹

A nyitvatartási időre vonatkozó rendeletek betartását a fürdőkbe elhelyezett órákon ellenőrizhették. Ennek emléke a stabiaei thermakban talált napóra.²²⁰ A nyitás idejét harang jelezte, melynek megkondulása után betódult a várakozó tömeg.²²¹

Közlekedés a fürdőkben

Galenus, Marcus Aurelius háziorvosa írja, hogy fontos a megfelelő hőfokú fürdőmedencék igénybevétele. Lényeges, hogy ez fokozatos legyen, a lassú felmelegedéstől egészen a forró fürdőig s ugyanilyen sorrendben visszafelé haladva a lehűlésig.²²²

A fürdőbe érkező az apodyteriumban hagyta ruháját. Ezek a helyiségek gyakran fűtöttek voltak, ahol kád, vagy egyéb öblítő alkalmazhatóság is rendelkezésre állt az előfürdők céljára. Innen a frigidariumba mentek, mely rendszerint egy, vagy két káddal is felszerelve épült. A középső helyiség a tepidarium, vagy cella media. Ez mindig a hideg és forró fürdő közé ékelődött, megfigyelve a váltakozó hőmérsékletű fürdési lehetőséget kedvelők igényeinek. Így még a gondolatok is frissebben szárnyaltak, írta Martialis.²²³ A tepidariumoknak még más szerepük is lehetett. Ahol erre nem volt külön helyiség ott unctoriumnak is használhatták.²²⁴ Azonban a tepidariumok alapvető szerepe, hogy száraz, átjáró helyiséget biztosítsanak. De ettől is van eltérő eset például a Korsika szigeti Santa Laurinaban, ahol egy melegvízes kád is van a tepidariumban.²²⁵ A harmadik, minden fürdő elengedhetetlen helyisége a caldarium.

A caldariumba mindig beépítenek egy, vagy két forróvízes medencét, mely rendszerint kiugrik a caldarium falsíkjából. A caldariumokban legalább 50 °C meleg elérésére törekedtek.²²⁶

Ez a hőfok lehetővé tette a kellemetlen nedves gőz nélküli száraz, forró izzasztó használatát. Néhány antik forrás az égő parázs melegéhez hasonlítja a fürdők caldariumainak hőmérsékletét. Seneca is arról panaszkodik, hogy a caldariumban a meleg „similis incendio”.²²⁷

A padozat melegebb volt valamivel, mint a szoba hőmérséklete cca. 55–57 °C lehetett.²²⁸

Ugyancsak elengedhetetlen tartozéka a fürdőknek a laconicum vagy a sudatorium. Vitruvius hangsúlyozza, hogy az izzasztó álljon mindenképp összeköttetésben a tepidariummal.²²⁹

Az irodalom rendeltetésüket tekintve különbséget tesz a laconicum és sudatorium között. A Stabiae-i thermakból feliratos kő került felszínre, mely a fürdő laconicumáról emlékezik meg.²³⁰

A helyiség formája megközelíti a Vitruvius-i ajánlott formát: kerek alaprajzú, kúptetejének közepén fémlappal, clipeussal nyitható és zárható nyílással.²³¹

Lényeges eleme ezeknek a helyiségeknek, hogy nem hypocaustummal fűtötték őket, hanem a szoba közepére helyezett szénkályhával, mely egyben szárította is a levegőt. Ilyen faszénrel fűtött kályhát ismerünk Pompejiből.²³²

Több helyen kiemelik az antik források, hogy a laconicumok szárazak voltak.²³³

A kerek alaprajzi formának is volt jelentősége. A középpontban elhelyezett kályha parázsából áradó meleg a falakról visszaverődve fokozta a szoba melegítését.²³⁴

Minden egyéb hypocaustummal fűtött izzasztót sudationak neveznek. Valószínűleg itt sem volt elviselhetetlen a nyirkos gőz, hiszen a hypocaustum egyenletesen és kellemesen fűtötte a belső teret.²³⁵

Seneca egyébként a sudatiót is szidta mondván: miért kell nekem a sudatio forró levegője, hogy kiszárita és aszalja a testet?²³⁶

Számos adat alapján kövessük tehát a fürdőzők közlekedési rendjét a fürdőkben. Az apodyteriumokban vetkőztek, ahol a ruhákat őrizték. Az olyan nagyobb fürdőtelepeknél, ahol a fürdőkhöz palaestra is tartozott, az apodyteriumok mindig összeköttetésben álltak a palaestrákkal. Ezután áthaladtak a frigidariumon, felmelegedtek a tepidariumban, és esetleg beolajoztatták magukat. Jó hatású az olajozás a fürdők vétele előtt is. Azt azonban mindenki saját maga, főként egészségi állapotának függvényeként határozza el, hogy fürdés előtt vagy után olajoztatja a testét. A fürdés után feltétlenül javasolt, mert ezzel lehet megakadályozni a test gyors lehűlését. A bezárult pórusok egyben a bőr védelmét is szolgálják – adja a tanácsot Celsus.²³⁷ Ezután a sudatioba, vagy laconicumba mentek izzasztásra, innen visszafordultak a tepidariumba, ahol újból olajoztatták magukat s végül távozás előtt lehűltek a frigidarium piscinájában.

A *Thermae maiores* a Birodalom területén ismert fürdők különböző típusai közül az ún. „Ringtyp”²³⁸ csoportba sorolható. A fürdőző körbejárhatta a termék sorát anélkül, hogy arra kényszerült volna, hogy csak visszafordulva távozhasson.

A *therma* több igényre is lehetőséget nyújtott. Ha pl. a 20. sz., elképzelésünk szerinti előcsarnokon át megérkezett a látogató, a 9. sz. apodyteriumban levetkőzött, a 14. sz. átjárón és a 18. sz. frigidariumon keresztül átment a tepidariumokba: 33, 34 és 40, 41. számúak – ahol felmelegedve előkészülhettek a forró fürdő vételére a 43. sz. caldariumban, majd ugyanezen az úton visszafordulva időzhetett a 18. sz. frigidariumban és felfrissülhetett a 25. sz., illetve 26. sz. hidegvizes medencékben. Mindez érvényes a feltételezett keleti bejárón, a 27. sz. előcsarnokon keresztül érkezőkre is.

A fürdőben tartózkodás ideje alatt igénybe vehették a kozmetikai szolgáltatásokat (31. sz. helyiségben?), de az olvasni vágyók is bizonyára találtak arra megfelelő lehetőséget a kisebb könyvtárszobában – a tepidariumok melletti – egyelőre ismeretlen rendeltetésű – helyiségek valamelyikében.

A leírt útvonalon kívül, közvetlenül a palaestrából is átjöttek fürödni a versenyek szünetében, vagy végeztével a látogatók, melyre több átjáró is rendelkezésre állt.

A rendkívül átgondoltan konstruált épület palaestrája például arra is módot nyújtott, hogy a fürdők használata nélkül, kizárólag csak a palaestra eseményeiben vegyenek részt a sportolók és a nézők, az északi és nyugati, illetve keleti bejáratokon keresztül, majd a mérkőzések után közvetlenül onnan távozzanak.

AQUINCUM PANNONIA GYÓGYHELYE

Az alábbi fejezetben szükségét éreztük összefoglalni azokat az ismereteket, melyeken keresztül dokumentálható, hogy Aquincumot nemcsak a római birodalom hadászatiilag jelentős Duna-könyök menti városát, hanem szerencsés földrajzi adottságainak köszönhetően, mint gyógyhelyet is értékelték a rómaiak. Amint a leletek ismertetéséből látjuk majd, topográfiai előkerülésük nagy százalékban a *Thermae maiores* és a közvetlen közelében épült valetudinarium környékéhez köthető, tehát maga a fürdő, mint a tábor monumentális katonai középülete egyben, mint gyógyhely is kétségtelenül szerepet kapott a római uralom századaiban.

A déli melegebb éghajlathoz szokott rómaiak számára a hidegebb pannóniai hőmérséklet sok betegség forrása volt. Jó példák erre a múmia sírokban temetettek csontvizsgálatának eredménye, mely kimutatta, hogy az elhunytak köszvényes bántalmakban szenvedhettek.²³⁹ Elképzelhető, hogy távoli keleti hazájukból ideérkezve Aquincum gyógyforrásaitól reméltek enyhülést. Az aquincumi fürdők erre kiválóan alkalmasak voltak. A mai Római-fürdő területén fakadó gyógyhatású források vizét a város észak-déli aquaeductusába emelték, ahonnan mintegy 4 km távolságra eljutott gyógyító ereje.²⁴⁰

A 60-as évek ásátásai alkalmával kerültek felszínre a Római-fürdő római kori forrásai. A víz, számszerint 14 helyen tört fel a földből. Az isteneknek a vizen keresztül is megnyilvánuló tevékenységéért oltárokat állítottak a források mellett.²⁴¹

A XII. sz. forrásnál *Apollonak* és *Sironanak* állított oltárt Ti. Iul. Mercator decurio. Az emlék fontos bizonyítéka a kelta Apollo Grannus és Sirona istenpár tiszteletének továbbélésére a romanizált kelta lakosság életében, hangsúlyozza Kádár Zoltán.²⁴²

A XIII. sz. forrásban *Aesculapius* és *Hygieia* istenpár neve jelenik meg C. Aur. Eutychus oltárán, míg a Római-fürdői források számszerint utolsó XIV. sz. nyílásánál M. Foviacius Verus decurio áldoz hálaszávaival *Aesculapiusnak* és *Hygieianak* kőbevéssett emléket.²⁴³

Ugyancsak Aquincumban orvosok is állítanak az istenpárnak emléket. Ti. Martius a „castrensis medicus”²⁴⁴ majd Mar(cus) Marcellus.²⁴⁵

A valetudinarium területéről ismerjük T. Venusius Apert, a praenestei származású „optio valetudinarii”, aki hasonlóan az előzőkhöz *Aesculapiusnak* és *Hygiaeianak* állíttatja hálaoltárát.²⁴⁶

Az istenpár kultuszának áldoz még oltárokon a feltehetően görög, vagy keleti származású Aurelius Artemidorus, beneficiarius, valamint Iul. Iulianus, akinek oltára a valetudinariumtól északra a Miklós u. 12. sz. alatti ház építésénél került felszínre 1932-ben.²⁴⁷

Az istenpárnak több domborképes ábrázolása is felszínre került különböző ásátásokból. Az ábrázolások közül művészi kidolgozásban kiemelkedik az ugyancsak a valetudinarium területéről – a gyógyító isteneknek épült feltételezett szentélyből származó – fogadalmi tábla.

A kerámiaanyagban is feltűnik *Aesculapius* ábrázolása, egy edény gemma lenyomatában.²⁴⁸

Az Országház környékéről ismerjük a feltehetően kisázsiai műhelyből származó, klasszikus szépségű Hygieia-at ábrázoló márványfejet.²⁴⁹

A polgár városban került elő Aesculapis márványtorsoja, mely azonban elégett.²⁵⁰

Ugyancsak a betegségekből felépült és gyógyulást találók mondtak hálaszavakkal köszönetet a gyógyforrásokban lakó és azokat védő *Nymphak*nak. Bár az ő kultuszuk emlékeinek száma szerényebb az előbb felsorolt istenpárnak állított oltárokénál. *Nymphak* kiemelt dícséretét olvashatjuk több kövön: „regina undarum *Nympha decus nemoris*”, vagy „*Nymphis salutiferis*”, „*Dis et Numinibus Aquarum*”.²⁵¹ Commodus Orpitianus egyenesen a „*Nymphis medicis*”-nek állítja oltárkövét.²⁵² Marcus Valerius Karus – Pátyon előkerült – oltárkövén „*Nymphis perennibus*”-t említ.²⁵³ Antonius Peculiaris pedig nagy anyagi áldozattal; „*nymphaeum pec(unia) sua fecit et aquam induxit*.”²⁵⁴

Aquincumi orvosok

A gyógyító istenségek kiemelt tisztelete jellemzi Aquincumot, hangsúlyozza újabban megjelent tanulmányában Kádár Zoltán.²⁵⁵ De a hálára kötelező gyógyulások elérésében nagy szerep jutott a város orvosainak is. Eddig két polgári és hat katonaosvos feliratos követ ismerjük. A katonaosvosokra vonatkozó adatok száma tekintetében Róma és Lambaesis után az előkelő harmadik hely jut számunkra a Birodalom területén,²⁵⁶ az európai provinciák közül pedig Aquincum első helyen szerepel.²⁵⁷ Az aquincumi orvosokról más vonatkozásban történt már munkánkban említés. Az alábbiakban összefoglaljuk az adatokat.

1. C. Julius Filetio²⁵⁸
2. Sextus Pompeius Carpus²⁵⁹
3. Caius Nundinus Optertullus²⁶⁰
4. Ti. Martius²⁶¹
5. Aulus Numisius²⁶²
6. Titus Aurelius Numerius²⁶³
7. ... Medicus Legionis (Leg. IIII Flavia)²⁶⁴
8. Marcus Marcellus²⁶⁵

A felsoroltak közül kettő távoli provinciákból érkezett hozzánk *Caius Julius Filetio* Afrikából származik, míg *Sextus Pompeius Carpus* a provinciákbéli orvosi iskolák leghíresebbjének székhelyén Antiochiában született.

Vannak közöttük kifejezetten katonaosvosok, ilyen *Caius Nundinus Optertullus*, vagy *Tiberius Martius*. Utóbbinál a felirat kiemelten hivatkozik „*castrensis medicus*” voltára, irodalmi utalásból ismerjük *Aulus Numisius*t, aki Antonius Pius császár idejében élt és aki katonai orvosi szolgálati ideje alatt mindennemű polgári tehermentes volt.²⁶⁶

Titus Aurelius Numerius a legio XXII. Primigeniában teljesített szolgálatot és Aquincumban a polgár városi Aranyhegyi patakmenti temetőben temették el.²⁶⁷ Elveszett az a feliratos kőtöredék, melyen csak az orvos megjelölés szerepel, aki a legio IV. Flaviában szolgált.²⁶⁸

Ugyancsak egy elveszett kő feljegyzett szövegéből tudjuk, hogy *Marcus Marcellus* orvos állított fogadalmi oltárt Aesculapiusnak és Hygieianak.²⁶⁹

Lényegében a 9. és 10. orvos-emléknek tekinthetjük az Aranyhegyi patak menti temető két sírjából – a 86. és 216. sz. sírokból – felszínre került orvosi műszereket, amelyek minden valószínűség szerint az elhunyt orvosok felszereléséhez tartozhattak.²⁷⁰

A valetudinarium

A katonai kórház a korábbi kutatás a III. ker. Miklós utca helyén határozta meg.²⁷¹ Az utóbbi évek feltárásai során azonban olyan eredmény született, mely szerint a feltételezett kórház, hosszú válaszfalakkal épült, ún. „*Längsmauer-Typ*”-nak nevezhető horreum volt.²⁷²

Az új elképzelés szerint a kórház a praetenturában, a fürdő közvetlen közelében állhatott.²⁷³ Ezt a kérdést további ásatások döntik majd el. Mi most felsoroljuk azokat az emlékeket, amelyek közvetlen utalásokat tartalmaznak a valetudinariumra vonatkozóan.

1. T. Martius a tábor kórházának név szerint is ismert orvosa.²⁷⁴
2. „*Genio v(aletudinarii)*”-nak készült tábla, mely másodlagos elhelyezéssel volt a Hajógyár-szigeten, és amelynek szövege szerint a felépített szentélyt, gyógyulása után hálából készíttethette Aurelius, Haberling feltételezése szerint.²⁷⁵

3. Fogadalmi tábla Aesculapius és Hygieia tiszteletére, minden valószínűség szerint a kórház falába volt építve, s amelynek szövege szerint T. Venusius Aper opt(io) Valetudi(narii) volt.²⁷⁶

4. Kétségtelenül az egyik legérdekesebb lelet, az aquincumi polgárvárostól keletre feltárt fazekas telepen talált hordó.²⁷⁷ A hordókat itt a kerámiagyártáshoz nélkülözhetetlen bő vizű kutak bétetéül használták. A műhely területén 15 kutat találtak. Ezek közül egyik hordó bétetének fa dongáján fémbélyegzővel beütött felirat szerint a benne szállított áru: Immune in r(ationem) val(etudinarii) leg(ionis) II ad(iutricis). A hordó készítését Kuzsinszky az i. sz. II. század első felére teszi.²⁷⁸

A felsorolt emlékeken kívül számos orvosi műszert – amelyek a környéken láttak napvilágot – ugyancsak a kórház orvosai használhattak.²⁷⁹

Közvetett orvosi ill. kórházi vonatkozása van a gyógyszerartó bronz dobozának, melyekből két, majdnem teljesen ép példányt őriz az aquincumi²⁸⁰ múzeum.

Összefoglalva a felsoroltakból adódó következtetéseket megállapítható, hogy a minden valószínűség szerint a via praetoria északi oldalán, a Thermae maiores közvetlen szomszédságában nyomokban feltárt valetudinarium az i. sz. II. században épült. Ezt támasztja alá közvetlenül az épületre vonatkozó leletek datálása. Mindenképp indokoltnak látszik az az elképzelésünk, hogy mindkét épületet egyszerre építették a táborban, márcsak a tartalmi funkciójuk praktikus szem előtt tartása miatt is. Ennek bizonyítására azonban még további feltárássra van szükség a feltételezett valetudinarium helyén. Ez azonban jó időre hozzáférhetetlen terület marad, a befejezett Árpád-hídi munkák miatt. Itt ugyanis a csomópontban kialakult közlekedési rendszert biztosító műtárgyak és utak épültek a romok fölé.

A THERMAE MAIORES ÉPÍTÉSÉNEK, ÁTÉPÍTÉSÉNEK PERIÓDUSAI

Ásatásaink során a fürdő területén az építés utáni több átépítés nyomát találtuk. Mielőtt az egyes periódusok szétválasztására térnénk, tekintsük át a Thermae maiores topográfiai helyét a legio II adiutrix táborán belül.

Óbuda beépítettsége miatt az aquincumi tábor kutatás 1972-ig csak szerény területi lehetőségek között folytatható.

1972–1984-ig nyílt lehetősége a Budapesti Történeti Múzeumnak arra, hogy a szanálásokat követő lakótelep építkezésekhez, az M-11-es út építéséhez és az Árpád-hídi csomópont, alul- és felüljárók kialakításához kapcsolódva régészeti feltárást végezzen.

Az ásatások során jelentős objektumok kerültek felszínre és számos új adattal bővült főleg a táborról eddig regisztrált ismeretanyag (88. kép).

A következőkben felvázoljuk az aquincumi táborok feltárásainak eredményeit is, a tábor négy kutatójának – Póczy Klára, Németh Margit, Szirmai Krisztina és Kocsis László – összefoglalója²⁸¹ alapján (89–90. kép).

Vespasianus-kori ala táborra vonatkozó feliratos kő töredéke a segédcsoport korai castrumának helyét jelezte a Lajos u. 167. sz. ház telkének környékén (91. kép). Az 1937-ben felszínre került köemlék²⁸² két további töredékét találták meg²⁸³ 1981-ben, mely a Vespasianus korában itt állomásozott csapattest, az ala I. Tungro-rum Frontoniana nevét is megadja.

Domitianus alatt vezényeltek először állandó legiot Aquincumba. A legio táborát az ala tábortól északra építették fel. Ez a korai periódusú tábor keleten, közel a Dunához épült.²⁸⁴ A későbbi II. illetve III. századi tábor, ettől nyugatabbra tolódott, mérete 476 m x 520 m. Az elmúlt évek ásatásai a tábornak sok részletét hozták felszínre. Fontos eredménye az utóbbi évek kutatásának a tábor úthálózatának tisztázása. Ma már ismert a tábor mind a négy kapujának a helye. A porta principalis dextra részben rekonstruálva látható az Árpád-hídtől délre kialakított füvesített parkban. A kapu feltárása ugyancsak a jelzett ásatási periódushoz tartozik.²⁸⁵

A porta praetoria feltárása igazolta a kapu későbbi, I. Constantinus²⁸⁶ korában átalakított nyolcszögletű kaputornyos megoldását is. Ennek a periódusnak részletéről készült a rekonstrukció Hajnóczi Gyula tervei szerint.

Ugyancsak tisztázta a kutatás a porta principalis sinistra és a porta decumana helyét, de az objektumok bemutatására nem volt mód.

A tábor principiájának kutatására a „Flórián Áruház” építésének idején nyílt alkalom. A korábban már itt állott építmény Severus-kori átalakítását és a táborforum felé emelt díszes kapuépítményt, tetrapylont tárták fel.²⁸⁷ Az átépítést a korábban itt talált feliratos kövek is Septimius Severus, illetve Caracalla idejére datálják.

A tábor praetenturájának déli részén a tribunus laticlavius szálláshelyét tárták fel, melynek bejárata a via principalisról nyílt. Északi oldalához Mithreumot építettek, melynek Mithrast ábrázoló freskó díszítése is igen jó állapotban maradt meg. Ugyanitt hoztak felszínre az ásatások Jupiternek és Silvanusnak ajánlott oltárkövet és hat tribunus laticlavius nevét megörökítő feliratos követ.²⁸⁸

A tribunus laticlavius házától északra levő kelet–nyugati út északi oldalán épült fel a fürdő a tábor praetenturájában.²⁸⁹ Amint már említettük, a fürdőt északról határoló via praetoria északi oldalára helyezi a legújabb kutatás a valetudinariumot, szemben a korábbi még északabbra jelölt kórház helyével. Ebben a kérdésben, csak további kutatások után lehetne konkrétabban állást foglalni. Ismeretes, hogy a fürdő közelében számos orvosi vonatkozású emlék látott napvilágot,²⁹⁰ így semmiképp sem erőltetett az a feltételezés, hogy a gyógyvízzel táplált fürdő, a római kori fürdőkkel szemben támasztott általános igényeken túl a therapia szolgálatában is állott. Számos rheumatikus bántalmakban szenvedő beteg nyerhetett itt enyhülést a közeli kórházi kezelések után, vagy akár egyidejűleg is.

Ugyancsak az újabb kutatás pontosította, ill. tárta fel a tábor retenturájában a laktanyákat, horreumot, magazint és fabricákat.

Megfigyelték, hogy az i. sz. III. század elején, valószínűleg Caracalla alatt minden fontosabb épületet felújítottak, így a principiát, tribunus laticlavius házát, kaszárnyákat.

Valamivel később, i. sz. 268-ban került sor a fürdőre is. Az oszlopcsarnokok és bejáratok rendbehozásával az épületet újjáalakították „retractatis porticibus aditibusque prius refecit”.²⁹¹

Feltételezik, hogy az i. sz. IV. században épül a táborhoz, annak praetoria frontjához a 720 m x 300 m-es új tábor, mely lenyűlik a Dunáig.

I. Constantinus alatt általában kisebb átalakításokra került sor a tábor épületeinél. A porta praetoriat azonban teljesen újjáépítették s a közelében álló horreumot is.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tábor legújabb kutatási eredményeinek ismertetése után *összefoglaljuk* a Thermae maiores építésére, átalakítására vonatkozó megfigyeléseinket.²⁹²

Első periódus

Ahogy ezt a fürdővel kapcsolatos eddigi tanulmányok is megállapították a thermát az i. sz. II. század elején építették. Ekkor készült az épület „T” betűre emlékeztető formája. Az északi végét hangsúlyosan lezáró palaestra kelet–nyugati tengelyre tájolt, míg a fürdő helyiségei észak–déli tengelyre fűzve, szimmetrikusan kapcsolódnak egymáshoz. Ennek a periódusnak helyiségei: 2, 7, 9–19, 22–23, 25–26, 30, 33–36, 40–41, 43–46 számúak. A fürdő épülettömbjének síkját megbontják a 18. sz. frigidarium két medencéje, a 25. sz. és 26. sz. valamint a két sudatorium: a kerek 30. számú és az apsis záródású 35. sz., valamint délen a 43. sz. caldarium feltehetően ugyancsak apsis záródású részletei.

Feltételezzük, hogy i. sz. 202-ben, a császárlátogatás²⁹³ idején, a katonai díszpompa megrendezésére legalkalmasabb helyen, a basilica thermarum jellegű palaestra déli falának keleti szakaszánál lévő egyik bejáratot díszítették azzal az oszloppal, amelynek fejezete Jupiter-Ammont ábrázolja (93–94. kép).

Második periódus

Az átalakításokat, tatarozást megörökítő i. sz. 268-as év munkája során készülhetett a palaestra északi falához épült porticus (1. sz.) és bővült a 18. sz. frigidarium a 24. sz. patkó alakú medencével. Ugyanekkor emelték meg a szintjét a 10. sz. frigidariumnak, kiiktatva a 11. sz. piscinát és az új helyiség padozatára opus spicatum formában téglamozaikot raktak le.

Harmadik periódus

Az i. sz. IV. század második felében a fürdőben jelentős átalakításokat végeznek. Elkészül a praefectus magánfürdője a therma északnyugati sarkánál (3–6 és 8 sz.) a 7. sz. helyiség funkcióját megszüntetve és további helyiségek a tepidariumok keleti és nyugati oldalán, valamint a nagy natatio: 28, 29, 31, 32, 37, 38, 39, 42 és 48.

sz. helyiségek. Feltehetően ugyanekkor észak–déli válaszfallal két helyiségre osztják a 33–34. sz. tepidariumok déli oldalán épült nagy tepidariumot, melyet mi már két számmal: 40. és 41-gyel jeleztünk.

Ennek a harmadik periódusnak az építési idejét pontosíthattuk a 29. sz. helyiségnél. Ugyanis a terem piskóta²⁹⁴ alakú téglamozaikkal burkolt padozatán erősen faszenes, vörösre égett rétegben, az egykori mennyezet faszervezetének leégett maradványai között egy I. Valentinianus bélyegű téglát töredékét találtuk, melynek alapján az i. sz. 370 körüli évekre tehetjük itt az átépítést.²⁹⁵

Negyedik periódus

Ebben a még római kori, de legkésőbbi fázisban már csak kisebb átalakításokra került sor. Egy kelet–nyugati irányú fal épül a 24. sz. patkóalakú medence ívére, a 32. sz. helyiséget kelet–nyugati irányú keskeny fallal osztják két traktusra, kis belső udvart alakítanak ki (21. sz.) a korábbi 22. sz. helyiség nyugati oldalánál és elkészül a 47. sz. boltíves lezárású konstrukció.

Ötödik periódus

Jóval később, feltehetően már a therma eredeti funkciójának megszűnte után készülhetett, a therma falairól elhordott mészköblokkokból egy ún. száraz, kötőanyag nélküli fal, melyet a palaestra délkeleti sarkánál, a 13. sz. latrina csatornája fölött találtunk néhány sorban.²⁹⁶

Itt vetődik fel a kutatást foglalkoztató gondolat, hogy általában és itt a Thermae maiorsnál is milyen szerepet kaptak ezek a masszív középületek a római uralom megszűnte után. A birodalom több városában felújítják a fürdőket, védelmi célokra használják, vagy pusztán lakóhelyül az erős és még jó állapotban levő falakat.

A római kori fürdők megbecsült és fontos szerepéről Agnellus²⁹⁷ feljegyzéseiből is értesülünk. Arról tudósít, hogy Odoaker itáliai betörése alkalmával, amikor Ravennát elfoglalta örült a hadisikereknek és hangsúlyozta, hogy gondjaiba veszi a várost. Ennek jeleként megkezdte a városfalak, kapu és thermák újjáépítését: „*Secundo autem cum cuncta gente equissimum explicuit murum civitatis quousque caput circo et therma, et constituit portam Lunensis, euntes et redeuntes sine periculo, unde multis populis egreditur.*”

Rómában Nagy Theodorik a Caracalla therma újjáépítteti.²⁹⁸

Vindobona²⁹⁹ fürdőépületét, Neumann megállapítása szerint, látták még az i. sz. VI. században az ott talált langobard leletek alapján.

Aquae Iasae³⁰⁰ lerombolt fürdőmaradványairól feltételezik, hogy katonai védelmi célt szolgált.

Bár az eddig feldolgozott és a Thermae maiorsnál felszínre került leletanyag még nem bizonyítja, de mindenképp feltételezhető, hogy az élet nem szűnt meg a falak között a római birodalom összeomlásával. A rendkívül masszív létesítmény biztonságos védelmet nyújthatott fővárosunk földjén később megtelepedett népeknek. A fürdő építésének és átépítésének periódusai általában azonosak a tábor különböző pontjain és épületeinél tapasztalt építkezésekkel és átépítésekkel. A fürdő továbbélése szorosan összefügg a tábor továbbélésének kérdésével, melyre választ csak a távolabbi jövőben kaphatunk a tábor ásatásainak és leletanyagának feldolgozása, nem kevésbé a későbbi századok és középkori kutatások eredményeinek összegezése után. Remélhetőleg arra is megközelítő pontossággal nyerhetünk adatot, hogy kik és milyen időtartamra használhatták a jelentősebb épületeket, köztük a thermát is. Ebben a vonatkozásban nemcsak Aquincumban, hanem egész Pannóniában sok a fehér folt, ahogy Székely György tanulmányában kifejti: „*A magyar történelem egyik legbonyolultabb problémájának a magyar föld IV–X. századi története, a pannóniai települések utóéletének feltárása bizonyult.*”³⁰¹

LELETEK A THERMAE MAIORES TERÜLETÉRŐL

Kőplasztikák

Faragott oszlopfejezet Jupiter-Ammon ábrázolásával

A palaestra déli falának keleti bejárata közelében került felszínre egy nagyjából négyzetes, faragott mészkőtömb Jupiter-Ammon ábrázolásával (93–94. kép).

A kő meglehetősen rossz megtartású, málékony, porózus anyag. Mérete: 65 cm x 65 cm x 63 cm.

Az oszlopfejezet három oldalát foglalja el az ábrázolás, a negyedik oldal a kötőfalhoz simuló része. Az ábrázolás bal oldala erőteljesen sérült, laposra kopott, a jobb arc és fej részlet lényegesen jobb állapotban maradt ránk. A homlokot félig takaró fürtös hajú és csigákba csavarodó körszakállú férfi fej füleit körülöleli az archból kifelehajló és befele ívesen csavarodó kos-szarv. A metzi múzeum anyagából ismerünk hasonló Jupiter-Ammon ábrázolást egy szobor fejtörékén.³⁰²

A keleti kultuszok beáramlása már a markomann háborúkat követő újjáépítéskor megkezdődhetett.³⁰³ Ekkor telepednek le keleti származású polgárok, kereskedők és érkeznek új keleti katonai csapatok. Az újjáépítés városszerte nagy lendületet kap Septimius Severus korában, s a keleti vallások igazi virágzása is erre az időre keltezhető. Így jelenik meg Aquincumban is több emléken Septimius Severus által különösen tisztelt Leptis Magna-i városisten képe Jupiter-Ammon. Kultusza független az egyiptomi kultuszoktól: szír, egyiptomi, hellenisztikus-görög isten-elképzeléseket egyesít Jupiter-Ammon³⁰⁴ tisztelete.

Az elmondottakból adódik a következtetés, hogy az ásatások során felszínre került Jupiter-Ammon fejes oszlop az i. sz. 202. évi³⁰⁵ császárlátogatás alkalmával kerülhetett a palaestra bejáratához, ahogy arra már korábban is utaltunk.

Aquincumban és környékén³⁰⁶ a keleti vallási kultuszok több emlékét ismerjük, közöttük néhány tárgyon feltűnik Jupiter-Ammon ábrázolása is.

Egy nagyméretű *korinthusi oszlopfő* került felszínre 1931-ben az aquincumi múzeum bejárata közelében, az észak-déli római kori út porticusának tisztításakor. Nagy Lajos feltételezése szerint³⁰⁷ az oszlopfő nem tartozhatott templom díszítéséhez, hanem az út mentén épült bolthelyiségek előtt levő porticus egyik oszlopa lehetett.

Az oszlopfejezet egyik oldalára Jupiter-Ammon isten kos-szarvú fejét faragták.

Két *mécses* ismerünk, discussukon ugyancsak Jupiter-Ammon ábrázolásával. Az egyik firma mécses, melyet Nagy Lajos talált 1931-ben a Schütz vendéglő új lakóházának³⁰⁸ alapozásánál. A másik mécses Fortis bélyegű, melyet a tabáni ásatások hoztak³⁰⁹ felszínre.

Csak „Óbuda” a lelőhely megnevezése annak az *oltárkönek*,³¹⁰ melyet Marcus Caecilius Rufinus Marianus a legio IV. Flavia tribunus laticlaviusa állított Hammoni I(ovi) o(ptimo) m(aximo) tiszteletére.

Ezzel a kövel kapcsolatban is már felmerült³¹¹ az az elképzelés, hogy amikor Septimius Severus keleti háborúi idején, a legio IV. Flavia helyettesítette a legio II. Adiutrixet, Aquincumban kapja meg itt hivatalos kultuszát Jupiter-Ammon isten.

Attist ábrázoló dombormű

A palaestra nyugati bejáratának küszöbén feküdt hátoldalával felfele az Attist ábrázoló dombormű (95. kép).

A plasztika másodlagos felhasználásban került az épülethez. Eredetileg sírkő(?) aedícula (?) dísz lehetett, melynek hátoldalát domborúra átfaragva használhatták díszítésül. Attis a sírplasztikák kedvelt figurája.³¹² A palaestránál felszínre került Attis-figurája töredékes, feje hiányzik. Attis a szokásos testtartásban áll. Bal karját maga előtt keresztezi és kezével a jobboldalon földre támasztott pedumot tartja. A pedum ábrázolása nem annyira kifejező, mint ahogy általában az Attis ábrázolásoknál megszoktuk, inkább egy aedícula keretének is hat egyúttal. Jobb karját könyökbe behajlítva támasztja fejét. Chlamysa jobb vállán van összefogva, mellét szabályos félkörívű redőkben takarja, mely hátravetve hosszan lelóg mögötte. A tunika felkötve térdig ér, oly módon, hogy a ruha ráncai plasztikus redőket alkotnak. Lábai fedetlenek, jobb lábát behajlítva tartja a bal lába előtt, ujjhegyeivel érintve a talajt.

A kidolgozás jókezü mester munkájának emléke. Mérete: 70 cm x 38 cm x 30 cm.

Óbudán a Filatori³¹³ dűlőben 1935-ben találtak egy azonos felfogásban készült faragványt, de utóbbi körplasztika és darabunknál gyengébb minőségű.

Fémek

Strigilis. A nyél lapos lemeze a kanálhoz visszahajlik, a kanál közepén kiszélesedik (96. kép). A nyélen bekarcolt vízszintes vonalak között, hosszú, téglalap alakú, két végén lekerekített bemélyített díszítés. A kanál külső felületén három bekarcolt párhuzamos vonalat, a kanál kiszélesedő vonalát követő ugyancsak bekarcolt vonal keretez, a nyél felőli végénél vízszintes bekarcolt vonalak. A kanál elkeskenyedő, lekerekített enyhén visszahajló végén, ujjhegy formájú íves karcolt vonal van.

A strigilis ép. Mérete: H: 26,5 cm, Sz: 3 cm. Ltsz.: 86.2.270. A 24. sz. hidegvizes medence feltöltött kevert rétegeből került felszínre.

Ezt a típust Radnóti az ún. „Római” típusba sorolja, melynek használati ideje i. sz. II–III. század.³¹⁴

Darabunkkal megegyező formát ismertet Camponából Bónis Éva.³¹⁵

Kard. Mérete: 57 cm x 4 cm. Ltsz.: 86.2.271.

Két élő vaspengéjének hegye letört (97. kép). A markolatba illő túske vége ugyancsak hiányos. Erősen korrodált, felületén több helyen a vashoz tapadó fabéletű tok, falenyomata maradt meg.³¹⁶ A kard mellett feküdt csont függesztő enyhén íves téglalap formája közepén elkeskenyedik. Alján 3 cm széles vájat, két szélén 1–1 lyukkal. Az íves részen két, vége fele szélesedő, közepén párhuzamosan induló bekarcolt vonal díszíti. Két vége vájatos. A csont lap ép. Mérete: H: 9,5 cm., Sz: 2 cm. Ltsz.: 86.2.272. A kard pengéje és a csont lapocska a 34. sz. tepidarium hypocaustumának padlóján a betöltött földrétegben feküdt.³¹⁷

Bronz eszköz. Vége fele elkeskenyedő bronz lap, széles végén lyuk, töredékes (98. kép 10.).

Mérete: H: 8,5 cm, Sz: 5 mm. Ltsz.: 86.2.277

Bronz edény fül töredéke. (98. kép. 4.) Az íves fogóból stilizált állatfej emelkedik ki rézsutos helyzetben, az edényhez támaszkodó része állatlábfej formájú.³¹⁸ Mérete: 6 x 3,5 cm. Ltsz.: 86.2.295

Bronz karkötő félbetört darabja. Hengeres, lapos, stilizált kígyófejben végződő kifele szélesedő két vonallal rovátkolt karkötő fél darabja.³¹⁹ (98. kép 7.) Kiszerezhető átm.: 7,5 cm Ltsz.: 86.2.278

Pelta alakú bronz veret, hátoldalán rögzítésre szolgáló gombok. Bal oldali része törött, hiányos (98. kép 6.). Méret: 3,6 x 3,2 cm Ltsz.: 86.2.296

Lapos nagy fejű *vaskapcsok*³²⁰ (98. kép 11–12.).

Méret: 12 cm x 4 cm Ltsz.: 86.2.279–280. A 86.2.279. sz. db feje csonka.

Fibulák

Hagymafejes fibula. Szárán 3–3 plasztikus, rovátkolt gyűrű, ívén fonat, lábán koncentrikus kör díszítés 5–5 sorban, közötté ferde bekarcolt vonal (98. kép 1.). Méret: 10,5 x 7 cm. Ltsz.: 86.2.273

Hagymafejes fibula. Ívén sűrű, apró vízszintes rovátkolt díszítés. Végefelé szélesedő tütartójának végén rovátkolt díszítés, közepén két bekarcolt vonal. Középső gombja hiányzik (98. kép 5.).

Mérete: 5,5 cm x 4 cm. Ltsz.: 86.2.274

Hagymafejes fibula. Ívén sűrű, apró vízszintes rovátkolt díszítés. Tütartóján 5 körkörös vésett díszítés (98. kép 2., 4.).

Méret: 8,2 cm x 5 cm Ltsz.: 86.2.275

Lelőhelye: a 40–41. sz. tepidariumokat osztó fal déli végénél a padozaton.

A hagymafejes fibulák az i. sz. IV. század folyamán elterjedt típushoz tartoznak. A Duna-kanyar és Fejér megye területén gyakori sírleletekben, II. Constantius érmeivel datálható, használatuk az i. sz. IV. század végéig tart.³²¹

Fibula rugós-szerkezetének kétszer csavart húrja elől a rugós fejrésznél kicsúcsosodik, a lapos kengyel felületét három sorban bekarcolt pontsor díszíti, a láb tűtartóval van kialakítva³²² (98. kép 3.).

Kovrig: 132 Kora: i. sz. II–III. század

Mérete: 5 x 2,5 cm Ltsz.: 86.2.276

Különféle leletek

Csont hajtűk. Vékony, szögletes keresztmetszetű fejjel (98. kép 8.).

Méret: 7 cm Ltsz.: 86.2.281

A tű szára közepén megvastagodik, feje gömbölyű.

Méret: 6 cm. Ltsz.: 86.2.282

Mécses. Kerek mécses discusan szőlőlevél és szőlőfürt keretben rozetta, sima fogóval, orra letört. Tégla színű, kopott narancs festéssel (98. kép 13.).

Mérete: H: 5 cm, Sz: 6 cm, M: 3,5 cm.

Ltsz.: 86.2.283

Iványi XI/14. típus.³²³ Kora: i. sz. III–IV. század.

Terra sigillata töredék. Drag. 37. tál oldal töredéke, tojásfüzér alatt hosszú száron szőlőlevél díszítés. (98. kép 14.). Rheinzabern. Cerialis. Kora: i. sz. 190 körüli évek.³²⁴

Mérete: 5 cm x 4 cm

A fürdő egész területéről az egyetlen terra sigillata töredéket a 11. sz. piscina betöltött rétegéből, a megújított opus spicatum téglapadló alól emeltük ki.

Antefixek

Antefix Sol ábrázolással. Előoldalán zsinór keretben sugárkoronás Sol ábrázolása. Felső harmada és üreges hátoldalú része törött, hiányos. Jól kiégetett, világos téglaszínű (99. kép). Mérete: 18,2 cm x 14 cm. Ltsz.: 86.2.284

Darabunkkal megegyező példány került felszínre a Bécsi úti – 1970–71-ben feltárt – Hadrianus korában működött fazekastelep kemencéiből.³²⁵ Az antefixek apotropaikus szerepére Nagy Lajos is hivatkozik.³²⁶

Antefix oroszlánfej ábrázolással. Előoldalán két szélén hegyes levelű növényi motívum között oroszlánfej stilizált sörénnyel. A fej fölötti mezőben kifelehajló stilizált levelek között, függőleges száron háromszög alakú lezárás. Jól kiégetett, világos téglaszínű. Előoldalának alsósávja és imbrex részének fele letört (100. kép).

Mérete: 17 cm x 18 cm. Ltsz.: 86.2.285

Antefix oroszlánfej ábrázolással. Az ábrázolás hasonló az előzőhöz, itt is hegyes levelű növényi ornamens között oroszlánfej stilizált sörényű motívuma jelenik meg. Itt megmaradt az alsó mező egy része, ahol keskeny keretben rácsmotívum szegélyezi a képmezőt. (101. kép)

Jól kiégetett, világos téglaszínű. Felső harmada, jobb sarka és imbrex részének jelentős hányada letört.

Mérete: 17 cm x 14 cm. Ltsz.: 86.2.286

Mindhárom antefix a 11. sz. piscina betöltött rétegéből került felszínre.

Darabunkkal megegyező példányt talált Szirmai Krisztina³²⁷ az általa V. sz. munkahelynek nevezett – praetori magánfürdő (3–5. sz. helyiségek) – területéről.

Üveg

Üvegpalack nyak részének töredéke. Visszahajtott perem, lefele enyhén szélesedő nyak, a váll részénél függőleges borda díszítés indítása. Sárgászöld színű.

Lgn.m.: 286 mm Ltsz.: 86.2.299

Bordás díszítésű, zöld színű üvegpalackok használati ideje i. sz. III–IV. század.³²⁸

Itt jegyezzük meg, hogy az ásatási szelvények kidobott földjében több lapos táblaüveg töredéket találtunk, mely a fürdőkben különösen kedvelt üvegen keresztüli világítás emléke.³²⁹

Érmek

1. Titus? Vespasianus? denár, lyukas korrodált³³⁰ i. sz. 69–81.
Ltsz.: 86.2.300
2. Nerva, Sestertius. BMC 107. i. sz. 97.
Ltsz.: 86.2.301
3. Nerva. As. BMC 140. i. sz. 97.
Ltsz.: 86.2.302
4. Traianus. Sestertius. i. sz. 104–111. BMC 315
Ltsz.: 86.2.304
5. Traianus. Denar, égett. i. sz. 117–138.
Ltsz.: 86.2.304
6. III. Gordianus RIC 86 i. sz. 241–243
Ltsz.: 86.2.305
7. Salonina. Ezüst ant., korrodált. i. sz. 253–268.
Ltsz.: 86.2.306
8. Gallienus. RIC 248. Billon ant. i. sz. 258–268
Ltsz.: 86.2.307
9. II. Claudius RIC 33 bronz ant. i. sz. 268–270
Ltsz.: 86.2.308
10. II. Claudius RIC 225. bronz ant., i. sz. 268–270
Ltsz.: 86.2.309
11. Aurelianus RIC 225 bronz ant. i. sz. 270–275
Ltsz.: 86.2.310
12. Probus RIC 734 bronz ant. i. sz. 276–282
Ltsz.: 86.2.311
13. Probus RIC 409 bronz ant. i. sz. 276–282
Ltsz.: 86.2.312
14. Carus RIC 75 bronz ant. i. sz. 282–285
Ltsz.: 86.2.313
15. ? bronz ant. korrodált, i. sz. III. század 2 fele
Ltsz.: 86.2.314
16. ? Fej jobbra. Bronz ant., korrodált, i. sz. III. század 2. fele
Ltsz.: 86.2.315
17. Licinus Olvashatatlan Ae 3. i. sz. 317–320
Ltsz.: 86.2.316
18. I. Constantinus RIC 192 Ae 3. i. sz. 319
Ltsz.: 86.2.317
19. I. Constantinus RIC 77 Ae 3. i. sz. 331, 333–334
Ltsz.: 86.2.318
20. Constantinus dinasztia Ae 3. i. sz. 330–336
Ltsz.: 86.2.319
21. Constantinus dinasztia Ae 4. i. sz. 337–340
Ltsz.: 86.2.320
22. Constantinus dinasztia Ae 4. i. sz. 337–341
Ltsz.: 86.2.321
23. Constantinus dinasztia Ae 4. Korrodált i. sz. 337–341
Ltsz.: 86.2.322
24. Constantinus dinasztia Ae 3. i. sz. 331–346
Ltsz.: 86.2.323

25. Constantinus dinasztia Ae 3. i. sz. IV. század
Ltsz.: 86.2.324
26. Constantinus dinasztia Ae 3. i. sz. IV. század 2. harmada
Ltsz.: 86.2.325
27. I. Constantinus RIC 219 Ae 3. i. sz. 330–333
Ltsz.: 86.2.326
28. II. Constantius LRBC 772 Ae 4. i. sz. 337–341
Ltsz.: 86.2.327
29. Urbs Roma Ae 4 Coh. 1. i. sz. 337–341
Ltsz.: 86.2.328
30. II. Constantius Ae 3. i. sz. 346–361
Ltsz.: 86.2.329
31. II. Constantius Coh. 47. Ae 3. i. sz. 346–361
Ltsz.: 86.2.330
32. II. Constantius LRBC 1689 Ae 4. i. sz. 355–361
Ltsz.: 86.2.331
33. II. Constantius LRBC 1231 Ae 3. i. sz. 355–361
Ltsz.: 86.2.332
34. II. Constantius Coh. 188 Ae 3. i. sz. 355–361
Ltsz.: 86.2.333
35. Constantius Gallus LRBC 1589 Ae 2. i. sz. 351–354
Ltsz.: 86.2.334
36. Constans LRBC 778 Ae 4. i. sz. 337–341
Ltsz.: 86.2.335
37. Constans LRBC 891 Ae 2. i. sz. 346–350
Ltsz.: 86.2.336
38. Constans LRBC 1124 Ae 3. i. sz. 346–350
Ltsz.: 86.2.337
39. Constans LRBC 801 Ae 4. i. sz. 341–346
Ltsz.: 86.2.338
40. Julianus Coh. 38 Ae 1. i. sz. 360–363
Ltsz.: 86.2.339
41. Valens RIC 16 b, 15 Ae 3. i. sz. 364–367
Ltsz.: 86.2.340
42. Valens RIC 6 b 2 Ae 3. i. sz. 364–367
Ltsz.: 86.2.341
43. Valens v. Valentinianus Ae 3. i. sz. 364–368
Ltsz.: 86.2.342
44. Valens RIC 12 b, 16 a b Ae 3. i. sz. 367–375
Ltsz.: 86.2.343
45. Valens RIC 15/b, 11–12 Ae 3. i. sz. 367–375
Ltsz.: 86.2.344
46. I. Valentinianus Ae 3. i. sz. 364–367
Ltsz.: 86.2.345
47. I. Valentinianus RIC 14 a, 35 Ae 3. i. sz. 367–375
Ltsz.: 86.2.346
48. I. Valentinianus RIC 14/a, 11–12 Ae 3. i. sz. 367–375
Ltsz.: 86.2.347
49. I. Valentinianus RIC 14/a 16 Ae 3. i. sz. 367–375
Ltsz.: 86.2.348
50. Gratianus RIC 14 c, 10 Ae 3. i. sz. 367–375
Ltsz.: 86.2.349
51. I. Theodosius RIC 39 b, 2 Ae 4. i. sz. 384–387
Ltsz.: 86.2.350

Bélyeges téglák

A Thermae maiores ásatásainál több bélyeges téglát került felszínre. Schönvisner István rajzban is közöl egy darabot³³¹ planta pedis keretben LEG II ADIPF bélyeggel. Egy másik típus LE II A³³² és a harmadik általa COH VIII BREMAX /Cohors octava Bre(ucorum) Max(im)i-nek feloldott bélyeggel szerepel.³³³ Az 1930. évi Nagy Lajos által vezetett kutatások alkalmával kerülhettek felszínre azok a bélyeges téglák, melyeket Szilágyi János dolgozott fel és publikációjában „Flórián téri hypocaustum” lelőhely megjelölés van, leltári számuk pedig 1930/1 évszámmal kezdődik.³³⁴

A közreadott 26 db Leg II Adi bélyegű téglát a következő csoportosításban szerepel:

- A. Csonka bélyegek (kat: 3, 6, 7, 11, 12 a–b, 15 és 17 c)
- B. Adiutrix „a” betű rövidítéssel (Kat.: 23 ebből 5 db-t talált) planta pedis keretben.
- C. AD név rövidítéssel (Kat.: 31, 34 ebből 6 db-t talált és 71)
- D. pia fidelis utónévvel (Kat.: 99)

Fentieken kívül említ még egy COH VII Breucorum bélyegű téglát Antoniniana jelzővel, valamint egy Ap(...) Luppl...ord(...) bélyegűt. Utóbbi Alföldi András³³⁵ feloldása szerint Ap(paratu) Luppl...ord(inante) melyet I. Valentinianus korinak datál.

Az 1981–84. évi ásatási munkák során ugyancsak több bélyeges téglát került felszínre. A fürdő nyugati szárnyán épült helyiségek leírásánál már hivatkoztunk a legkorábbi periódusban épült csatornahálózat bélyeges tégláira.³³⁶

A 8. sz. helyiségtől délre feltárt kelet–nyugati irányú csatorna alját burkoló tegulákon, mai napig „in situ” láthatók félhold és planta pedis keretben LEG II ADI PF bélyegek maradtak meg.

A 29. sz. helyiség piskóta-alakú téglamozaikkal burkolt padozatára zuhant a legégett tetőszerkezet. A vörös és erősen kormos faszenes agyagrétegben I. Valentinianus bélyegű téglát töredékét bontottuk ki.³³⁷

Ezeket kívül – sajnos nem „in situ” értékkel – még több LEG II AD bélyegű és COH VII BR bélyegű téglát került elő a törmelék rétegből.³³⁸

Kerámiatöredékek

A számos – nem réteghez köthető – kerámiatöredéket itt nem ismertetjük, megjegyezzük azonban, hogy az anyagban képviselve vannak a kelta áruk, Resatus szürke- és feketemázás darabjai, narancs színű festésű edények töredékei, nagyobb mennyiségben a szürke házikerámia és jelentős számban a későcsászárkori mázas edények töredékei.

JEGYZETEK

1. Amikor az elért eredmények miatt örülünk, őszinte szívvel szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik ebben segítséget nyújtottak, s akiknek munkája, törődése és a római kori emlékek iránti szeretete nélkül ma nem lehetne így mindenkié a „Thermae maiores legionis II. Adiutricis”.

Köszönjük a Fővárosi Tanács VB anyagi és erkölcsi támogatását, dr. Dalmy Tibor miniszteri biztosnak állandó és gyors műszaki megoldásokat nyújtó segítségét, Bándli Katalinnak a műszaki terveket és főleg a régészeti maradványok kímélése érdekében készített áttevezéseket, Auth Györgyinek, a Metrober főmérnökének állandóan jelenlevő segítségét és mind a 45 helyszínen dolgozó vállalat – név szerint felsorolhatatlan – vezetőinek és munkatársainak munkánk során tapasztalt készségét és végezetül, de nem utolsósorban a nyugdíjas bányászbrigád tagjainak, akiknek szorgalmas, gondos kétkezi ásató munkáját megőrzik a felszínre került falak.

A fürdő régészeti feltárásánál közreműködtek: Kováts-Borosi Ágnes, Madarassy Orsolya, Németh Margit, dr. Szirmai Krisztina, dr. Topál Judit, valamint Kocsis László.

Az ásatás felmérését a Műszaki Egyetem Geodéziai Tanszéke részéről Vándor Andrásné, Homolya András, Noéh Ferenc és Simonyi Gyula végezte. Az alaprajz összeszerkesztése Héjjas Pál munkája. Metszetrajzokat, alaprajzi részletrajzokat, valamint dokumentációs és tárgyrájzokat Arnóti Zsuzsa, Debitzky Katalin, Kuczogi Zsuzsa és dr. Pintér Lászlóné, a fényképeket Bakos Margit, Komjáthy Péter, Molnár Ilona, dr. Szentpétery Tibor és Tihanyi Bence készítette.

2. Nagy L. 1942. 534.
3. Swoboda 1949. 129.
4. Schönvisner 1778.
5. Nagy L. 1942. 538.
6. Schönvisner 1778. 3.
7. Schönvisner 1778. 4.
8. A Flórián téri Thermae maioressel kapcsolatban megjelent publikációkban kihangsúlyoztuk annak a jelentőségét, hogy ez a feltárás már a XVIII. században történt. A birodalom területéről megismert fürdők csak néhányáról mondhatjuk, hogy ugyancsak a században láttak napvilágot az első feltárt részletek. Ilyen volt például a németországi *Badenweiler* 93 m széles gyógyfürdőként nyilvántartott thermája, melyet 1784-ben kezdtek feltárni egy kőbányászás alkalmával. A helyi lelkész Gmelin figyelt fel a maradványokra és a kormány, valamint az őrgórság segítségével jelentős maradványok kerültek felszínre, melyekről elragadtatás hangján szól az ásató mondván, hogy a római Titus thermák sem olyan látványosak, mint a badenweileri. (H. Mylius 1936. 71)

Vinunum thermáját ugyancsak a XVIII. században kezdték feltárni Mária főhercegnő rendeletére. A rendszeres ásatás azonban csak 1899-ben indult meg, melynek eredményeit folyamatosan közölte Novotny a „Carinthia” c. folyóiratban. A fürdő egy insula része, melyben fürdőtermeken kívül előadótermek, társadalmi összejövetelekre alkalmas helyiségek is voltak.

Az angliai Bath város *Aquae Sulis* nevű fürdőjének falai 1795-ben kerültek felszínre, bár már korábban 1738-ban találtak mozaik padozatot, oltárokat és szoborbázist pedig 1753-ban.

Pompeji felfedezése előbbieknél korábbi időből származik, egy XVI. századi földmunkának köszönhető, melynek során Domenico Fontana mérnök számos freskódíszítés építményre figyelt fel, de a régészeti kutatás és ásatások megindulása csak a XVIII. sz. közepétől számítható (Brödnér 1983. 57.).

Ezek után szeretnénk utalni az aquincumi Thermae maiores első korszerű feltárására és publikálásának jelentőségére. A felsorolt példák jelzik, hogy az aquincumi Thermae maiores feltárása és egyidejű –

ma is korszakalkotónak nevezhető – publikációja a római birodalom területén folyt fürdőásatások sorában jelentős helyet foglal el. Schönvisner István saját ásatásainak eredményeit, szintéziseit, auktorok vonatkozó adatait közlő munkájához hasonló publikáció nem jelent meg a XVIII. században feltárt fürdőkről.

9. CIL III 10492.
10. *Alföldi A.*: Aquincumi adatok a Kr. u. 268 év történetéhez. BpR XIII. 1943. 33.
11. *Nagy L.*: A második segédlegio nagyobbik fürdőjének maradványa a Flórián téren. Bp. 1930.
12. Nagy Lajos hagyatékából származó és a Magyar Nemzeti Múzeum központi régészeti könyvtárának tulajdonában levő (Ltsz.: 5536 MNM) publikáció borítólapján Nagy Lajos sajátkezű feljegyzése szerint a megnyitó 1933. június 30-án volt.
13. *Hajnóczy* 1974. 68.
14. *Kaba M.*: Aquincum emlékei. Bp. 1963. 16.
15. *Kaba M.*: RégFüz 1962. 27.
16. *Kaba M.*: RégFüz 1978. 37. – *Kaba* 1984. 181.
17. *Auth Gy.*: Az Árpád-híd – Flórián téri beruházás szervezési tapasztalatai. MSZ. XXXIV. 1984. 10-11. sz. 482.
18. A helyiségek beszámozásánál és leírásánál a periódusokat nem vettük figyelembe, csak a helyiségek egymás után következő sorát.
19. *Kaba M.*: Aquincum emlékei. Bp. 1963. 16. – RégFüz 1978. 37. – BpR XXV. 1984. 181 – *Szimai K.*: RégFüz 1974. 31.
20. *Kocsis László* megfigyelése és szóbeli tájékoztatása, valamint a Műegyetem geodéziai tanszékének felmérése alapján közöljük az adatot.
21. A felszínre került fürdő romkonzerválásának és rekonstrukciójának tervét Ágostházi László, a VTI mérnöke készítette.
22. *Hajnóczy* 1974. 70.
23. *Hajnóczy J. Gy.*: Pannónia római romjai Bp. 1987. 123.
24. *Szimai* 1974. 37.
25. A tömb kiemelését Héjjas Pál mérnök irányította.
26. Horvát Csaba Lajos restaurátor munkája.
27. A kerámia anyag meghatározását Gerő Győzőnek köszönöm.
28. *Ágostházi L.*: Flórián téri aluljáró és múzeum. Magyar Építőipar 1986. 1–2. 82.
29. A szökőkút tányérjának töredékét egy markológép szakította ki a feltöltésből a frigidariumtól délre eső területről.
30. Dr. Dalmy Tibor miniszteri biztos döntése alapján, Bándli Katalin mérnök áttervezése olyan sikeresen oldotta meg ezt a régészeti szempontból és a romok megmentése érdekében fontos problémát, hogy mind a két, egymás mellé épült helyiség – a 24. sz. és 30. sz. – sértetlenül megmaradt. Ismételt és hálás köszönetet mondunk felbecsülhetetlen értékű segítségükért és munkájukért.
31. *Szimai* 1984. 146.
32. A beásás törmelékanyagából felszínre került középkori kerámia anyag meghatározásáért Bertalan Vilmosnének tartozunk köszönettel.
33. *Kaba M.*: *Thermae maiores legionis II Adiutricis* c. kandidatusi disszertáció „Függelék”-e 265–282. Kézirat az MTA könyvtárában.
34. Rekonstrukciókat csak ott alkalmaztunk, ahol az áttekinthető alaprajz értelmezése szükségessé tette, ahogy erre Horler Miklós tanulmánya is felhívja a figyelmet, hogy a felfalazások magassága „a rom értelmezése érdekében” történjen. (*Horler M.*: Romok műemlékvédelmének módszerei. Műemlékvédelem és építészettörténeti szemle. VIII. 1964. 2.)
35. A rekonstrukciókat kivitelező vállalatok (OMF és a Főv. 1. sz. Építőipari Vállalat) műemléki munkáinak irányítását Héjjas Pál a Budapesti Történeti Múzeum mérnöke segítette. Köszönettel tartozunk dr. Hajnóczy Gyulának, a műemléki munkák során nyújtott szakértői véleményéért, hasonlóképp dr. Szentlélek Tihamérnak, aki a helyreállítási munkák utolsó félévében ugyancsak szaktanácsaival működött közre.
36. *Vitruvius* VIII. 6.
37. *Frontinus* 1979. 56.
38. *Frontinus* 1979. 94.

39. *Wellner I.*: Az aquincumi katonaváros nyugat–keleti irányú vízvezetékrendszere BpR XXII. 1973. 179.
40. *Póczy* 1980. 57.
41. *Kaba M.*: Az aquincumi aquaeductus pilléreinek 1975 évi kutatása BpR XXIV. 1976. 225.
42. *Kumorovitz L. B.*: Óbuda 1355. évi felosztása. BpR XXIV. 1976. 279.
43. *A. Marsigli*: Danubius Pannonico-Mysicus Köln, 1726. 2. kép.
44. *Gömöri Havas S.*: Visszapillantás az 1889–1892. évre. BpR IV. 1892. 1.
45. *Kaiser A.*–*Póczy K.*: Budapest római öröksége. Bp. 1985. 16.
46. *Foerk* 1923. 35.
47. *Garády S.*: A budai káptalan alapítása. TBM 7. 1940. 13.
48. *Szilágyi* 1962. 462. – *Nagy T.*: Budapest Története I. Római kor. 1973. 119.
49. *Kaba M.* RégFüz 29. 1976. 35.
50. *Vitruvius* VIII. 6.
51. *Foerk* 1923. 55.
52. Szakvélemény a BTM Adattárában 143/1976. sz. alatt.
53. *Vitruvius* VIII. 6. – *Grenier* 1960. – Cod. Just. XI. 43. 1, 2.
54. *Kretzschmer* 1958. 55.
55. *Mócsy* 1962. 704.
56. *Kaba* 1984. 225.
57. *Szilágyi* 1962. 462.
58. *Szilágyi* 1962. 462.
59. *Póczy* 1972. 14.
60. *Merten* 1983. 45.
61. *R. Ginouves*: Balaneutike. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque 1962. – *H. Schleif*: Die neuen Ausgrabungen in Olympia ihre bisherigen Ergebnisse für die antike Bauforschung. 1943
62. *E. Brödner*: Zur Entwicklungsgeschichte des Bades. Antike Welt. 9. 1978. 50.
63. *Brödner* 1983. 23.
64. *Vitruvius* V. 11.
65. *F. Kretzschmer*: Der Betriebsversuch an einem Hypocaustum der Saalburg. Germania 31. 1953. 66.
66. *Kretzschmer* 1961. 27.
67. *Heinz* 1983. 33.
68. *Plinius* Epist. III. 14. (Ifjabb Plinius: Levelek 1966. Budapest. Fordította Maróti Egon.)
69. *Hajnóczy* 1974. 65., *Brödner* 1958. 108.
70. *E. Brödner*: Heizung und Klimatisierung in grossen Römischen Bauten, ein Überblick über den Forschungsstand. Tech. Gesch. Bd. 47. 1980. 22.
71. *Vitruvius* VII. 4. 2.
72. *Brödner* 1983. 21.
73. *R. Laur-Belart*: Augusta Raurica. Basel. 1966. 90.
74. *Plinius* Epist. II. 17. 63. (Ifjabb Plinius: Levelek 1966. Budapest. Fordította Muraközy Gyula.)
75. *Kretzschmer* 1961. 16.
76. *Heinz* 1983. 185 – *Cameron* 1772. 37
77. *Marquart* 1886. 283
78. *Blümner* 1911. 427
79. *Merten* 1983. 83
80. *Vitruvius* V. 11.
81. *Kaba* 1984. 10.
82. *Nagy L.* 1942. 544.
83. *Hajnóczy* 1974. 63.
84. III. ker. Búvár u. (90. jegyzet) és III. ker. Perc u. (99. jegyzet). Utaltunk még a „Balneum”-ot megnevező kő eddig ismeretlen helyen levő fürdőjére (86. jegyzet), a most beazonosított „Régi vám”-nál talált fürdő részletére (97. jegyzet), valamint a Csúcshegyi villa (125. jegyzet) és a polgárvárosi collegium iuventutis-hoz kapcsolt magánfürdőre (124. jegyzet).
85. CIL III. 10489.
86. *Kuzsinszky* 1904. 165.
87. A ház helye 1904-ben a Kolosy tér 5. sz. alatt volt. *Kuzsinszky* 1904. 164.

88. *Kaba M.*: Római kori épületmaradványok a Királyfürdőnél. Bp. XX. 1963. 259.
89. *Nagy L.*: Az Eskü téri római erőd. Pest város őse. Bp. 1946.
90. *Wellner I.* RégFüz 27. 1974. 34. – *Parragi Gy.* RégFüz 31. 1978. 36. – *Szirmai K.* RégFüz 32. 1979. 39, 33. 1980. 34–35, 34. 1981. 39.
91. *Nagy L.* 1942. 544.
92. *Nagy L.* 1942. 544.
93. *Kaba M.*: Az aquincumi parancsnoksági épület belső dekorációja a Laktanya utcában. BpR XVI. 1955. 255. A feltételezett frigidariumra vonatkozóan Ilosfai József rekonstrukciója ad támpontot. *Kaba M.* i. m. 264. old.
94. *Németh M.* RégFüz 29. 1976. 27.
95. *Nagy L.* 1942. 544
96. *Póczy K.*: Római épületek Óbudán a Kiscelli u. 10. sz. alatt BpR XVI. 1955. 74.
97. *Nagy L.* 1942. 543.
98. A vámház épületének alaprajza a „Budapest Székesfőváros egész területe” c. térképen (1 : 5000) 1908. található. (A helyrajzi szám akkor még más volt, 1924-ben változott.) Az adat közléséért Gál Évának tartozom köszönettel.
99. *Póczy* 1984. 19.
100. *Németh S.*: Tudományos Gyűjtemény 1823. – *Schams*: Vollständige Beschreibung der Stadt Ofen 1822.
101. *Hampel* 1890. 51.
102. *Póczy K.*: Aquincum. Bp. 1969. 35.
103. *Hampel* 1890. 73.
104. *Hajnóczy* 1974. 70.
105. *Kuzsinszky B.*: Az aquincumi ásások 1882–1884 és 1889. BpR II. 1890. 121.
106. *Nagy L.* 1942. 550.
107. *Hajnóczy* 1974. 72.
108. *Kuzsinszky B.*: A legújabb aquincumi ásások 1887–1888. BpR I. 1889. 89.
109. *Hajnóczy* 1974. 77.
110. *Nagy L.* 1942. 550.
111. *Hajnóczy* 1974. 75.
112. *Nagy L.* 1942. 552.
113. A hivatkozott harmadik fürdő a Torma-féle ún. északi fürdő.
114. *Zsidi P.* BpR XXV. 461.
115. *Póczy* 1984. 21.
116. *Salamon F.*: Buda-Pest története. 1878. 23.
117. *Sacken Mitt. d. Centralkommission* II. 1837. 283.
118. *Hajnóczy* 1974. 87.
119. *Kaba* 1958. 64.
120. *Kaba* 1958. 85, 90-94.
121. *Szilágyi J.*: Az aquincumi helytartói palota. BpR XVIII. 1958. 64.
122. *Kaba M.* RégFüz 30. 1977. 37.
123. *Wellner I.*: The Hercules Villa in Aquincum. ActaArchHung 21. 1969. 235.
124. *Hajnóczy* 1974. 90.
125. *Nagy L.*: A csúcshegyi római villa Óbudán BpR XII. 1937. 36–39.
126. *M. v. Groller*: Die Grabungen in Carnuntum RLiÖ VIII. 1907. 58.
127. *Hajnóczy* 1974. 78.
128. *Hajnóczy* 1974. 79.
129. *Swoboda* 1964. 146.
130. *Palágyi S.*: Balácsa. 1984.
131. *E. Thomas*: Römische Villen in Pannonien. Budapest. 1964. 237, 254, 265, 268.
132. *Fitz J.*: Gorsium. Székesfehérvár. 1976. 58.
133. *Hajnóczy* 1974. 85.
134. *Hajnóczy* 1974. 84.
135. *Hajnóczy* 1974. 86.
136. *Hajnóczy* 1974. 87.

137. Kádár Z.: Pannónia és Dácia balneológiája. Kézirat 80. jegyzet. Ez alkalommal is köszönetet mondunk a kézirat rendelkezésünkre bocsátásáért.
138. Amm. XXX. 6.
139. Részletes összefoglalását és értékelését kapjuk Kádár Zoltán kéziratban levő tanulmányában: Pannónia és Dácia balneológiája.
140. A. Neumann: Spital und Bad des Legionslagers Vindobona. Jb RGZM Mainz 1967. 103.
141. Mócsy 1962. 704-705.
142. Mócsy 1962. 705.
143. H. v. Petrikovits: Aquae Iasae. Arheoloski Vestnik. Acta Archaeologica XIX Ljubljana. 1968. 89.
144. Kádár kézirat (137. j.)
145. Vikič-Belančič-Gorenč 1961. 220.
146. H. v. Petrikovits 1968. 93.
147. Vikič-Belančič-Gorenč 1961. 220.
148. Vikič-Belančič-Gorenč 1961. 221.
149. Kádár kézirat (137. j.)
150. Eschebach 1972. 82.
151. Heinz 1983. 69.
152. B. Johannowski 1961. 258.
153. Heinz 1983. 75.
154. Plinius Hist. Nat. XXXVI. 121.
155. Krencker 1929. 263.
156. Bianchi Bandinelli 1975. 84.
157. Brödner 1983. 112.
158. Krencker 1929. 266. 396.
159. Kretzschmer 1961. 17.
160. Laur-Belart 1982. 93.
161. Laur-Belart 1982. 92.
162. G. T. Schwarz: Die Kaiserstadt Aventicum. Bern 1964. 101. – H. Bögli: Die Römerstadt und das Museum. Lausanne. 1984. 37.
163. Grenier 1960. 245.
164. Krencker 1929. 265. 395.
165. D. Planck: Das Rottweiler Römerbad. Rottweil. 1972. 22.
166. H. Koschnik: Die römischen Thermen von Weissenburg. J. 1981. 10-20-23. – Wamser 1979. 69.
167. B. Cunliffe: The Roman Bath 1. Manderschied. 1981. 68.
168. H. Mylius: Die römischen Heilthermen von Badenweiler. RGF. 1936. 71.
169. Plinius: Hist. Nat. XXXI. 102.
170. B. K. Johnson: The „Therme Nuove” at Ostia. MAA 10. 1932. 43. tábla.
171. Grenier 1960. 242.
172. Heinz 1983. 105.
173. Böttger 1977. 29. – P. Georgiev: Architectural and archaeological problems of the Roman Thermen of Odessos. Ancient Bulgaria. 1983. Nottingham. 155.
174. M. F. Squarciapino: Leptis Magna. Basel. 1966. 92.
175. Krencker 1929. 241.
176. W. Reusch: Augusta Treverorum Trier 1973. 38. – Heinz 1983. 99.
177. Varro Ling. 9. 68.
178. Merten 1983. 3. 79.
179. R. A. Staccioli: Terme minori e balnea nella documentazione della „Forma Urbis” (Archeologia Classica 13. 1961.) 92.
180. Plinius Epist. II. 17. 26.
181. Martialis Epig. VII. 34. 4.
182. Az 1984-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett fotó és rajz-dokumentációs kiállítás feliratain és az ebből az alkalomból készült plakáton is a fürdő „Thermae maiores”-ként szerepel.
183. Wamser 1979. 96.
184. Meusel 1960. 4.

185. *Merten* 1983. 5.
186. *Meusel* 1960. 6.
187. *Coarelli*: Röm. Archacologischer Führer 1975. – *Suetonius* Aug. 42. 1.
188. CIL XIV 2979.
189. CIL XI 6167
190. *Seneca* Epist. 15. 3.
191. *Meiggs* 1973. 28.
192. *Brödner* 1983. 260.
193. *Plinius* Epist. II. 17. (Ifjabb Plinius: Levelek. 1966. Budapest. Fordította Muraközy Gyula.)
194. *Seneca* Epist. 15. 3.
195. *Plinius* Hist. Nat. XXXI. 32.
196. *Suetonius* Nero 27. 2.
197. Hist. Aug. XVII.
198. *Merten* 1983. 83.
199. *Blümner* 1911. 427.
200. *B. Pace*: I mosaici di Piazza Armerina. Roma. 1955. 83. XV.
201. *Bónis* FA 1968. 56.
202. *H. Cüppers*: Beiträge zur Geschichte der römischen Kur- und Badeortes. 1982. 34.
203. *Heinz* 1983. 147.
204. Leírását lásd az 57. oldalon.
205. *Martialis* Epig. XIV. 51.
206. *Brödner* 1983. 205.
207. *Krencker* 1929. 336.
208. CIL XIV 2979.
209. CIL XI 720
210. *Meiggs* 1973. 417
211. *Meusel* 1960. 100
212. *Vitruvius* V. 10, 1.
213. *Blümner* 1911. 432.
214. *Merten* 1983. 60.
215. *Heinz* 1983. 146.
216. *Meusel* 1960. 151.
217. *Merten* 1983. 60.
218. *Meusel* 1960. 150.
219. *Meusel* 1960. 150.
220. *Blümner* 1911. 432.
221. *Merten* 1983. 63.
222. *Galenos* De Med. XI. 19. 10.
223. *Martialis* VI. 42. 16.
224. *Celsus* De Med. II. 17. 8.
225. *J. Jehasse*: Les fouilles d'Aleria. Gallia. 21. 1963. 77
226. *Kretschmer* 1961. 27.
227. *Seneca* Epist. 86. 10.
228. *Kretschmer* 1961. 27.
229. *Vitruvius* V. 10, 5
230. *Blümner* 1911. 426.
231. *Vitruvius* V. 10, 5
232. *Brödner* 1983. 80
233. *Celsus* De Med. II. 17. 1.
234. *Vitruvius* V. 10, 5
235. *E. Brödner*: Zur Entwicklungsgeschichte des Bades. Antike Welt. 8. 1977. 47.
236. *Seneca* Epist. 51, 6
237. *Celsus* De Med. II. 17. 1.
238. Erről legutóbb részletesen Hajnóczy 1974. 96–97.

239. *Korbuly* 1934. 27.
240. *Nagy L.*: 1942. 534.
241. *Póczy* 1980. 31.
242. *Kádár* 1981. 73.
243. *Póczy* 1972. 22.
244. *Korbuly* 1934. 44.
245. CIL III. 3413.
246. *Korbuly* 1934. 16.
247. *Brelich A.*: Aquincum vallásos élete *LaurAqu.* 1938. 110.
248. *Wellner I.*: Aesculapiust és Hygieiat ábrázoló gemma lenyomatával díszített edény Aquincumból *AE* 92. 1965. 42.
249. *Hekler A.*: Márvány fej és bronzmaszk a Nemzeti Múzeumban *AE*. 1908. 339.
250. *Kádár* 1981. 74.
251. CIL III. 1395, CIL III 1397, CIL III 1566.
252. CIL III 595.
253. CIL III 3382
254. CIL III. 3580
255. *Kádár* 1981. 72.
256. *Szilágyi* 1956. 31.
257. *Kádár* 1981. 73.
258. CIL III 3583
259. *Korbuly* 1934. 43.
260. CIL III 14349
261. *Korbuly* 1934. 44
262. Codex Just. X. III. 1.
263. CIL III. 14347
264. CIL III. 3537
265. CIL III. 3413
266. Codex Just. X. 52.
267. *Kuzsinszky B.*: Az aquincumi múzeum és kőemlékei. *BpR* V. 1897. 144
268. CIL III 3537
269. CIL III 3412
270. *Korbuly* 1934. 114
271. *Szilágyi* 1956. 24.
272. *Póczy-Németh-Szirmai-Kocsis* 1986. 398.
273. *Póczy-Németh-Szirmai-Kocsis* 1986. 400.
274. *Szilágyi AE* 78. 1951. 121
275. CIL III 10403
276. *Kuzsinszky* 1937. 72.
277. *Kuzsinszky* 1937. 74.
278. *Kuzsinszky* 1937. 75.
279. *Nagy L.*: 1942. 360
280. *Nagy L.*: 1942. CI tábla. – Aquincumi múzeum *Ltsz.*: 50313 és 50314.
281. *Póczy-Németh-Szirmai-Kocsis* 1986. 398
282. *E. Tóth-G. Vékony*: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. *ActaArchHung* 22. 1970 133–161. – *Gabler D.*: A Dunai limes II–III. századi történetének néhány kérdése. *AE* 104 1977. 150.
283. *M. Németh-K. Kérdő*: Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1. Jahrhundert. 13. Int. Limeskongress, Aalen, 1986. 384.
284. A korai Domitianus-kori legiotáborról még mindig keveset tudunk. *A Mócsy – D. Gabler*: Alte und neue Probleme am Limes von Pannonien. 13. Int. Limeskongress Aalen. 1986. 372.
285. *Zolnay L.*: *BpR* XXIII. 1973. 265–*Kocsis L.*: *BpR* XXV. 1984. 496
286. *Nagy T.*: Das zweite Lager der legio II. Adiutrix in Aquincum. 10. Limeskongress Xanten 1975. 360.

287. *Szirmai* 1976, 91–109. Ehhez a kérdéshez még ld. *I. Wellner*: Das Legionslager von Aquincum und die vermutete Principia. AR XVIII. 1980. 349–355 13.
288. *Kocsis BpR* XXV. 1984. 465
289. *Nagy T.* 1973. 115
290. *Kaba M*: Aesculapio ab Aquinco. Comm. Hist. Med. 1963. 47.
291. CIL III. 10491.
292. Tekintettel arra, hogy az aquincumi Thermae maiores legiotábor fürdője volt, indokoltnak látszana a birodalom területén feltárt több tábor fürdőjével való összevetés. Miután azonban az eddig megismert tábori fürdők egyike sem mutat sem méretben, sem alaprajzában közvetlen kapcsolatot az aquincumi Thermae maioressel és mert Petrikovits tanulmányában (Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Opladen 1975. 28. ábra) több tábor esetében elemzi a fürdőket, ezért az ő nyomán közöljük 10 tábor fürdőjének alaprajzát: 1. Deva, 2. Exeter, 3. Caerleon, 4–5. Novaesium, 6. Mogontiacum, 7. Vindonissa, 8. Lauriacum, 9. Aquincum, 10. Lambaesis, 11. Albano. A 9. sz. Aquincumi Thermae maiores alaprajza – az akkor ismert – Schönvisner és Nagy Lajos feltárásainak eredményeit tartalmazza. (92. kép)
 Az egymás mellé helyezett alaprajzok kiválóan alkalmasak az összehasonlításra. Ha az idézett 9. sz. alaprajzot felcseréljük az épület ma ismert alaprajzával, megállapíthatjuk, hogy a Thermae maiores mindegyik bemutatottnál nagyobb, világos, áttekinthető építészeti megoldást dokumentáló fürdő, mely egyben – a feltárást illetően – a legteljesebbnek is mondható.
 A fürdők táboron belüli elhelyezését Boon a XI. Limeskongresszusi előadásához kapcsolódó számos kiváló táboralaprajz dokumentációja ugyancsak jól szemlélteti. (*G. C. Boon*: Caerleon: un Forteresse de Legion et ses etablissement Apulum. XI. 1973).
293. *Fitz* 1958. 156–173. – *Németh M.*: Septimius Severus 202. évi látogatásának újabb feliratos emléke Aquincumból. BpR. XXIV. 1976. 193
294. *Kaba* 1984. 183.
295. *Soproni S.*: Adatok a valentinianuskori bélyeges téglák időrendjéhez AÉ 85. 1958. 52–55.
296. *Kurt Milde* prof. (Drezda) szíves konzultálását ezúton is köszönjük.
297. Agnellus Ravennensis (presbiter Ecclesiae Ravennensis) Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis. (in: Monumenta Germanica Historica Scriptorum Rerum Langobardorum et Italicarum. Hannover. 1878. 267/35.) Az adatra Székely György hívta fel a figyelmemet, melyért ezúton is köszönetet mondok.
298. CIL XV 1665. Az adatot ugyancsak Székely Györgynek köszönöm.
299. *A. Neumann*: Spital und Bad des Legionslagers Vindobona. Jb. RGZM. Mainz. 1967. 103 és 116.
300. *Vikič-Belančič-Gorenč* 1961.
301. *Székely Gy.*: A pannóniai római települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. TBM XII. 1957. 7.
302. *G. Collot*: Divodurum–Metz. Die Römer an Mosel und Saar Mainz. 1983. 47. 81.
303. *Szilágyi* 1956. 90.
304. *Nagy T.* 1973. 176.
305. *Fitz* 1958. 173.
306. *Dobrovits A.*: Az Egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban BpR XIII. 1943. 50.
307. *Nagy L.* 1935. 25
308. *Nagy L.* 1935. 26.
309. *Nagy L.*: A középkori Kelenföld (Tabán) Római kori hagyatéka. BpR XIII. 1943. 453.
310. CIL III 3463
311. *Nagy L.* 1935. 25.
312. *Nagy T.*: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban BpR. XXII. 1971. 128.
313. *Kuzsinszky* 1937. 80. 9.
314. *A. Radnóti*, Intercisa, 157. 228.
315. A pannóniai strigilisek *Bónis* 1968. 25.
316. A gondos restaurálás *Bruder Katalin* munkája.
317. A gladius feldolgozására később visszatérünk.
318. *Radnóti* 1957. 223. XLIII. 7.
319. *Radnóti* 1957. 421. – *A. Böhm*: Saalburg Jb. 1974. 6. t. 15.

320. Ilyen vaskapcsokat épületek faszerkezetének rögzítésére is használtak a rómaiak. Jó példát látunk erre *Wamsernél* 1979. 81. 11.
321. *Fitz J.*: Későrómai sírok Ercsiben. AR 1963. 2–3. 160 – *Á. Salamon* – *L. Barkóczy*: Pannonien in nachvalentinianischer Zeit. 376–476. Severin. Linz. 1982. 147
322. *Patek E.*: A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete DissPann II. 19. 1942. *Kovrig I.*: Pannóniai fibulák DissPann II. 24. – *A. Böhm*: Die Fibeln der Kastell-Saalburg und Zugmantel. Saalburg Jb. XXIX. 1972. 5.
323. *Iványi D.*: Die pannonischen Lampen. DissPann II. 2. Bp. 1935.
324. A sigillata meghatározását Gabler Dénesnek köszönöm. Rheinzaberni-i műhely. Cerialis i. sz. 190 körül. *H. Ricken-Ch. Fischer*: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Bonn. 1963. E2, P62a típus.
325. *Parragi Gy.*: A Bécsi úti ásások újabb eredményei BpR XXIV. 1976. 164.
326. *Nagy L.* 1942. 360.
327. *Szirmai* 1984. 139.
328. *Kaba M.*: Az aquincumi üvegek. BpR XVIII., 1958. 438.
329. *Haevernick*. The Elisabeth-Hahn-Weinheimer, Paula: Untersuchungen röm. Fenstergläser. Saalb. Jb. 1955. 66.
330. Az érmek meghatározását Bíróné Sey Katalinnak köszönöm.
331. *Schönvisner* 1778. II. tábla
332. *Schönvisner* 1778. 115
333. *Schönvisner* 1778. 115
334. *Szilágyi J.*: Inscriptiones Tugarum Pannonicarum. 1933. DissPann Ser. 2. No. 1. 26–33 és 89.
335. *A. Alföldi*: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, I. 82–84.
336. Leírását lásd 16. old. Félhold és lábalakú keretben foglalt bélyeges téglát a Raktár utcai cella trichora területéről publikált Nagy Lajos. (Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. 1931. 11.) Koruk az i. sz. II. század eleje. Erre vonatkozóan még *B. Lőrincz*: Die Stempelziegel von Gorsium–Hercuria AR XV. 1976. 175. – Korai hamvasztásos sírból is felszínre került azonos darab a Bécsi úton (*Topál J.*: A Bécsi úti római kori temető. I. BpR XXV. 1984. 293)
337. A 29. sz. helyiség leégett tetőszerkezetét a piskóta téglamozaikkal burkolt padozatán találtuk. A vörös és erősen kormos faszenes agyagrétegben I. Valentinianus bélyegű téglát töredékét bontottuk ki. (*Kaba* 1984. 183 és 13/2 kép.)
338. Ezeket kívül – sajnos nem in situ értékkel – még több LEG II AD és COH VII BR bélyegű téglát került elő a törmelékrétegből. (A bélyeges téglákat Kocsis László dolgozza fel.) – Ugyancsak itt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a bemutatott leletek – attól a néhány darabtól eltekintve, amelyeknek lelőhelyére az adott ismertetésnél hivatkoztunk – ugyancsak nem rendelkeznek in situ értékkel, miután bolygatott, legtöbbször földgépek által kiemelt földből származnak. Ezen kívül a fürdő déli traktusában – a 33–34. sz. tepidariumok vonalától délre – megbolygatták a rétegeket azzal a késői „Rózsaszín téglaporos, csömöszölt fal”-nak nevezett ismeretlen rendeltetésű és korú építmény részleteivel is, mely szinte hálószerűen épült rá a római kori rétegekre. (*Kaba* 1984. 186.)

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ArchHung	Archaeologica Hungarica
AÉ	Archaeológiai Értesítő
AR	Alba Regia
<i>Bianchi Bandinelli</i> 1975	<i>R. Bianchi Bandinelli</i> : Die römische Kunst: von den Anfängen bis zum Ende der Antike. 1975
<i>Blümner</i> 1911	<i>H. Blümner</i> : Die römischen Privataltertümer. 1911
BMC	<i>H. Mattingly</i> : Coins of the Roman Empire in the British Museum London. 1923–1950
<i>Bónis</i> 1968	<i>É. Bónis</i> : Emaillierte palaestra Geräte aus Brigetio FA XIX 1968

- Bónis 1970
 Böttger 1977
 Brödner 1958
 Brödner 1983
 BpTört
 BpR
 CIL
 Comm. Hist. Med.
 DissPann
 Eschebach 1979
 Fitz 1958
 Foerk 1923
 FA
 Frontinus
 Grenier 1960
 Hajnóczy 1974
 Hampel 1890
 Heinz 1983
 Intercisa
 Johannowski 1961
 Kaba 1958
 Kaba 1984
 Kaba 1986
 Korbuly 1934
 Kádár 1981
 Krencker 1929
 Kretschmer 1958
 Kretschmer 1961
 Kuzsinszky 1904
 Kuzsinszky 1937
 Laur-Belart 1982
 LRBC
 Marquardt 1886
 Meiggs 1973
 MSZ
 MAA
 Merten 1983
- Bónis É.: Brigetioi sávos kerámia. FA 1970.
 B. Böttger: Die römischen Thermen in Varna. Das Altertum. 1977. 23. 1.
 E. Brödner: Untersuchungen an der Heizungsanlagen der römischen Thermen in Nordafrika. Germania 36, 1958
 E. Brödner: Die römischen Thermen und das antike Badewesen. 1983
 Budapest Története
 Budapest Régiségei
 Corpus Inscriptionum Latinarum
 Communicationes de Historia Artis Medicinae
 Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis a Petro Pázmány Budapestinensis provenientes.
 H. Eschebach: Die Stabianer Thermen in Pompeji 1979. (Denkmäler antiker Architektur. 13.)
 Fitz J.: Septimius Severus pannóniai látogatása i. sz. 202-ben AÉ 85. 1958
 Foerk E.: Az óbudai Aquaeductus BpR X. 1923
 Folia Archaeologica
 Sextus Iulius Frontinus: Wasserversorgung durch Aquädukte. (Übersetzt und erläutert von M. Hainzmann). 1979
 A. Grenier: Manuel d'Archeologie Galle-Romaine IV. 1960
 Hajnóczy Gy.: Pannónia fürdőépítészete. Építés-, Építészettudomány VI. 1–2. 1974.
 Hampel J.: A papföldi közfürdő BpR II. 1890.
 W. Heinz: Römische Thermen Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich. München. 1983.
 Intercisa (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. II ArchHung 36 (Bp. 1957)
 W. Johannowski: Relatione preliminare sugli scavi di Cales. Bolletino d'Arte 46. 1961.
 Kaba M.: Az aquincumi helytartói palota mozaikpadozata. BpR XVIII. 1958
 Kaba M.: Újabb kutatások az aquincumi Thermae maiores területén 1979-ben és 1981-ben. BpR XXV. 1984.
 Kaba M.: Die „Thermae maiores“ in Aquincum Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Stuttgart. 1986
 Korbuly Gy.: Aquincum orvosi emlékei. Bp. 1934 DissPann I. 3.
 Kádár Z.: Gyógyító istenségek tisztelete Pannóniában topográfiai adatok tükrében. Comm. Hist. Med. 1981.
 D. Krencker–E. Krüger–H. Lehmann–H. Wachtler: Die Trierer Kaiserthermen (Trierer Grabungen und Forschungen Bd 1. 1929.)
 F. Kretschmer: Bilddokumente römischer Technik. 1958
 F. Kretschmer: Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg. 1961
 Kuzsinszky B.: Római feliratok az aquincumi múzeumban, BpR VIII. 1904
 Kuzsinszky B.: Az aquincumi múzeum római köemlékeinek ötödik sorozata BpR XII. 1937
 R. Laur-Belart: Führer durch Augusta Raurica 1982
 P. V. Hill–J. P. C. Kent: Late Roman Bronze Coinage
 J. Marquardt: Das Privatleben der Römer 1886
 R. Meiggs: Roman Ostia 1973
 Mélyépitéstudományi Szemle
 Memoirs of the American Academy in Rom
 E. W. Merten: Bäder und Badegepflogenheiten in der Darstellung der Historia Augusta (Antiquitas Reihe 4. Beiträge zur Historia-Augusta Forschung. Bd. 16, 1983)

- Meusel* 1960
H. Meusel: Die Verwaltung und Finanzierung der öffentlichen Bäder zur römischen Kaiserzeit (Diss. Köln. 1960)
- Mócsy* 1962
A. Mócsy: Pannónia. PW-RE. Suppl. IX. Stuttgart
- Nagy L.* 1931
Nagy L.: A Raktár utcai ókeresztény cella trichora. Budapest. 1931
- Nagy L.* 1935
Nagy L.: Aquincumi múmia-temetkezések. DissPann. Ser. I. 4.
- Nagy L.* 1942
Nagy L.: Családi és társadalmi élet. Budapest története. Budapest az ókorban. 1942
- Nagy T.* 1973
Nagy T.: Római kor. BpTört. Budapest. 1973
- Németh-Kérdő* 1986
M. Németh – K. Kérdő: Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1 Jahrhundert. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Stuttgart. 1986
- PW-RE
Pauly-Wissowa: Realencyklopädie der classischen Altertumwissenschaft
- H. v. Petrikovits* 1968
H. v. Petrikovits: Aqua Jasae. Arhaeoloski Vestnik Acta Archaeologica. XIX. Ljubljana. 1968.
- H. v. Petrikovits* 1975
H. v. Petrikovits: Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Opladen. 1975
- Pfretzschner* 1908
E. Pfretzschner: Die Grundrissentwicklung der römischen Thermen. Erlangen. 1908
- Praschniker-Kenner* 1941
C. Praschniker-H. Kenner: Der Bäderbezirk von Virunum. 1941
- Póczy* 1972
Póczy K.: Aquincum első Aquaeductusa. AÉ 1972. I. 14
- Póczy* 1980
Póczy K.: Közművek a római kori Magyarországon. Budapest. 1980
- Póczy* 1984
Póczy K.: Aquincum-castra, canabae, colonia. (Az 1976–1980. közötti időszak ásatási eredményeinek összefoglalása.) BpR XXV. 1984
- Póczy* 1986
K. Póczy: Die Militärstadt von Aquincum im II. und III. Jahrhundert. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress. Aalen 1983. Stuttgart. 1986
- Póczy-Németh-Szirmai-Kocsis* 1986.
K. Póczy-M. Németh-K. Szirmai-L. Kocsis: Das Legionslager von Aquincum. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Stuttgart. 1986
- RégFüz
Régészeti Füzetek
- RIC
H. Mattingly-M. A. Sydenham: The Roman Imperial Coinage. London.
- Schönvisner* 1778
S. Schönvisner: De Ruderibus Laconici Caldariiue Romani et nonnullis aliis Monumentis in solo Budensi. Buda. 1778
- Szilágyi* 1956
Szilágyi J.: Aquincum. Bp. 1956
- Szilágyi* 1962
Szilágyi J.: Budapest Múemlékei. Bp. 1962
- Szirmai* 1976
Szirmai K.: Előzetes beszámoló az óbudai legióstábor principiáján és közvetlen környékén végzett kutatásokról. BpR XXIV. 1. 1976
- Szirmai* 1984
Szirmai K.: Az aquincumi 2–3. századi legióstábor praetentúrája. BpR XXV. 1984
- TBM
Tanulmányok Budapest Múltjából
- Swoboda* 1964
E. Swoboda: Carnuntum. Wien 1964
- Vikič-Belančič-Gorenč* 1961
B. Vikič-B. Belančič-H. Gorenč: Untersuchungen in den Thermen von Varaždinske Toplice (Aquae Jasae) von 1956 bis 1959. Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu. 1961
- Wamser* 1979
L. Wamser: Römische Thermen in Weissenburg. Jb der Bayerischen Denkmalpflege. 31, 1979

KÉPJEGYZÉK

1. kép A feltárt és konzervált „Thermae Maiores” részlete
2. kép A Thermae maiores alaprajza: 2. Palaestra, tornacsarnok – 9, 12. Apodyterium, öltöző helyiség – 10, 28 Natatio, szabad fürdő – 11 Piscina, hidegvizes medence – 13 Latrina – 14, 16, 19, 22, 23 Átjáró – 15, 17 Nymphaeum, szoborfülke szökőkúttal – 18 Frigidarium, hideg fürdő – 20, 27 Bejárat – 24 Frigidarium bővítése – 25, 26 Hidegvizes medence – 30, 35 Sudatorium, izzasztó – 32, 37, 46–48 Praefurnium, fűtőtér – 33, 34, 40, 41 Tepidarium, langyos fürdő – 43 Caldarium, meleg fürdő – 44, 45 Alveus, melegvizes medence.
3. kép A Thermae maiores rekonstrukciója (*Hajnóczy* 1987.123.157)
4. kép Budapesten feltárt 18 római kori fürdő helye: 1–5. III. ker. Szentendrei út 193. (Aquincum polgárvárosa) – 6. III. ker. Gázgyár (Aquincum polgárvárosa) – 7. III. ker. Búvár utca – 8. III. ker. Meggyfa utca – 9. III. ker. Laktanya utca – 10. III. ker. Laktanya utca (Folyamór-laktanyánál) – 11. III. ker. Laktanya utca-Vöröskereszt utca – 12. III. ker. Korvin Ottó tér – 13. III. ker. Flórián tér – „Thermae maiores” – 14. III. ker. Korvin Ottó utca – 15. Hajógyár sziget – 16. Csúcshegy – 17. II. ker. Fő utca (Király fürdőnél) – 18. V. ker. Március 15-e tér
5. kép Az 1778. évi ásatás helyszíne *Schönvisner* (Caput L. 1)
6. kép Részlet a 35. sz. sudatorium padozatát tartó 293 darab oszlopból
7. kép Az 1778-ban feltárt 35. sz. sudatorium hypocaustumának *Schönvisner* készítette alaprajza és metszete *Schönvisner* (I. tábla)
8. kép Nymphát ábrázoló faragott kőtöredék *Schönvisner* (III. tábla)
9. kép 1849-ben csatornázás alkalmával került felszínre a „Therma maiores” felíratos kő
10. kép A Nagy Lajos által 1930-ban feltárt 26. sz. hidegvizes medence ÉNy-i sarka a III. Flórián tér 3–5 sz. lakóház pinceterében. A fal mellett ülőpad és saroklépcső alapjának kőtömbjei. É-i falának alján vízlevezető nyílás
11. kép A palaestra K-i zárófala a Kórház u. 14. sz. ház udvarán. (1986-ban elkészült konzerválás és rekonstrukció. *Hajnóczy Gy.* tervezés. Ny-ról)
12. kép A 35. sz. sudatorium D-i fala. A padozat római kori, töredezett téglaborítása mellett a Pfannl Egon tervezte Duna-kavicsos kiegészítés
13. kép Az 1979. évi feltárás K-ről (II. szelvény). Részletek: a palaestra D-i fala, a 9. sz. apodyterium K-i része és a 10. sz. frigidarium az előtérben
14. kép Az 1981-ben megindult gépi földkitermelés az aluljárók és különböző műtárgyak alapozásához. A kép bal sarkában a 33. sz. és a 40. sz. tepidariumok közötti melegáteresztő nyílás
15. kép A palaestra DK-i sarka és a K-i exedra részlete. (Konzerválva a III. ker. Kórház u. – Flórián tér sarkán álló lakóház udvarán látható.) Alaprajz
16. kép A palaestra déli falának alapozása északról
17. kép A palaestra déli fala, befele ugró támpillérral északról
18. kép A palaestra Ny-i fala, a Ny-i bejárat küszöbének részlete DNy-ről. (Az Attis torso lelőhelye.)
19. kép Postamens a palaestra középső mezőjében DK-ről. Az alapozás kősorainak tetején faragott kvádertömbök.
20. kép A 4. sz. helyiség D-ről. A hypocaustum téglapilléreiből számos in situ helyzetben
21. kép A 3. és 4. sz. hypocaustumos helyiségek megmaradt K-i része ÉK-ről. Ny-on a „Flórián Áruház” raktárainak vasbeton fala, melynek 1973. évi alapozása alkalmával semmisültek meg a helyiségek Ny-i részei

22. kép Az 5. sz. helyiség és a D-en hozzacsatlakozó téglaburkolatú vízlevezető csatorna. Alaprajz
23. kép A palaestra DNY-i sarka és D-i falának részlete a később hozzáépült 6. sz. frigidariummal. Alaprajz
24. kép A 6. sz. hidegvizes medence vízkivezető csatornája. Előtérben az ún. „Franki” próbacölöp vasszerkezete DNY-ról
25. kép A palaestra D-i fala és a megmaradt 6. sz. hidegvizes medence, kis darabon a keskenyebb felmenőfal részletének K-i íve K-ról
26. kép A 8. sz. hidegvizes medence D-ről. A medence falát terrazzo borította, ÉK-i sarkában in situ lépcső alapjának kváder tömbje
27. kép A 8. sz. medence K-i falához épült téglából rakott ÉD-i csatorna, melyet a gépi munka félbevágott, ÉD-i irányban.
28. kép A 9. sz. apodyterium. Alaprajz
29. kép A 9. sz. apodyterium hypocaustumában a korábbi periodus in situ téglapillérei; foltokban megmaradt a járószint terrazzoburkolata is. ÉK-ról
30. kép A 9. sz. apodyterium hypocaustumában csatorna, falát terrazzoval burkolták. A faragott oszlopok in situ helyzetben ÉK-ról
31. kép A palaestra D-i falához épült 10. sz. frigidarium és a 11. sz. piscina. Alaprajz
32. kép A 10. sz. frigidarium K-i csatornája D-ről. A 12. sz. apodyterium NY-i falán a széles nyílású ajtó küszöbének nyoma
33. kép A 10. sz. frigidarium K-i fala melletti csatorna. A küszöbnyílás É-i oldalán volt a vízcsurgó, melynek számára durva mészkőből faragott kőtömböket építettek a falba. NY-ról
34. kép A 10. sz. frigidarium DK-i sarka. Itt is vízcsurgó létesült, az előbbivel azonos faragott kőtömb beépítésével. ÉNY-ról
35. kép A 15. sz. Nymphaeum NY-ról. É-i oldalán — a 10. sz. frigidariumban — KNY-i csatorna fedlapkövel
36. kép A 10. sz. frigidarium K-i fala alatt átvezető ÉÉNY-DDK-i téglaboltíves csatorna NY-ról
37. kép A 11. sz. piscina ÉK-i negyedköröcikk alakú lépcsője a visszahelyezés után DNY-ról
38. kép Megemelt, későbbi szint a 10. sz. frigidariumban opus spicatum téglamozaikkal, illetve a NY-i sávban négyzetes téglákkal lerakott római kori padlójavítás. A helyiség padozatát átvágta az a múlt század közepén lehelyezett vízlevezető csatorna, melynek építéskor került felszínre a „Thermae maiores” felíratos kő (DK-ról)
39. kép A 15. sz. Nymphaeum NY-ról. Csak a K-i fal részlete maradt meg. A felmenő falon és a padozaton is nyomokban terrazzoborítás
40. kép A 16. sz. átjáró D-ről. Az átjáró padozatát a 18. sz. frigidarium burkolatával megegyező nagyméretű faragott kőlapokkal borították
41. kép A 17. sz. Nymphaeum in situ állapotban. A megmaradt ablaknyílás-részlet alatt imbrex-szel bélelt vízvezetékcső DNY-ról
42. kép A 18. sz. frigidarium kőlapburkolatának részlete
43. kép A 18. sz. frigidarium D-i falában kisméretű terrazzoborítású öblítő medence ÉNY-ról. Ettől D-re a 33. sz. tepidarium hypocaustuma, az oszloplábakkal (NY-ról)
44. kép A 18. sz. frigidarium a rekonstruált szökőkúttal DNY-ról
45. kép A 18. sz. frigidarium. Alaprajz
46. kép A 22. sz. helyiség K-i fala a küszöbvel. NY-ról
47. kép A 22. sz. helyiség DNY-i sarka ÉK-ról
48. kép A 24. sz. frigidarium és a 28. sz. natatio ÉK-i sarka. Alaprajz
49. kép A 24. sz. patkóalakú hidegvizes medence és a 30. sz. kerek sudatorium NY-ról. A kép jobboldalán a háttérben a 33. sz. tepidarium hypocaustum oszlopainak lábazata
50. kép A 30. sz. sudatorium mellé épült 24. sz. patkóalakú, hidegvizes medence K-ról
51. kép A 18. sz. frigidarium NY-i (25. sz.) hidegvizes medencéje és a vízlevezető kőfalazású, téglaburkolatú csatornarészlete K-ról
52. kép A 25. sz. medence részlete helyreállítva a 18. sz. frigidariumban É-ról
53. kép A 28. sz. natatio. Alaprajz
54. kép A 28. sz. natatio az aluljáróban, D-ről. A forgalom zavartalan lebonyolítása érdekében a medence terrazzo padozatára NY-on üvegfalú hidat építettek
55. kép A 28. sz. natatio imbrex burkolatú, vízlevezető csatornája D-ről
56. kép A 28. sz. natatio apsisa és DNY-i lépcsője K-ról

57. kép A 28. sz. natatio apsis záródása az aluljáróban É-ről. Az elektromos kapcsolókat tároló fülke építéskor elpusztult DK-i szögletet rekonstruálták
58. kép A 29. számú helyiség ráépült a 30. számú sudatoriumra. Alaprajz
59. kép A 29. sz. helyiség ÉK-ről. A padozat alatt a korábbi periódushoz tartozó 30. sz. sudatorium és 24. sz. frigidarium egymáshoz illeszkedő falai
60. kép A 30. sz. sudatorium praefurnium-nyílásának É-i ívrészlete D-ről
61. kép A 30. sz. sudatorium Ny-i része a rekonstruált praefurnium-nyílással és téglából épített hypocaustum-pillérekkel
62. kép A 31. sz. helyiség támpilléres Ny-i fala D-ről. É-i falán a 29. sz. helyiségbe vezető ajtónyílás küszöbének kőburkolata. A fal K-i oldalán megmaradt tubuláció téglasorainak töredéke
63. kép A 33. sz. tepidariumban az áttört hypocaustum, terrazzopadozata alatt a korábbi periódus hypocaustumának téglapadozata
64. kép A 33. sz. tepidarium déli falának alapozása délről
65. kép A 33. sz. tepidarium hypocaustuma DK-ről. Az in situ megmaradt oszloplábazatokon a felszedése előtti számozás
66. kép Melegáteresztő nyílások a 33. sz. tepidarium D-i falában. A falak a gépi földkiemelés nyomán kerültek felszínre. Előtérben a vasbeton próbacölöp. ÉK-ről
67. kép A 33. sz. tepidarium hypocaustumának ÉK-i sarka: K-i falában a 34. sz. tepidariumba nyíló in situ melegáteresztő nyílás DNy-ről és rekonstruált téglapillérek.
68. kép A 33. sz. és 34. sz. tepidariumok észak-déli osztófalában a melegáteresztő nyílások a 34. sz. tepidariumból DK-ről. A két nyílás között a korábbi hypocaustum-tér megszüntetésekor feleslegessé vált oszlopokat vízszintesen helyezték el a feltöltés törmelékrétegében
69. kép A 34. sz. tepidarium ÉK-i sarka a rekonstruált padozatra utólag ráhelyezett — nem itt talált — hypocaustum oszloppal és oszloplábazatokkal, DNy-ről. A kép jobb sarkában a helyreállítás során áttört fal részlete. A 35. sz. sudatoriumot rács zárja le
70. kép Melegáteresztő nyílás a 35. sz. sudatorium Ny-i falában, K-ről. A fölötté álló lakóház áttört pincefalának helyén vasrács
71. kép Lejárat a 35. sz. sudatorium Schönvisner-féle hypocaustumába, K-ről
72. kép A 33. sz. és 40. sz. tepidariumokat elválasztó falba épített melegáteresztő nyílás (Ny-ről a harmadik), faragott kőtömbökből bélelt megmaradt részlet, DK-ről
73. kép A 40. sz. tepidarium Ny-i falába épült melegáteresztő nyílás részbeni rekonstrukciója. A faragott kőből készült boltív fölötti téglasorból csak a D-i szakaszának egy részét rekonstruálták, az É-i csonk in situ maradt
74. kép A 41. sz. tepidarium kulisszaszerűen visszafalazott ÉK-i szögletében, vörös elválasztócsíkkal jelzett eredeti falcsont DNy-ről. (A hypocaustum oszlopok nem itt kerültek elő)
75. kép A 43. sz. caldarium É-i falában melegáteresztő nyílás D-ről és a vízszintesen, másodlagosan lehelyezett hypocaustum oszlopok
76. kép A 43. sz. caldarium D-i falának DNy-i részénél a praefurnium béléthez tartozó beomlott kőtömbök É-ről
77. kép A 44. sz. alveus K-i lépcsője DK-ről. A fal opus spicatum formában rakott téglából készült, terrazzo bevonattal
78. kép A 46. sz. helyiség a 44. sz. alveusból, É-ről. Az alveus DNy-i szögletében megmaradt néhány tubus és terrazzo-padozat in situ részlete
79. kép A 44. sz. alveus hypocaustuma Ny-ről. A padozatot tartó oszlopok nagyméretű andezittömbökből készültek
80. kép Aquaeductus pillérek az M-11-es úton, az Aquincumi Múzeum előtti szakaszon, D-ről
81. kép A rekonstruált aquaeductus részlete az M-11-es úton az Aquincumi Múzeum előtti szakaszon, É-ről
82. kép Fürdőjelenet és LEG II AD PF téglabélyeg rajza planta pedis keretben *Schönvisner* (II. tábla). Ez a fürdőjelenet először Cameronnál szerepel
83. kép Az aquincumi Thermae maiores vázlatos alaprajza és több aquincumi fürdő: 1. Thermae maiores — 2. Északi fürdő — 3. Fortuna Augusta fürdője — 4. Atiliae Firmae fürdője (*Hajnóczi* 1987. 24. 8.)
84. kép Lambaesis tábori therma (*Krencker* 1929. 207.280.)
85. kép Odessos thermája (*Böttger* 1977.30)
86. kép Leptis Magna thermája (*M. F. Squarciapino*: Leptis Magna. 1966. Basel. 90. 12.)

87. kép Barbara therma, Trier (*Krencker* 1929.242.359)
88. kép Az aquincumi tábor (*Ágostházi László* rekonstrukciója): 1. Kapuk – 2. Bástyák – 3. Principia, parancsnoki épület – 4. Tribunus ház – 5. Kaszárnyák – 6. Fürdő – 7. Kórház – 8. Műhely – 9. Magtár – 10. Raktár
89. kép Az aquincumi legio II. Adiutrix tábora i. sz. 2–3. sz.: 1. Táborkapuk – 2. Tornyok – 3. Parancsnoksági épület – 4. Tribunus laticlavus háza – 5. Kaszárnyák – 6. Thermae maiores – 7. Kórház – 8. Olajprés – 9. Horreum – 10. fabrica (1–5, 7–10 *Póczy – Németh – Szirmai – Kocsis, 6. Kaba*)
90. kép A legiotábor Duna-parti felének képe. (*Hajnóczy* 1987. 119. 152.)
91. kép Aquincumi táborok (*Nagy T. és Lőrincz B.* után)
92. kép Lager-thermák több provinciából (*Petrikovits* 1975. 28.): 1. Deva – 2. Exeter – 3. Caerleon – 4. Novaesium – 5. Novaesium – 6. Mogontiacum – 7. Vindonissa – 8. Lauriacum – 9. Aquincum – 10. Lambaesis – 11. Albano – „Aquincum 1778–1984” (*Kabá* 2. kép)
93. kép Jupiter-Ammont ábrázoló oszlopfejezet
94. kép Jupiter-Ammont ábrázoló oszlopfejezet rajza
95. kép Attist ábrázoló kődobormű
96. kép Bronz strigilis
97. kép Kard, csont függesztővel
98. kép Fém, csont, terra sigillata mécses-töredék
99. kép Antefix Sol ábrázolásával
- 100–
- 101. kép Antefixek oroslán ábrázolásával

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Detail der erschlossenen und konservierten „Thermae maiores“
- Abb. 2. Grundriß der Thermae maiores: 2. Palaestra, Sportanlage – 9, 12. Apodyterium, Umkleideraum – 10, 28. Natatio, Schwimmbecken im Freien – 11. Piscina, Kaltwasserbecken im Freien – 13. Latrina – 14, 16, 19, 22, 23. Durchgangsraum – 15, 17. Nymphäum, Heiligtum der Quellnympphen – 18. Frigidarium, Kaltbad – 20, 27. Eingang – 24. Erweiterung des Frigidariums – 25, 26. Kaltwasserbecken – 30, 35. Sudatorium, Schwitzbad – 32, 37, 46–48. Präfurnium, Heizstelle – 33, 34, 40, 41. Tepidarium, Lauwarmbadsraum – 43. Caldarium, Warmbad – 44, 45. Alveus, Warmwasserbecken
- Abb. 3. Rekonstruktion der Thermae Maiores (*Hajnóczy* 1987. 123.157)
- Abb. 4. Freigelegte 18 römische Bäder in Budapest: 1–5. III. Bezirk, Szentendrei Strasse 193 (Zivilstadt von Aquincum) – 6. III. Bezirk, Gaswerk (Zivilstadt von Aquincum) – 7. III. Bezirk, Búvár-Strasse – 8. III. Bezirk, Meggyfa-Strasse – 9. III. Bezirk, Laktanya-Strasse – 10. III. Bezirk, Laktanya-Strasse (bei der Kaserne der Stromwache) – 11. III. Bezirk, Laktanya-Strasse-Vöröskereszt-Strasse – 12. III. Bezirk, Korvin Ottó-Platz – 13. III. Bezirk, Flórián-Platz, Thermae maiores – 14. III. Bezirk, Korvin Ottó-Strasse – 15. Schiffwerftinsel – 16. Csúcs-Berg – 17. II. Bezirk, Fő-Strasse (beim Király-Bad) – 18. V. Bezirk, Március 15. Platz
- Abb. 5. Ausgrabungsort des Jahres 1778 *Schönvisner* (Caput L. 1)
- Abb. 6. Das von Schönvisner freigelegte Hypokaustum des Sudatoriums Nr. 35. Detail der den Fußboden tragenden Säule
- Abb. 7. Grundriß des von Schönvisner 1778 freigelegten Hypokaustums des Sudatoriums Nr. 35. *Schönvisner* (Taf. I.)
- Abb. 8. Ein Steinfragment mit Nympe-Darstellung *Schönvisner* (Taf. III.)
- Abb. 9. Anlaßlich der Kanalisierung kam 1849 die Bauinschrift der „Thermae maiores“ zum Vorschein
- Abb. 10. Die NW-Ecke des von Lajos Nagy 1930 freigelegten Kaltwasserbeckens Nr. 26 im Kellerraum der Wohngebäude III. Flórián-Platz Nr. 3–5. Die Steinblöcke der Sitzbank neben der Mauer und des Details der Ecktreppe. Im unteren Teil der N-Mauer eines Abflußkanals
- Abb. 11. Die O-Abschlußmauer der Palästra auf dem Hofe des Hauses Nr. 14 in der Kórház-Gasse (Konservierung und Rekonstruktion aus dem Jahre 1986. Geplant von Gy. Hajnóczy)
- Abb. 12. Die S-Mauer des Sudatoriums Nr. 35. Neben dem römischen, zerbrochenen Ziegelbelag des Fußbodens die von Egon Pfannl geplante Ergänzung mit Donau-Knies
- Abb. 13. Die Erschließung des Jahres 1979 von O her (Sektion II.). Details: die S-Mauer der Palästra, der O-Teil des Apodyteriums Nr. 9 und das Frigidarium Nr. 10 im Vordergrund
- Abb. 14. Beginn der Fundamentierungsarbeiten für die Brückenpfeiler (1981). In der linken Ecke des Bildes die Wärmedurchlaßöffnungen zwischen den Tepidarien Nr. 33 und 40
- Abb. 15. Die SO-Ecke der Palästra und Detail der O-Exedra (Konserviert auf dem Hofe des an der Ecke des III. Bez. Kórház-Gasse und Flórián-Platz stehenden Wohnhauses sichtbar) Grundriß
- Abb. 16. Fundament der S-Mauer der Palästra von N
- Abb. 17. S-Mauer der Palästra mit einspringendem Stützpfeiler von N her
- Abb. 18. W-Mauer der Palästra, Detail der Schwelle des W-Einganges von SW her (Fundort des Attis-Torosos)

- Abb. 19. Postament im Mittelfeld der Palästra von SO her. Auf dem oberen Teil der Steinreihen des Fundaments gemeißelte Quaderblöcke
- Abb. 20. Der Raum Nr. 4 von S her. Von den Ziegelpfeilern des Hypokaustus zahlreiche in situ
- Abb. 21. Der erhalten gebliebene O-Teil der Räume Nr. 3 und 4 mit Hypokaustum von NO her. Im W die Eisenbetonmauer der Magazine des „Flórián-Warenhauses“, bei deren Fundamentierung im Jahre 1973 die W-Teile der Räume zerstört wurden
- Abb. 22. Der Raum Nr. 5 und der sich im S anschließende Abflußkanal. (Grundriß)
- Abb. 23. Die SW-Ecke der Palästra und Teil der S-Mauer mit dem später angebauten Frigidarium Nr. 6. (Grundriß)
- Abb. 24. Der Abflußkanal des Kaltwasserbeckens Nr. 6. Im Vordergrund die Eisenkonstruktion des sog. „Franki“-Probepfeilers von SW
- Abb. 25. S-Mauer der Palästra und das Kaltwasserbecken Nr. 6, in einem kleinen Abschnitt mit dem Detail – östlichen Bogen – des erhalten gebliebenen, schmalen, aufgehenden Mauerwerkes von O her
- Abb. 26. Das Kaltwasserbecken Nr. 8 von S her. Die Mauer des Beckens war von Terrazzo bedeckt, in der NO-Ecke ist der Quaderblock des unteren Teiles der Treppe in situ zu sehen
- Abb. 27. Der an die O-Mauer des Beckens Nr. 8 gebaute, aus Ziegel gesetzte NS-Kanal, von der maschinellen Arbeit entzweigeschnitten (in NS-Richtung)
- Abb. 28. Das Apodyterium Nr. 9. (Grundriß)
- Abb. 29. Im Hypokaustum des Apodyteriums Nr. 9 die in situ Ziegelpfeiler der früheren Periode. In Flecken blieb auch der Terrazzobelag des Gehniveaus erhalten. Von NO her
- Abb. 30. Im Hypokaustum des Apodyteriums Nr. 9 wurde die Mauer des Kanals mit Terrazzo beworfen. Die gemeißelten Säule in situ von NO her
- Abb. 31. An die S-Mauer der Palästra gebautes Frigidarium Nr. 10 und die Piscina Nr. 11 (Grundriß)
- Abb. 32. Der O-Kanal des Frigidariums Nr. 10 von S her. An der W-Mauer des Apodyteriums Nr. 12 die Spur der Schwelle einer Tür von breiter Öffnung
- Abb. 33. Neben der O-Mauer des Frigidariums Nr. 10 ein Kanal. An der O-Seite der Schwellen war die Ablaufrinne, für welche aus rohem Kalkstein in die Mauer gemeißelte Steinblöcke gebaut wurden, von W her
- Abb. 34. SO-Ecke des Frigidariums Nr. 10. Auch hier wurde eine Ablaufrinne errichtet, von NW her
- Abb. 35. Das Nymphäum Nr. 15 von W her. An der N-Seite – im Frigidarium Nr. 10 – mit der Deckplatte des OW-Kanals
- Abb. 36. Unter der O-Mauer des Frigidariums Nr. 10 in NNW-SSO-Richtung durchführender Kanal mit Ziegelgewölbe von W her
- Abb. 37. Die nordöstliche viertelkreis-sektorförmige Treppe der Piscina Nr. 11 nach der Zurücklegung von SW
- Abb. 38. In dem erhöhten, späteren Niveau des Frigidariums Nr. 10 mit opus spicatum-Ziegelmosaiken bzw. im W-Streifen mit viereckigen Ziegeln vorgenommene römerzeitliche Fußbodenverbesserung. Der Fußbodenbelag des Raumes wurde von dem zur Mitte des vorangehenden Jahrhunderts niedergelegten Abflußkanal durchschnitten, bei dessen Arbeit die Bauinschrift der „Thermae maiores“ zum Vorschein kam. Von SO her
- Abb. 39. Das Nymphäum Nr. 15 von W her. Nur der O-Mauerabschnitt blieb erhalten. Auf der aufgehenden Mauer und auch auf dem Fußboden in Spuren Terrazzobewurf
- Abb. 40. Der Durchgang Nr. 16 von S her. Der Fußboden des Durchganges wurde mit großen Steinplatten bedeckt
- Abb. 41. Das Nymphäum Nr. 17 in situ. Unter dem erhalten gebliebenen Fensteröffnungsteil ein Wasserleitungsrohr aus imbrex von SW her
- Abb. 42. Detail der Fußbodensteinplatten des Frigidariums Nr. 18
- Abb. 43. In der S-Mauer des Frigidariums Nr. 18 ein kleines, mit Terrazzo beworfenen Spülbecken von NW her. Südlich davon das Hypokaustum des Tepidariums Nr. 33 mit Säulenfüßen, von W her
- Abb. 44. Das Frigidarium Nr. 18 mit rekonstruiertem Springbrunnen von SW her
- Abb. 45. Das Frigidarium Nr. 18 (Grundriß)
- Abb. 46. Die O-Mauer des Raumes Nr. 22 mit der Schwelle von W her
- Abb. 47. Die SW-Ecke des Raumes Nr. 22 von NO her
- Abb. 48. Das Frigidarium Nr. 24 und die NO-Ecke der Natatio Nr. 28 (Grundriß)

- Abb. 49. Das hufeisenförmige Kaltwasserbecken Nr. 24 und das runde Sudatorium Nr. 30 von W her. An der rechten Seite des Bildes im Hintergrund die Säulensockel des Hypokaustums des Tepidariums Nr. 33
- Abb. 50. Das neben dem Sudatorium Nr. 30 errichtete, hufeisenförmige Kaltwasserbecken von O her
- Abb. 51. Das W-Kaltwasserbecken (Nr. 25) des Frigidariums Nr. 18 und Detail des Abflußkanals mit Steinmauer und Ziegelbruchstücken von O her
- Abb. 52. Detail des Beckens Nr. 25 hergestellt im Frigidarium Nr. 18 von N her
- Abb. 53. Die Natatio Nr. 28 (Grundriß)
- Abb. 54. Die Natatio Nr. 28 in der Unterführung von S her. Im Interesse der ungestörten Abwicklung des Verkehrs wurde auf den Terrazzoboden der Natatio im W eine Brücke mit Glaswand gebaut
- Abb. 55. Der mit Imbrex bedeckter Abflußkanal der Natatio Nr. 28 von S her
- Abb. 56. Die Apside und SW-Treppe der Natatio Nr. 28 von O her
- Abb. 57. Der Apsidenabschluß der Natatio Nr. 28 in der Unterführung von N her. Die bei dem Bau der Nische für die elektrischen Schalter zugrunde gegangene SO-Ecke wurde rekonstruiert
- Abb. 58. Der Raum Nr. 29 wurde auf das Sudatorium Nr. 30 aufgebaut (Grundriß)
- Abb. 59. Der Raum Nr. 29 von NO her. Unter dem Fußbodenbelag, passen das Sudatorium Nr. 30 und das Frigidarium Nr. 24 neben einander
- Abb. 60. Der N-Bogenteil der Präfurniumöffnung des Sudatoriums Nr. 30 von S her
- Abb. 61. Der W-Teil des Sudatoriums Nr. 30 mit der rekonstruierten Präfurniumöffnung und der aus Ziegeln gebauten Hypokaustumpfeilern
- Abb. 62. Die W-Mauer des Raumes Nr. 31 mit Stützpfeiler von S her. An der N-Mauer die Steinreste einer Schwelle, zum Raum Nr. 29. Die Ziegelreihenfragmente der an der O-Seite der Mauer erhalten gebliebenen Tubulatio
- Abb. 63. Im Tepidarium Nr. 33 das durchbrochene Hypokaustum, unter dem Terrazzofußboden der Ziegelboden des Hypokaustums der früheren Periode
- Abb. 64. Das Fundament der südlichen Mauer des Tepidariums Nr. 33 von S her
- Abb. 65. Das Hypokaustum des Tepidariums Nr. 33 von SO her. Auf den in situ erhaltenen Säulensockeln die vor dem Aufreißen vorhandene Numerierung
- Abb. 66. Wärmedurchlaßöffnungen in der S-Mauer des Tepidariums Nr. 33. Die Mauern kamen im Laufe der maschinellen Erdbeförderung ans Tageslicht. Im Vorderraum der Probepfahl aus Eisenbeton. Von NO her
- Abb. 67. Die NO-Ecke des Hypokaustums des Tepidariums Nr. 33: in der O-Mauer die sich in das Tepidarium Nr. 34 öffnende in situ Wärmedurchlaßöffnung von SW her und rekonstruierte Ziegelpfeiler
- Abb. 68. In der NS-Trennmauer der Tepidarien Nr. 33 und 34 die Wärmedurchlaßöffnungen aus dem Tepidarium Nr. 34 von SO her. Zwischen den beiden Öffnungen wurden die bei der Vernichtung des früheren Hypokaustumraumes überflüssig gewordenen Säulen in der Schuttschicht der Aufschüttung waagrecht angebracht
- Abb. 69. Die NO-Ecke des Tepidariums Nr. 34 mit der auf den rekonstruierten Fußboden nachträglich aufgelegten – nicht hier gefundenen – Hypokaustumsäulen und den Säulensockeln von SW her. In der rechten Ecke des Bildes Detail der jetzt durchbrochenen Mauer. Das Sudatorium Nr. 35 wird von einem Gitter abgeschlossen
- Abb. 70. Wärmedurchlaßöffnung in der W-Mauer des Sudatoriums Nr. 35 von O her. Darüber an der Stelle der durchbrochenen Kellermauer des Wohnhauses ein Eisengitter
- Abb. 71. Abstieg in das Schönvisnersche Hypokaustum des Sudatoriums Nr. 35 von O her
- Abb. 72. Die Wärmedurchlaßöffnung in der Trennmauer zwischen den Tepidarien Nr. 33 und Nr. 40 (von W her die dritte)
- Abb. 73. Partielle Rekonstruktion der in die W-Mauer des Tepidariums Nr. 40 errichteten Wärmedurchlaßöffnung. Aus der Ziegelreihe über dem aus gemeißeltem Stein gefertigten Gewölbes wurde nur ein Teil des S-Abschnittes rekonstruiert, der N-Rest blieb in situ erhalten
- Abb. 74. In der kulissenartig zurückgemauerten NO-Ecke des Tepidariums Nr. 41, ein mit rotem Trennstreifen angezeigter Mauerrest von SW her (die Hypokaustensäulen kamen nicht hier zum Vorschein)
- Abb. 75. In der N-Mauer des Caldariums Nr. 43 eine Wärmedurchlaßöffnung von S her und die waagrecht sekundär niedergelegten Hypokaustensäulen

- Abb. 76. Bei dem SW-Teil der S-Mauer des Caldariums Nr. 43. Die eingestürzten Steinblöcke des Präfurniums von N her
- Abb. 77. Die O-Treppe des Alveus Nr. 44 von SO her. Die Mauer wurde aus in der opus spicatum-Form gelegten Ziegeln mit Terrazzobewurf gefertigt
- Abb. 78. Der Raum Nr. 46 aus dem Alveus Nr. 44, von N her. Aus der SW-Ecke des Alveus blieben einige Tubi und ein Teil des Terrazzofußbodens in situ
- Abb. 79. Das Hypokaustum des Alveus Nr. 44 von W her. Die den Fußboden haltenden Säulen wurden aus großen Andesitblöcken gefertigt
- Abb. 80. Aquädukt Pfeiler auf der Straße M-11, vor dem Aquincumer Museum, von S her
- Abb. 81. Der rekonstruierte Aquäduktabschnitt auf der Straße M-11 vor dem Aquincumer Museum, von N her
- Abb. 82. Die Badeszene und Zeichnung des Ziegelstempels der LEG II AD PF im planta pedis Rahmen. *Schönvisner* (Taf. II). Diese Badeszene kommt zuerst bei Cameron vor
- Abb. 83. Skizzenhafter Grundriß der Aquincumer Thermae maiores und mehrere Aquincumer Bäder: 1. Thermae maiores – 2. Nördliches Bad – 3. das Bad der Fortuna Augusta – 4. das Bad der Attiliae Firmae (*Hajnácz* 1987, 24. 8.)
- Abb. 84. Die Lagertherma Lambaesis (*Krencker* 1929, 207.280)
- Abb. 85. Die Therme von Odessos (*Böttger* 1977, 30)
- Abb. 86. Die Therme von Leptis Magna (*M. F. Squarciapino*: Leptis Magna. 1966. Basel. 90.12)
- Abb. 87. Barbara-Therme von Trier (*Krencker* 1929, 242. 359)
- Abb. 88. Das rekonstruierte Legionslager von Aquincum (nach *László Ágostházi*): 1. Lagertore – 2. Zwischentürme – 3. Stabsgebäude – 4. Häuser von Offizieren – 5. Mannschaftsbaracken – 6. Militärbad (Thermae maiores) – 7. Lazarett – 8. Ölprelle – 9. Getreidespeicher – 10. Magazine, Werkstätte
- Abb. 89. Lager der Aquincumer legio II. Adiutrix im 2–3. Jahrhundert n. Chr.: 1. Lagertore – 2. Türme – 3. Praetoria, Stabsgebäude – 4. Haus der tribunus laticlavus – 5. Mannschaftsbaracke – 6. Thermae maiores – 7. Lazarett – 8. Ölprelle – 9. Horreum – 10. fabrica (1–5, 7–10 *Póczy* – *Németh* – *Szirmai* – *Kocsis*, 6. *Kaba*):
- Abb. 90. Teil des Legionslagers an Donauufer (*Hajnácz* 1987, 119. 152)
- Abb. 91. Aquincumer Lager (nach T. Nagy und B. Lőrincz)
- Abb. 92. Lagerthermen aus mehreren Provinzen. (*Petrikovits* 1975, 28): 1. Deva – 2. Exeter – 3. Caerleon – 4. Novaesium – 5. Novaesium – 6. Mogontiacum – 7. Vindonissa – 8. Lauriacum – 9. Aquincum – 10. Lambaesis – 11. Albano – „Aquincum 1778–1984“ (*Kaba* Abb. 2.)
- Abb. 93. Säulenkapitell mit Jupiter-Ammon Darstellung
- Abb. 94. Zeichnung des Jupiter-Ammon darstellenden Säulenkapitells
- Abb. 95. Attis darstellendes Steinrelief
- Abb. 96. Strigilis aus Bronze
- Abb. 97. Schwert, mit Tragbügel aus Knochen
- Abb. 98. Metall, Knochen, Terra sigillata, Öllampenfragment
- Abb. 99. Antefix mit Darstellung des Sol
- Abb. 100–
–101. Antefixe mit Darstellung eines Löwen

THERMAE MAIORES LEGIONIS II. ADIUTRICIS

VORWORT

Oft und an manchen Stellen fielen schon solche – auch niedergeschrieben – Äußerungen, daß die erste archäologische Forschung im Gebiet unserer Hauptstadt mit der Erschließung des militärischen Großen Bades, dieses monumentalen archäologischen Objekts von Aquincum begonnen wurde. Die 1778 in Angriff genommene Arbeit war nach 206 Jahren von solchem Erfolg gekrönt, dessen Zustandekommen niemand erhofft hätte.

Die sich vor uns erschließenden Überreste des auf einem Gelände von etwa 15000 m² großem Flächenausmaß liegenden, grandiosen Gebäudes führen uns das erste Bad im einstigen Römerreich vor Augen, das in seiner fast kompletten Gänze in situ zur Schau gestellt werden konnte (Abb.1.).

Der bis hierher zurückgelegte Weg war nicht ohne Dornen und im Laufe der Erschließung reichlich mit großen Schierigkeiten, Aufregungen bestreut. Gleichzeitig müssen wir aber auch eingestehen, daß es noch nie zu einem solchen gemeinsamen Willen, zur gegenseitigen Hilfe und zu den besten Lösungen gekommen ist, wie gerade hier anläßlich dieser Arbeiten.

Die Modernisierung des Verkehrswesens unserer Hauptstadt – mit ihren über zwei Millionen Einwohnern – erforderte die Erweiterung der Árpád-Brücke, die Ausbildung eines Verkehrsknotenpunktes, sowie den Bau von einer Unter- und Überführung. Durch diese Arbeit blieb auf dem erwähnten Gelände kein einziges Quadratmeter von der Förderung beträchtlicher Erdmassen „verschont“. So traten auch die Ruinen der *Thermae maiores* aus dem Boden hervor.

In unserer Arbeit legen wir das Ergebnis und die Details der schon in den ersten Publikationen zum Gemeingut gemachten archäologischen Erschließung, im Laufe derer von Prof. István Schönvisner das größere Sudatorium der Therme freigelegt worden ist (Abb. 2. Nr. 35.). Sodann wird die Tätigkeit von Lajos Nagy vorgeführt, der das Sudatorium mit dem Frigidarium (Abb. 2. Nr. 26.) ergänzt hat und schließlich werden die archäologische Erschließung (1960-1984), Konservierung, die Rekonstruktionen von weiteren 46 Räumen, sowie die Verwirklichung zur Schau gestellt. Von den im Gebiet des Römerreiches gebauten Bädern trachteten wir die Parallelen herauszusuchen und hierbei hielten wir die Perioden des nach der Errichtung eingetretenen Neubaus und der Umänderungen auseinander. Mit Hilfe der Auktoren versuchten wir das rege Leben in den Bädern und gleichfalls die dort angewandten, genialen, antiken technischen Lösungen vorzuführen. Schließlich beschreiben wir die wichtigeren Stücke des zum Vorschein gekommenen Funden.

DIE FORSCHUNGSGESCHICHTE DER THERMAE MAIORES

In Aquincum, in der Hauptstadt der Provinz Pannonia Inferior bewahrten die bisher erschlossenen 18 Badeteile die hervorragenden Errichtungen der antiken Architektur (Abb. 4.).

Im Gebiet von Budapest förderte die erste archäologische Erschließung die in sehr gutem Zustand erhalten gebliebene Sudatorium des Bades des Legionslagers von Aquincum zutage (Abb. 2. Nr. 35.). Diese Ausgrabung fand 1778 auf dem heutigen Flórián-Platz im III. Bezirk statt (Abb. 5.). Auf dem Grundstück des späteren Hauses Nr. 3. stieß der Grundbesitzer bei dem Auswerfen einer Kalkgrube auf von ihm als „alt“ bezeichnete Mauern.⁴ Von diesem Fund wurde István Schönvisner, Bibliothekar und Professor des Lateins an der Universität unterrichtet, der dann an Ort und Stelle festgestellt hat, daß die Mauern Überreste eines römerzeitlichen Gebäudes sind, jedoch muß es zu einer gründlichen Freilegung kommen, um seine genaue Funktion bestimmen zu können. Die Nachricht von der Ausgrabung erreichte auch den Kaisershof und demnach verordnete Maria Theresia die Erschließung, die richtige Aufbewahrung der Ruinen und ihre Publikation.⁵

Schönvisner publizierte die Forschungsergebnisse noch im selben Jahr in seiner lateinisch verfaßten Arbeit: „De ruderibus laconici Caldariiue romani ...“ Es wurde im allgemeinen bis 8 Fuß Tiefe gegraben – schreibt er – wo die Mauern erschienen sind. Das Ergebnis der Forschung war ein mit Apside schließendes, 50 x 26 Fuß großes Caldarium, dessen Fußbodenheizungssystem (Hypokaustum) von 293 St., aus 4 Fuß hohen Steinen gemeißelten Säulen bzw. Ziegelpfeilern getragen wurde (Abb. 6.).

Auf den Mauern blieben einige Ziegelreihen der Tubulatio in gutem Zustand erhalten. In der südwestlichen Ecke des Saales kam das in Bogenform schließende Präfurnium zum Vorschein.

Schönvisner hat auch mehrere Steininschriften und figurale, gemeißelte Steinfragmente in die Mauer der neben der Grabungsstätte gestandene Villa Torcularia eingebaut oder auf dem Boden zerstreut vorgefunden, die er auch zeichnerisch darstellt und in seiner ausführlichen Beschreibung erörtert. Von diesen stellen die im Vordergrund des Bildes liegende Nymphe und hinter ihr die den ausgedehnten Wasserspiegel versinnlichenden, in einem mit dichten Wellenlinien gestrichelten Feld bis zur Hüfte versunkenen Gestalten eine interessante Komposition dar (Abb. 8.).

Kurz nach der Erschließung wurde über das Sudatorium ein Schutzgebäude errichtet, das die erste Station unserer Denkmalfolge bildet.⁸

1849 wurde die Szentendrei-Straße kanalisiert und anlässlich der Bodenarbeiten kam ein inschriftlicher Stein ans Tageslicht.⁹ Die Inschrift gehört zum Altar eines Heiligtums, dessen ursprünglicher Text abgekratzt wurde und man meißelte die die Erneuerung des Bades verewigenden Zeilen darauf (Abb. 9.).

Die Lesung des Textes gibt András Alföldi folgendermaßen zurück:

Thermas maiores leg(ionis) II. adi(utricis) Claudianae, magno tempore intermissas et destitutas, retractatis porticibus aditibusque [pri]us refeci[t], exhiberi inde [inc]episse militib[us] [iuss]it [pr]idie kal(endas) Iuli(as), praes[idente e(gregio)] v(iro) Cleme(ntio) Silvi(o) et cura Aur(elii) Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem, Paterno II. et Mariniano co(n)s(ulibus).

„Die Warmbäder der Hilfslegion II des Kaisers Claudius, die lange Zeit nicht benutzt und verlassen waren, ließ er mit Renovation der Säulenhallen und der Zugänge zuerst umbauen, sodann verordnete er, daß man am 30. Juni beginnen soll es für die Soldaten zur Verfügung zu stellen, unter der Vorstandschaft des als hervorragender Mann betitelten Clementius Silvius und der Aufsicht des Aurelius Frontinus, des befehlenden Präfekten der genannten Legion, zur Zeit des Konsulats von Paternus und Marinianus“ (268 n.Chr.)¹⁰

Die Fortsetzung der von Schönvisner geplanten Freilegung des Bades ließ bis 1930 nicht weniger als 152 Jahren auf sich warten. Im Zusammenhang mit der Ordnung der Fahrstraße auf dem Flórián-Platz im III. Bezirk verordnete die Hauptstadt in diesem Bereich weitere Erschließungen. Die Ausgrabungen leitete Lajos Nagy.¹¹ Zu dieser Zeit kam neben dem Schönvisner-Saal ein Kaltwasserbecken (Abb. 2. Nr. 26; Abb. 10.) zum Vorschein. In dem Kellerraum eines 1932 gebauten zweistöckigen Wohnhauses¹² wurden beide Räumlichkeiten konserviert, den Plänen von István Möller, dem Professor der Technischen Universität nach eingebaut und sie auf diese Weise als unterirdisches Museum für das Publikum zugänglich gemacht.¹³

Nach der 1930 durchgeführten Forschung von Lajos Nagy vergingen 30 Jahre, sobald sich zur Fortsetzung der weiteren Ausgrabungen wieder die Möglichkeit bestand. Diesmal wurde auf dem benachbarten Grundstück – unter Nr. 5–7 des Flórián-Platzes – der Bau des sechsstöckigen „Lotto“-Hauses geplant. Unter Berücksichtigung der bisher bekannt gewordenen Teile des Bades bedingte das Historische Museum der Stadt Budapest die vorangehende archäologische Erschließung vor, die dann zwischen 1960–62 mit mehrere Monate in Anspruch nehmenden Unterbrechungen, zum Teil parallel mit dem Bau des Gebäudes auch vor sich ging.¹⁴

Zu dieser Zeit kam die östliche Abschlußmauer der Palästra (Abb. 2 Nr. 2; Abb. 11) mit der Exedra, das östliche Apodyterium (Abb. 2, Nr. 12) und die östliche Latrine (Abb. 2 Nr. 13) zum Vorschein. Nach der Beendigung der Ausgrabungen konnte angesichts der bedeutenden Ergebnisse erreicht werden, den bereits fertig gemachten Plan des Gebäudes bei dem Trakt des Sockelgeschlosses umzuplanen. Die neuen Pläne trugen zu einer vorbildlichen Lösung bei. Der Südtrakt des sechsstöckigen Hauses wird von sechs Eisenbetonpfeilern getragen und so wurde die Stelle der Ruinen freigelassen. Neben der O-Mauer des Apodyteriums (Abb. 2, Nr. 12) richteten wir ein kleines Lapidarium ein.

Auf dem Hof des Wohnhauses befinden sich die konservierten Mauern zwischen den grünen Rasenflächen.¹⁵ Die Pläne der anschaulichen Vorführung stammen vom Bauingenieur Egon Pfannl.

Zur vierten und jetzt schon in fast 90% als komplett betrachtbaren Erschließung des Bades kam es im Zusammenhang mit der Modernisierung der Árpád-Brücke.

Zur Mitte der 70er Jahre wurde beschlossen, die fertig gewordene Straße M11 in das Netz des Knotenpunktes an der Árpád-Brücke einzubinden, die Unter- und Überführungen zu errichten und die Brücke selbst zu

erweitern. Der Plan setzte sich zum Ziele das Bad an Ort und Stelle vorzuführen, insofern hierfür erwähnenswerte Details an die Oberfläche kommen würden.

Zu den in Vorbereitung befindlichen Planenwürfen waren je mehrere und ausführlichere archäologische Informationen nötig.

Die Verwirklichung all dieser war durchaus keine einfache Aufgabe. Die in Frage kommenden Forschungsgebiete waren nämlich besetzt und die Forschung wurde vor allem durch den enormen Verkehr an der Szentendrei Straße erschwert, ja auch durch den an der O-Seite des Flórián-Warenhauses angelegten Park und mit gespaltenen Steinplatten sorgfältig bedeckten Vorraum unzugänglich gemacht.

Im Jahre 1977 konnten wir einen ganzen Monat, 1979¹⁶ hingegen fünf Monate lang in diesem Gebiet innerhalb von insgesamt drei – 16 m x 24 m, 21 m x 24 m und 24 m x 26 m großen – Sektionen forschen (Abb. 13).

Trotz des Gesagten brachte die als Notausgrabung geltende Erschließung dennoch viel Neues ans Tageslicht und ging mit angenehmen Überraschungen einher. Vor allem, daß die Flucht der westlichen Räumlichkeiten von der Grenze des Bades weit über die westliche Seite der Szentendrei Straße reicht und sich insgesamt in etwa 100 m Breite in die östliche Richtung fortsetzt.

Infolge der erwähnten Schwierigkeiten konnten wir den Planern keine zusammenhängenden Einzelheiten zur Verfügung stellen, sondern nur die wahrscheinliche Größe und Stelle der Räumlichkeiten des Gebäudes ließen sich unsrerseits mit fiktiven Ergänzungen markieren.

Die fertigen Pläne der Unter- und Überführungen versuchten das römische Bad, seine der Skizze nach schon bekannt gewordenen und noch zu erwartenden Ruinen in maximalem Maße zu beachten.

Im Mai 1981 setzte man die Bauarbeiten in Gang.¹⁷ Als erste Arbeitsphase wurden die ein Meter starke obere Schicht des Terrains weggebaggert und Probestiche eingerammt. In den maschinell abgehobelten Erdstreifen traten überall die Mauern der Baderäume hervor (Abb. 14). Von da an kam es fast viereinhalb Jahre hindurch zu einer sehr harten, ununterbrochenen, archäologischen, simultanen Arbeit mit den Bauarbeitern zusammen. Nicht weniger als fünftausend Arbeiter von 45 Unternehmungen arbeiteten an Ort und Stelle mit zahlreichen Arbeitsmaschinen, die zwar ihre Arbeit halfen und beschleunigten, jedoch die archäologische Erschließungsarbeit oft behinderten. Unsrerseits bildeten wir zu den Ausgrabungen eine aus 20–25 Arbeitskräften bestehende, zur Erdarbeiten ausgezeichnet geeignete Bergarbeiterbrigade für die Forschung dort aus, wo die Arbeit in den Pausen der Erdaushebung ermöglicht wurde oder in der unmittelbaren Nähe der Erdmaschinen, sowie nach ihrem Auszug auf dem frei gewordenen Gelände. Zu den Schwierigkeiten gesellten sich zum Glück viel Verständnis und aufrichtige Hilfsbereitschaft in einem derart großen Maße, wie dies von der Verwirklichung des großen Investitionsprogrammes ermöglicht wurde.

Im Laufe der Geländearbeit zeigten sich in der Tat die sich aus dem Umstand ergebenden Probleme, nämlich, daß wir vor dem Beginn der Ausführungsarbeiten keine Möglichkeiten hatten die Ausgrabung auf mehrere und größere Flächen auszudehnen. So konnte es zum Beispiel geschehen, daß völlig unberechenbar die vom skizzierten, fiktiven, unregelmäßigen Grundplan abweichend gebaute große Natatio Nr. 28 im Westtrakt des Bades zum Vorschein kam, an dessen Platz die dem früher gefertigten Plan gemäß die westliche Überführung tragenden Betonpfeiler bereits errichtet wurden. Diese Pfeiler sollte man gerade in die Achse des Beckens einbauen und so hätten sie das 26 m x 13 m große Becken völlig vernichtet. Dank der raschen Maßnahme seitens des Ministerialkommissars dr. Tibor Dalmy und der Projektingenieurin Katalin Bándli konnte binnen drei Tagen ein neuer Plan entworfen werden, der die Stelle der Pfeiler geändert, sie östlicher verschoben hat, so daß vielleicht der imposanteste Saal des Bades bis zum heutigen Tag intakt geblieben ist.

Trotz aller Schwierigkeiten wurde am 4. November 1984 – mit dem Zeitpunkt der Eröffnung der Árpád-Brücke gemeinsam – auch das Bademuseum geöffnet, das mit den monumentalen Überresten des römischen Bades, bei den Füßen der aus Eisenbeton gebauten Objekte eine einzigartige Sehenswürdigkeit für den Fremdenverkehr darbietet. Über die wissenschaftlichen Ergebnisse hinaus, dokumentiert es die oft hoffnungslos erscheinenden technischen Lösungen, die beispielhafte Verschmelzung von Vergangenheit und Gegenwart (Abb. 1).

AUSGRABUNGSERGEBNISSE AUS DEN JAHREN 1981–1984

Im Laufe unserer mit der Bautätigkeit einhergehenden, rund vier Jahre in Anspruch genommenen Ausgrabungen konnten wir feststellen, daß die Räume spiegelbildlich entlang einer von Norden nach Süden verlaufenden Achse erbaut wurden.

Es gelang uns die palaestra des Bades im Ausmass von 30 x 83 m freizulegen (Abb. 2, Nr. 2). An mehrere Stellen blieb auch der ursprüngliche Eingang erhalten. Der palaestra wurde im Norden auch eine porticus vorgebaut (Abb. 2, Nr. 1). Ihr folgten das frigidarium mit der Piscina (Abb. 2, Nr. 10–11), das Nymphäum (Abb. 2, Nr. 15, 17) mit zwei Exedren und Kalksteinbodenbelag, das große Zentralfrigidarium (Abb. 2, Nr. 18). Dem schlossen sich die geheizten Räume des südlichen Traktes: vier Tepidarien (Abb. 2, Nr. 33–34, 40–41) mit den Wärmedurchlassöffnungen, Caldarium (Abb. 2, Nr. 43) mit zwei Alvei (Abb. 2, Nr. 44–45) an; ferner ein runder (Abb. 2, Nr. 30) Sudatorium, ein hufeisenförmiger Saal (Abb. 2, Nr. 24), mit Spuren späterer Umbauten. Der attraktivste Teil des Bades ist die mit einer Apsis abgeschlossene Natatio, an den Ecken mit bogenförmigen Abrundungen und wohl erhaltenem Terrazzoboden.

Es ist anzunehmen, daß der Eingang des Bades auf der Seite der *via principalis* war. Gelegentlich der Fundamentierungsarbeiten für eine Unterführung vermochten wir den westlichen Teilen des Bades, wo wir die Spuren des Eingangstores vermuten, nur teilweise zu erforschen, wo wir mehrere Säle mit Hypocaust-Säulen gefunden haben. Auch im Norden, von der *via praetoria* her, befand sich ein Eingang für jene, die ihre Freizeit nur in der Palästra und unter den Arkaden der Porticus verbringen wollten.

KONSERVIERUNG UND REKONSTRUKTION

Die ans Tageslicht gekommenen Überreste des Bades wurden konserviert. Bei den kleineren Rekonstruktionen trachteten wir die Aufmauerung bis eine übersichtliche, bloß der Grundriss interpretierbare Höhe vor Augen zu halten.³⁴

Bei der Aufführung der ergänzenden Steinreihen der Mauer wurden ein extra zu diesem Zwecke ausprobiertes und vom Forschungsinstitut der Silikatindustrie hergestellter, frostbeständiger Mörtel verwendet, um der Frostverwitterung Widerstand leisten zu können. Außerdem wurden die ursprünglichen Mauern ebenfalls mit wasserabweisenden (hydrophoben) chemischen Mitteln behandelt.³⁵

DIE HEIZUNG DER THERMAE MAIORES

Von den erschlossenen Sälen der Therme fanden wir in 13 Räumlichkeiten eine Unterbodenheizung (Hypokaustum) vor (Abb. 2, Nr. 3–4, 9, 30, 31, 33–34, 35, 38, 40–41, 43, 44).

Die Seitenmauern der Präfurnien der Hypokausten wurden aus großen Steinblöcken aufgeführt. Der bogenförmige Abschluß war ebenfalls aus behauenen Steinblöcken gesetzt. Oberhalb dieser Schicht folgte noch eine bogenförmig ausgebildete Ziegelreihe.

Die Säle, die nicht unmittelbar aus dem Präfurnium beheizt wurden, erhielten aus Wärmedurchlaßöffnungen die Wärme. Im Laufe der Ausgrabungen kamen drei verschiedene architektonische Lösungen dieser Öffnungen in Sicht:

1. Die Mauern der Öffnung wurden aus ähnlichen Quader-Steinblöcken mit Ziegelgewölbeabschluß gesetzt wie die Mauer des Raumes. Solche Lösungen wurden bei den Räumen Nr. 33–34, 35, 40–41 konstatiert.
2. Die Wärmedurchlaßöffnung erhielt eine fensterartige Ausbildung aus behauenen Steinblöcken in der NS-Trennungsmauer der Tepidarien Nr. 33–34, sowie im SO-Winkel des Tepidariums Nr. 34.
3. Von den oben erwähnten zwei Lösungen weicht das bei den SO- bzw. SW-Winkeln der Tepidarien Nr. 33–34 festgestellte Verfahren ab. Die Seitenmauern der Öffnungen bildeten aus großem Andesit behauene Monolithen.

Die Natursteinsäulen und Ziegelpfeiler der Suspensuren der beheizten Räumlichkeiten kommen gemischt vor, oft auch innerhalb je eines Raumes, wie z.B. im Apodyterium Nr. 9, in den Sudatorien Nr. 30 und 35, sowie im Raum Nr. 31.

Da der Ziegel gegenüber der höheren Wärmewirkung widerstandsfähiger ist⁷⁹ als der Stein, nehmen wir an, daß die Anwendung der Natursteinsäule und des Ziegelpfeilers innerhalb einer Räumlichkeit mit der Ertragung der Wärmewirkung im Zusammenhang steht.

DIE WASSERVERSORGUNG DER THERMAE MAIORES

Nun noch einige Worte über die Wasserversorgung des Bades. Das Bad erhielt sein Wasser aus zwei Orten: Über eine West-Ost Leitung, welche das Wasser der westliche Berge zum Bad brachte, und über

die nord-südliche Hauptwasserleitung, die das Wasser von der etwa 3 km entfernten Quelle zum Bad leitete. Es gelang uns, die Pfeiler dieses *Aquaeductus* in den Jahren 1977–1979 auf einer Länge von 500 m freizulegen (Abb. 80–81). Von diesen sind auf einer Länge von 350 m 85 Pfeiler – zum Teil rekonstruiert – im Trennstreifen der in Richtung Donauknie erbauten neuen Auto-Straße mit je vier Fahrspuren zu sehen.⁵⁶

LAMBAESIS, ODESSOS, LEPTIS MAGNA, AUGUSTA TREVERORUM (BARBARA-THERME) UND DIE THERMAE MAIORES VON AQUINCUM

In Kenntnis des Grundrisses und der Überreste von im Laufe unserer Forschungen untersuchten zahlreichen – mit unserer Aquincumer Therme fast zur selben Zeit errichteten – Bädern fanden wir hauptsächlich in vier Badegebäuden den architektonischen Lösungen unseres Bades ähnliche Baudetails vor: Lambaesis,¹⁷² Odessos,¹⁷³ Leptis Magna,¹⁷⁴ Augusta Treverorum.¹⁷⁵

1. Die Baderäume der *Lambaesis*-Therme (Abb. 84) reihen sich an beiden Seiten der Symmetrieachse in regelmäßiger Verteilung an, die im Norden eine Palästra von quadratischem Grundriß schließt, mit den der Mauer angebauten Säulen. Das System der Komposition zeigt eine mit den *Thermae maiores* von Aquincum nahe Ähnlichkeit.

2. In den letzteren Jahrzehnten kam die *Odessos*-Therme (Abb. 85) zu Varna ans Tageslicht. Die Räumlichkeiten reihen sich symmetrisch an eine Mittelachse an. An die Nordseite der zentralen zwei großen Frigidarien, sowie der östlich und westlich davon errichteten Apodyterien knüpft sich die lang dahinstreckende, mit inneren Strebepfeilern gebaute Palästra an. Vom südlichen Caldarium wird der Gebäudeblock in der üblichen Apsidenform abgeschlossen. Die Anordnung der Säle und vor allem die Form der Palästra zeigen viele Übereinstimmungen mit den *Thermae maiores* von Aquincum.

3. Die hadrianische *Leptis Magna* (Abb. 86) genannte Therme ist in ihrer Konstruktion in mehrerer Hinsicht gleichfalls mit der des Aquincum gemeinsam. Mit dem nördlichen Abschluß des Bades ist an zwei Enden die mit Apside schließende und mit innerer Säulenhalle umgebene Turnhalle verbunden. Obwohl diese von der NS-Achse östlich aus der Flucht des Gebäudes kräftig hervorspringend gebaut wurde, erinnert sie dennoch stark an die von Aquincum.

Auch in der *Leptis Magna* schließen sich an die Palästra unmittelbar die Piscina des Frigidariums und an die Symmetrieachse die Räume des Gebäudes an, sodann zeigt unser Bad mit dem den südlichen Trakt abschließenden Caldarium und den in diesem vorhandenen zwei Alvei gleichfalls eine Übereinstimmung. Zur Annäherung der Palästra und der Räume des Bades standen mehrere Zugänge zur Verfügung. Diese haben die Säle miteinander und auch in zwei Trakte getrennt verbunden. Das Bad konnte sowohl vom Osten, wie auch vom Westen her betreten werden, wie auch bei der Palästra der *Thermae maiores* von Aquincum der Besucher des Bades gleicherweise auch durch die sich in die Palästra öffnenden Zugänge in die Halle gelangen und von dort auch unmittelbar sich entfernen konnte, ohne die Leistungen des Bades in Anspruch genommen zu haben.

4. Es soll noch die monumentale *Barbara-Therme von Trier* (Abb. 87) hervorgehoben werden, mit welcher unser Bad mehrere Übereinstimmungen zeigt. Auch hier wird die Flucht der an beiden Seiten der NS-Achse erscheinenden großen Säle, die miteinander verbundene Komposition des Frigidariums und der Natatio im Norden von einer mit Säulenhallen umgebenen Palästra abgeschlossen und sie zeigt jene Eigenartigkeiten des hadrianischen Badehauses an, die sich auch in Aquincum verwirklicht haben.

Für eigens beachtenswert halten wir die im mittleren Trakt des Gebäudes betonten Tepidarien: die drei großen Räumlichkeiten nehmen in diesem Block fast 2/3 des Gebäudes ein.

Dasselbe läßt sich auch im Falle der *Thermae maiores* von Aquincum sagen. Unter den Räumen des Bades stellen die drei Tepidarien (Nr. 33, 34 und 40, 41, von welchen die letzten zwei ursprünglich ganz große Räumlichkeiten waren) eine ganz eigenartige Komposition dar. Vielleicht kann die hohe Zahl der geheizten Räume – der *Barbara-Therme* von Trier ähnlich – mit den klimatischen Faktoren erklärt werden.

DIE BAU- UND UMBAUPERIODEN DER THERMAE MAIORES

Im Laufe unserer Ausgrabungen fanden wir auf dem Gelände des Bades mehrere Spuren des nach dem Bau unternommenen Umbaus vor. Bevor wir auf die Trennung der einzelnen Perioden übergehen

würden, überblicken wir zuerst die *topographische Stelle der Thermae maiores innerhalb des Lagers der legio II adiutrix*.

Infolge des stark bebauten Geländes von Óbuda (Altöfen) konnte die Erforschung des Lagers von Aquincum bis 1972 nur zwischen bescheidenen Terrainmöglichkeiten vor sich gehen.

Erst vom Jahre 1972 bis 1984 bot sich dem Historischen Museum der Stadt Budapest die Möglichkeit archäologische Erschließungen durchzuführen, die sich an die Bautätigkeiten in der der Sanierung folgenden Wohnsiedlung, den Bau der Straße M-11 und die Ausbildung des Verkehrsknotenpunktes der Árpád-Brücke, sowie der Unter- und Überführungen anknüpften.

Anlässlich der Ausgrabungen kamen bedeutende Objekte ans Tageslicht und das vor allem über das Lager bisher registrierte Wissensgut erweiterte sich mit zahlreichen weiteren Daten (Abb. 88).

Im weiteren umreißen wir auch die Erschließungsergebnisse der Aquincumer Lager auf Grund der Zusammenfassungen von den vier Forschern – Klára Póczy, Margit Németh, Krisztina Szirmai und László Kovács²⁸¹ (Abb. 89–90).

Das Fragment eines sich auf den vespasianuszeitlichen Alen Kastell beziehenden Inschriftensteines gab die Stelle des frühen Castellums der Hilfstruppe in der Gegend des Grundstückes unter Lajos-Str. Nr. 167 an (Abb. 91). Von dem 1937 ans Tageslicht gekommene Steindinschrift²⁸² wurden zwei weitere Fragmente auch 1981 gefunden,²⁸³ die auch die Inschrift I. Tuncrorum Frontoniana, den Namen des in der Vespasianuszeit hier stationierten Truppenkörpers der Ala enthielten.

Unter Domitianus wurde zuerst eine ständige Legion nach Aquincum abkommandiert. Das Legionslager wurde nördlich vom Alen Kastell errichtet. Dieser Kastell aus dieser frühen Periode wurde östlich, nahe der Donau erbaut.²⁸⁴ Das spätere Lager aus dem 2. bzw. 3. Jahrhundert verschob sich westlich davon und war 476 m x 520 m groß. Die Ausgrabungen der vergangenen Jahre förderten viele Details des Lagers zutage. Ein wichtiges Ergebnis der Forschungen der letzteren Jahre war die Klärung des Straßennetzes des Lagers. Heute sind uns schon die Stellen aller viel Lagertoren bekannt. Die porta principalis dextra ist zum Teil rekonstruiert in dem südlich von der Árpád-Brücke angelegten Park zu sehen. Zur Erschließung des Südtores kam es gleichfalls in der angegebenen Grabungsperiode.²⁸⁵

Durch die Erschließung der porta praetoria konnte auch die Lösung des späteren, unter Constantinus I.²⁸⁶ erfolgten umgebauten, achteckigen Türmen bewiesen werden. Über die Details dieser Periode wurde die Rekonstruktion nach den Plänen von Gyula Hajnóczy ausgeführt.

Die Forschung klärte ebenfalls die Stelle der porta principalis sinistra und der porta decumana, jedoch bestand zur Vorführung der Objekte keine Möglichkeit.

Zur Erforschung der Principia des Lagers konnte es anlässlich des Baues des „Flórián-Warenhauses“ kommen. Es wurden der severuszeitliche Umbau des früher bereits hier gestandenen Gebäudes und der über das Lagerforum gehobene, prachtvolle Torbau, das Tetrapylon freigelegt.²⁸⁷ Der Umbau wird auch von den früher hier gefundenen Inschriften auf die Zeit des Septimius Severus bzw. des Caracalla datiert. Im südlichen Trakt der Prätentura des Lagers wurde das Quartier des tribunus laticlavii erschlossen. Der Eingang öffnete sich von der via principalis her. An die N-Seite wurde das Mithräum angebaut, dessen Freskenverzierung mit Mithras in einem sehr guten Erhaltungszustand ans Tageslicht kam. Ebenda brachten die Ausgrabungen den an Jupiter und Silvanus gewidmeten Altarsteine und den Namen von sechs tribuni laticlavii verewigenden Inschriften zum Vorschein.²⁸⁸

Nördlich vom Haus des tribunus laticlavii, an der nördlichen Seite der in Ost-West-Richtung verlaufenden Straße wurde das Bad in der Prätentura des Lagers errichtet.²⁸⁹ Wie bereits erwähnt, versetzt die neueste Forschung das Valetudinarium an die nördliche Seite der via praetoria, gegenüber der Stelle des früheren, noch nördlicher angezeigten Lazaretts. Zu dieser Frage könnte man nur erst nach weiteren Forschungen eine konkretere Stellung nehmen. Es ist bekannt, daß in der Nähe des Bades zahlreiche Funde von medizinischer Beziehung zum Vorschein kamen,²⁹⁰ so kann keinesfalls die Vermutung als erzwungen betrachtet werden, daß das mit Heilwasser gespeiste Bad über die zu den römerzeitlichen Bädern gegenüber gestellten, allgemeinen Ansprüchen hinaus auch im Dienste der Therapie gestanden haben. Zahlreiche an rheumatischen Erkrankungen leidenden Kranken fanden hier nach den Behandlungen in dem nahen Lazarett oder auch sogar gleichzeitig an Ort und Stelle Linderung.

Gleichfalls ist es der neueren Forschung zu verdanken, daß sie in der Retentura des Lagers die genaue Stelle der Mannschaftsbaracken, des Horreums, des Magazins und der Fabrica festgestellt bzw. sie auch erschlossen hat.

Es wurde beobachtet, daß zu Beginn des 3. Jahrhunderts n. Chr., wahrscheinlich unter Caracalla, alle wichtigeren Gebäude, wie die Principia, das Haus des tribunus laticlavus und die Mannschaftsbaracken erneuert wurden.

Etwas später, im Jahre 268 n. Chr. kam die Reihe auch auf das Bad. Durch Renovierung der Säulenhallen und der Zugänge wurde das Gebäude neugestaltet: „retractatis porticibus aditibusque prius refecit”.²⁹¹

Es wird angenommen, daß das 720 m x 300 m große, neue Lager im 4. Jahrhundert n. Chr. an die Front der bis zur Donau reichenden Praetoria angebaut wurde.

Unter Constantinus I. kam es im allgemeinen bei den Gebäuden des Lagers zu kleineren Umänderungen. Die porta praetoria und in ihrer Nähe auch das Horreum wurden aber völlig neugebaut.

ZUSAMMENFASSUNG

Nach Darlegung der neuesten Forschungsergebnisse im Zusammenhang mit dem Lager geben wir eine *Zusammenfassung* der sich auf den Bau der Thermae maiores und auf seine Umänderung beziehenden Beobachtungen an.²⁹² Wir führen auch die vergleichenden Grundrisse der in der Studie von Petrikovits analysierten 10 Militärbäder vor (Abb. 92).

Erste Periode

Wie dies auch die bisherigen, mit dem Bad zusammenhängenden Studien festgestellt hatten, wurde die Therme zu *Beginn des 2. Jahrtausend n. Chr. erbaut*. Zu dieser Zeit entstand auch die auf einen „T“-Buchstaben erinnernde Form des Gebäudes. Die das nördliche Ende betont abschließende Palästra ist auf die OW-Achse orientiert, während sich die Räumlichkeiten des Bades – sich an die NS-Achse anknüpfend – zueinander symmetrisch anschließen. Die Räume dieser Periode führen die Nr. 2, 7, 9–19 (Abb. 28–45), 22–23 (Abb. 46–47), 25–26 (Abb. 52), 30 (Abb. 50, 60–61), 33–36 (Abb. 63–71), 40–41 (Abb. 72–74), 43–46 (Abb. 75–79). Die Flucht des Gebäudeblockes des Bades wird von den zwei Becken Nr. 25 (Abb. 52) und 26 des Frigidariums Nr. 18 (Abb. 42–45), sowie von den beiden Sudatoria: Nr. 30 (Abb. 50) mit rundem und Nr. 26 mit apsidenförmigem Abschluß, sowie im Süden die vermutlich ebenfalls mit Apside abschließenden Teile des Caldariums Nr. 43 (Abb. 75–76) abgebrochen.

Wir nehmen an, daß im Jahre 202 n. Chr., anläßlich des Kaiserbesuches,²⁹³ an der zur Veranstaltung des militärischen Paradeaufzuges geeignetesten Stelle der eine Eingang der bei dem östlichen Trakt der Südmauer vorhandenen Palästra vom Charakter einer basilica thermarum mit der Säule verziert wurde, deren Kapitell Jupiter-Amon darstellt (Abb. 93–94).

Zweite Periode:

Der die Umänderungen und die Renovierung verewigende, an die Nordmauer der Palästra angebaute Porticus dürfte im Laufe der Arbeiten während des Jahres 268 n. Chr. (Abb. 2. Nr. 1) entstanden sein und das Frigidarium Nr. 18 mit dem hufeisenförmigen Becken Nr. 24 (Abb. 48–49) wurde erweitert. Zur selben Zeit wurde das Niveau des Frigidariums Nr. 10 (Abb. 38) erhöht, unter Ausschluß der Piscina Nr. 11 und auf den Bodenbelag der neuen Räumlichkeit legte man in opus spicatum-Form einen Ziegelmosaikfußboden nieder.

Dritte Periode:

In der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts n. Chr. wurden im Bad bedeutende Umänderungen vorgenommen. Es entstanden bei der nordwestlichen Ecke der Therme (Nr. 3–6, Abb. 21–28 und 8, Abb. 26) das Privatbad des praefectus mit Aufhebung der Funktion des Raumes Nr. 7 und weitere Räumlichkeiten an der östlichen und westlichen Seite der Tepidarien, sowie die große Natatio mit den Räumen: Nr. 28 (Abb. 53–57), 29 (Abb. 58–59), 31 (Abb. 62), 32, 37, 38, 39, 42 und 48. Vermutlich zu dieser Zeit wird das an der südlichen Seite der Tepidarien Nr. 33–34 (Abb. 63–69) erbaute große Tepidarium – von uns schon mit zwei Nummern: 40 und 41 bezeichnet (Abb. 72–74) – mit einer NS-Trennmauer in zwei Räume geteilt.

Die Bauzeit dieser dritten Periode wurde bei dem Raum Nr. 29 genau festgestellt. Wir stießen nämlich auf den mit biskottenförmigen Ziegelmosaiken²⁹⁴ ausgelegten Fußboden des Saales, in der – Holzkohlenreste in beträchtlicher Menge enthaltenden, rot gebrannten – Schicht, unter den gebrannten Überresten der Holzkonstruktion der einstigen Decke auf das Fragment eines Ziegels mit dem Stempel des Valentinianus I. vor, demnach wir den Umbau hier auf die Jahre um 370 n. Chr.²⁹⁵ setzen können.

Vierte Periode:

Hier kam in dieser noch römischen, jedoch in ihrer spätesten Phase schon zu kleineren Umänderungen die Reihe. Eine OW gerichtete Mauer wurde auf den Bogen des hufeisenförmigen Beckens Nr. 24 aufgezogen, der Raum Nr. 32 mit einer östlich gerichteten schmalen Mauer in zwei Trakte geteilt, in diesen ein kleiner Innenhof (Nr. 21) bei der früheren W-Seite des früheren Raumes Nr. 22 ausgebildet und auch die Konstruktion Nr. 47 mit gewölbtem Abschluß wird fertig.

Fünfte Periode:

Viel später, vermutlich schon nach dem Aufhören der ursprünglichen Funktion der Therme dürfte aus den von den Mauern der Therme abgetragenen Kalksteinblöcken eine sog. trockene Mauer ohne Bindematerial gefertigt worden sein, die wir bei der SO-Ecke der Palästra, über die Kanäle der Latrine Nr. 13 in einigen Reihen fanden.²⁹⁶

Hier stellt sich die die Forschung seit langem beschäftigende Frage, welche Rolle nach dem Aufhören der Römerherrschaft diesen massiven öffentlichen Gebäuden im allgemeinen und hier bei den *Thermae maiores* zugefallen ist. In mehreren Städten des Reiches werden die Bäder erneuert, zu Verteidigungszwecken gebraucht oder die massiven und noch in gutem Erhaltungszustand befindlichen Mauern einfach als Wohnstätten benutzt.

Über die hochgeschätzte und wichtige Rolle der römischen Bäder berichten uns auch die Aufzeichnungen des Agnellus.²⁹⁷ Er schreibt darüber, daß Odoaker anläßlich seines Einfalles nach Italia, nach der Eroberung von Ravenna sich den Kriegserfolgen gefreut und betont hat, daß er die Stadt in Obhut nehmen wird. Als Zeichen seines Versprechens begann er die Stadtmauern, das Tor und die *Thermen* neu aufzubauen: „Secundo autem cum cuncta gente equissimum explicuit murum civitatis quousque caput circo et therma, et constituit portam Lunensis, euntes et redeuntes sine periculo, unde multis populis egreditur.“

In Rom ließ Theoderich d. Gr. die Caracalla-Therme neu aufbauen.²⁹⁸ Das Badegebäude von *Vindobona*²⁹⁹ war – der Feststellung von Neumann nach – auf Grund der dort zum Vorschein gekommenen langobardischen Funde im 6. Jahrhundert n. Chr. noch bewohnt.

Von den abgerissenen Badeüberresten von *Aquae Iasae*³⁰⁰ wird angenommen, daß sie militärischen Verteidigungszwecken gedient haben.

Obwohl das bisher bearbeitete und bei den *Thermae maiores* ans Tageslicht gekommene Fundmaterial noch kein Beweis dafür ist, daß das Leben zwischen den Mauern mit dem Zusammenbruch des Römerreiches nicht aufgehört hat, kann dies dennoch vorausgesetzt werden. Das außerordentlich massive Objekt dürfte den auf dem Boden unserer Hauptstadt später angesiedelten Völkern einen sicheren Schutz gewährt haben. Die Bau- und Umbauperioden des Bades sind im allgemeinen mit den in den verschiedenen Punkten des Lagers und anläßlich der bei seinen Gebäuden wahrgenommenen Bautätigkeiten und Umbauarbeiten dieselben. Das Weiterleben des Bades hängt eng mit der Frage des Weiterbestehens des Lagers in Zusammenhang, die aber erst nach der Bearbeitung der Grabungsergebnisse und des Fundmaterials aus dem Bereich des Lagers in der weiteren Zukunft und nicht weniger nach der Summierung der Forschungsergebnisse beantwortet werden kann. Hoffentlich werden wir dann auch mit annähernder Genauigkeit Angaben dazu gewinnen, wer alle und wie lange die bedeutenderen Gebäude, unter diesen auch die Therme benutzt haben dürften. In dieser Hinsicht befinden sich sowohl in Aquincum, wie auch in ganz Pannonien viele weiße Flecke, wie dies György Székely in seiner Studie darlegt: „Als eine der kompliziertesten Probleme der ungarischen Geschichte erwies sich die Geschichte des ungarischen Bodens der 4–10. Jahrhunderte, die Erschließung des Nachlebens der pannonischen Siedlungen“.³⁰¹

SZAKKIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA

abacus	oszlop és pillérfejezet fejlemeze
adiutrix	segítő (legio)
alveus	kád, vagy kádalakú bemélyítés forró víz részére
antefix	épületek felső párkányán terrazzo, vagy márvány díszítés
aquaeductus	vízvezeték
apodyterium	vetkőzőhelyiség a fürdőkben
apsis	íves, félkör alaprajzú, negyedgömb-boltozással fedett térbővület
balneum	kisméretű közfürdő, magánfürdő
caldarium	meleg vizű terem a fürdőkben
canabae	barakkok; a legiotábor mellé épült polgári település
chlamys	köpeny
castrum	a legio tábora
dstrictarium	a fürdőkben az a helyiség, ahol a testről lekaparják az olajat vagy kenőcsöt
exedra	terek, udvarok belső, félköríves térbővülete
fabrica	műhely
fibula	ruhakapcsoló tű
frigidarium	hideg vizes terem a fürdőkben
heliocaminus	izzasztófürdő nagy ablakokkal, a Nap melegének koncentrálására
horreum	raktár, elsősorban élelmiszer tárolására
hypocaustum	padlófűtés
imbrex	íves keresztmetszetű tetőfedő cserép
labrum	kád
laconicum	gőzfürdő
lapidarium	kőtár
latrina	illemhely
legio	római polgárokból álló, mintegy 6000 főt számláló csapattest
mithreum	Mithras kisázsiai Napisten kultusz-szentélye
monolit	egyetlen kőből kifaragott architektonikus elem
natatio	szabad, nyitott fürdő
opus mixtum	téglából és kőből készült falazat
opus spicatum	kalász alakú falazat
palaestra	testgyakorlásra szolgáló épület, tér, sporttelep
piscina	fürdőmedence
porticus	kifelé nyitott, oszlopos előcsarnok
porta decumana	a tábor hátsó kapuja
porta praetoria	a tábor ellenség felé néző kapuja
porta principalis dextra	a via principalistól jobb kéz felé eső kapu
porta principalis sinistra	a via principalistól bal kéz felé eső kapu
praefectus	segédcsoportok lovagrendű parancsnoka
praefurnium	padlófűtésű rendszer külső tüzelőnyílása
praetentura	a via principalis által kettéosztott tábor kisebbik, az ellenség felőli része

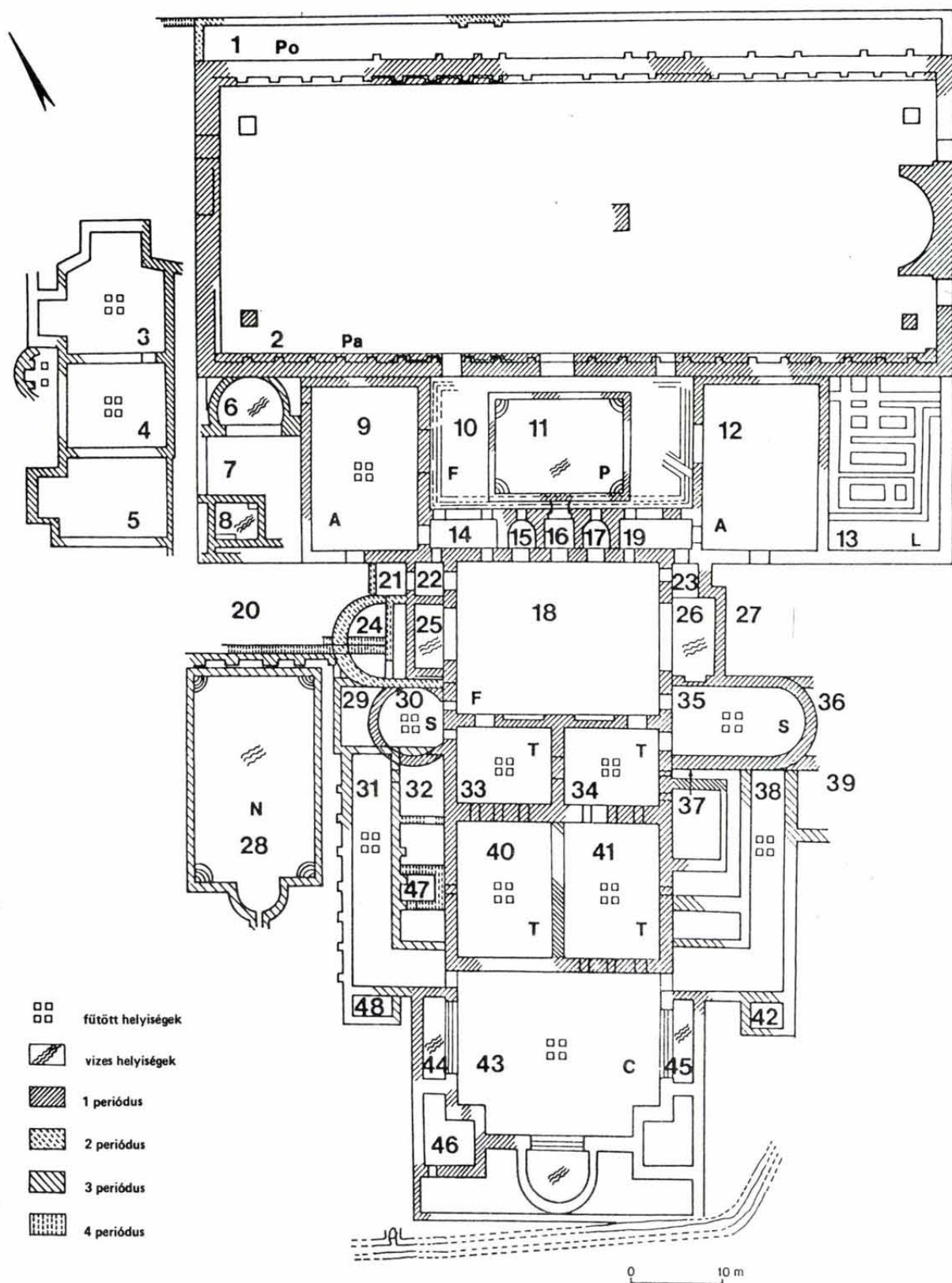
principia	katonai tábor parancsnoki épülete
retentura	a via principalis által kettéosztott tábor nagyobbik, a katonaság felé eső része
sudatorium	gőzfürdő, izzasztókamra
suspensura	lebegő padozat
sztoa	oszlopos, üzletsoros épület
temenos	bekerített templomkerület
tepidarium	langyos vizű terem a fürdőkben
terrazzo	téglából, kőtörmelékből, mészből készült massa
tympanon	épületek nyeregtetős homlokzatát lezáró háromszögletű oromzat
tribunus	senatori vagy lovagrendű tiszt a legiókban
tubulacio	üreges téglából épített, falhoz simuló szellőzőrendszer, a padló alatti fűtés része
tubus	hasábalakú, üreges tégl
unctorum	beolajozó, kenőcsöző helyiség a fürdőkben
valentudinarium	kórház
villa urbana	palotaszerű lakóház
via principalis	katonai tábor két oldalkapuja közötti főút

KÉPEK

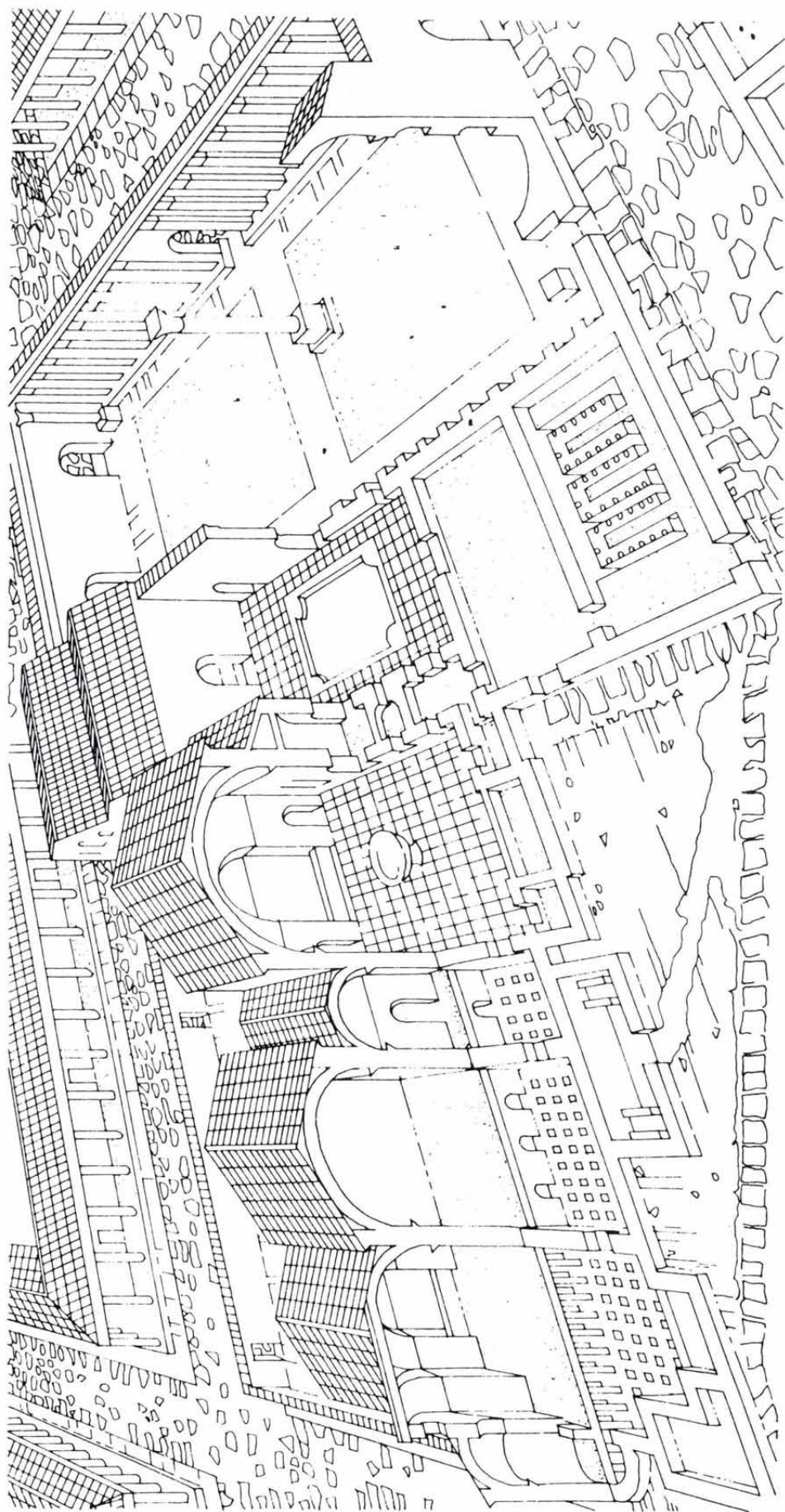

1. kép

AQUINCUM THERMAE MAIORES 1778-1984

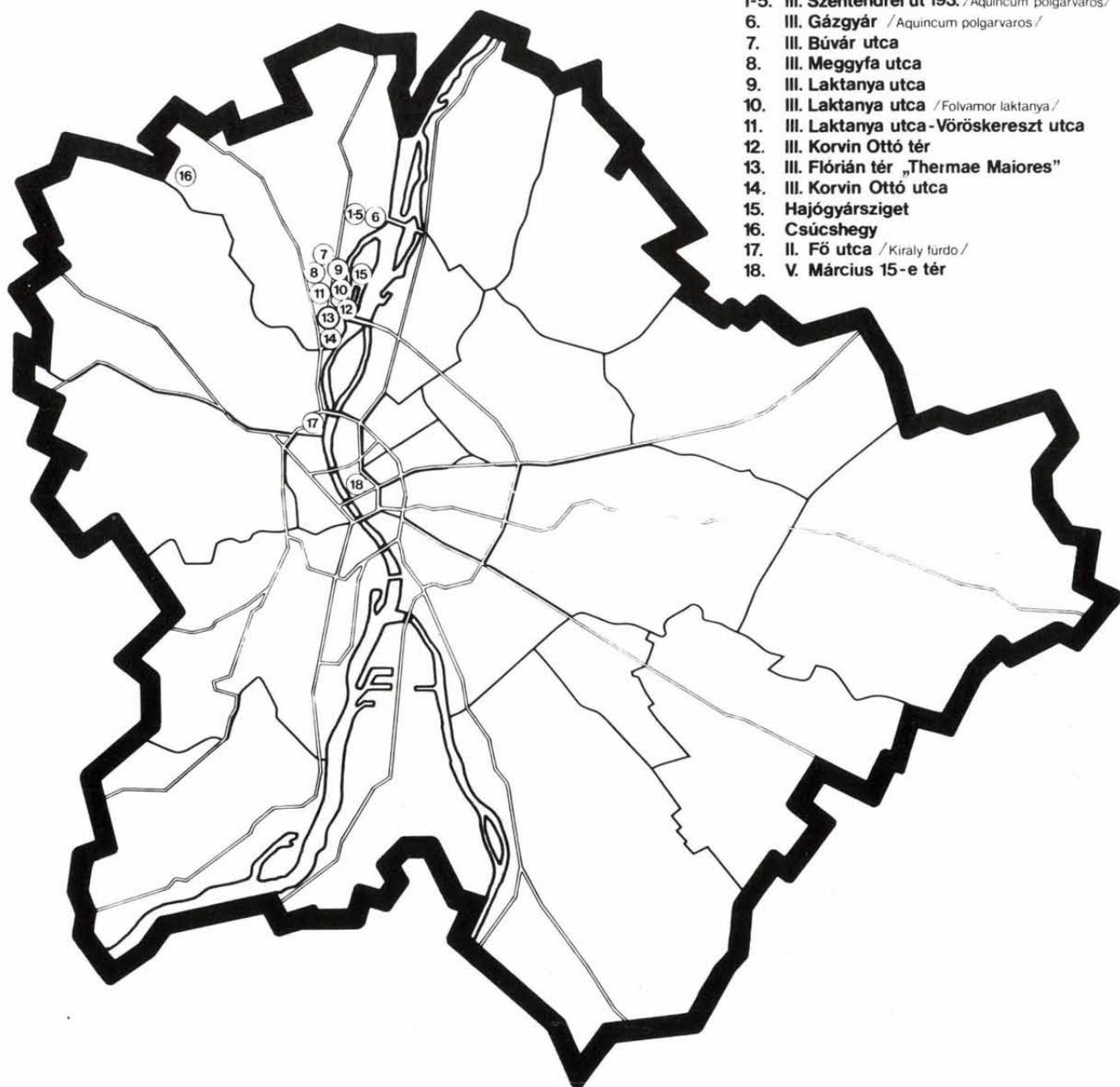

2. kép

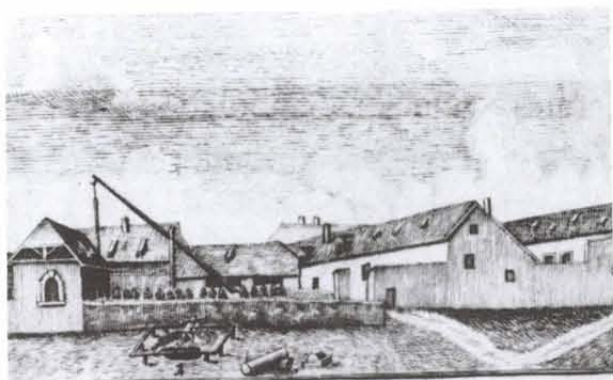

3. kép

FELTÁRT RÓMAI KORI FÚRDÓK BUDAPESTEN:

4. kép

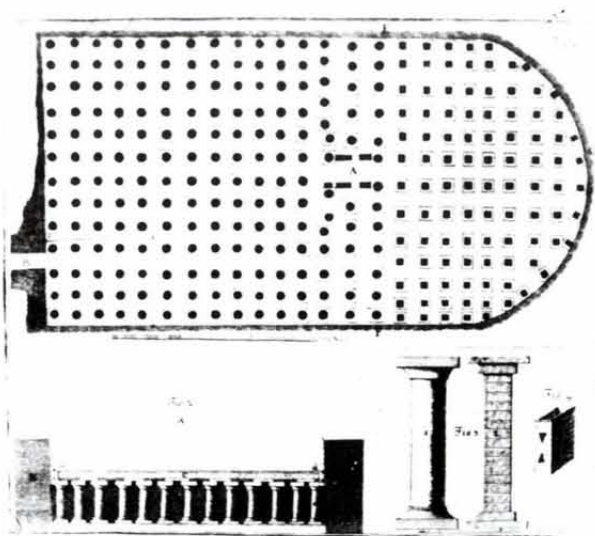
5. kép

8. kép

6. kép

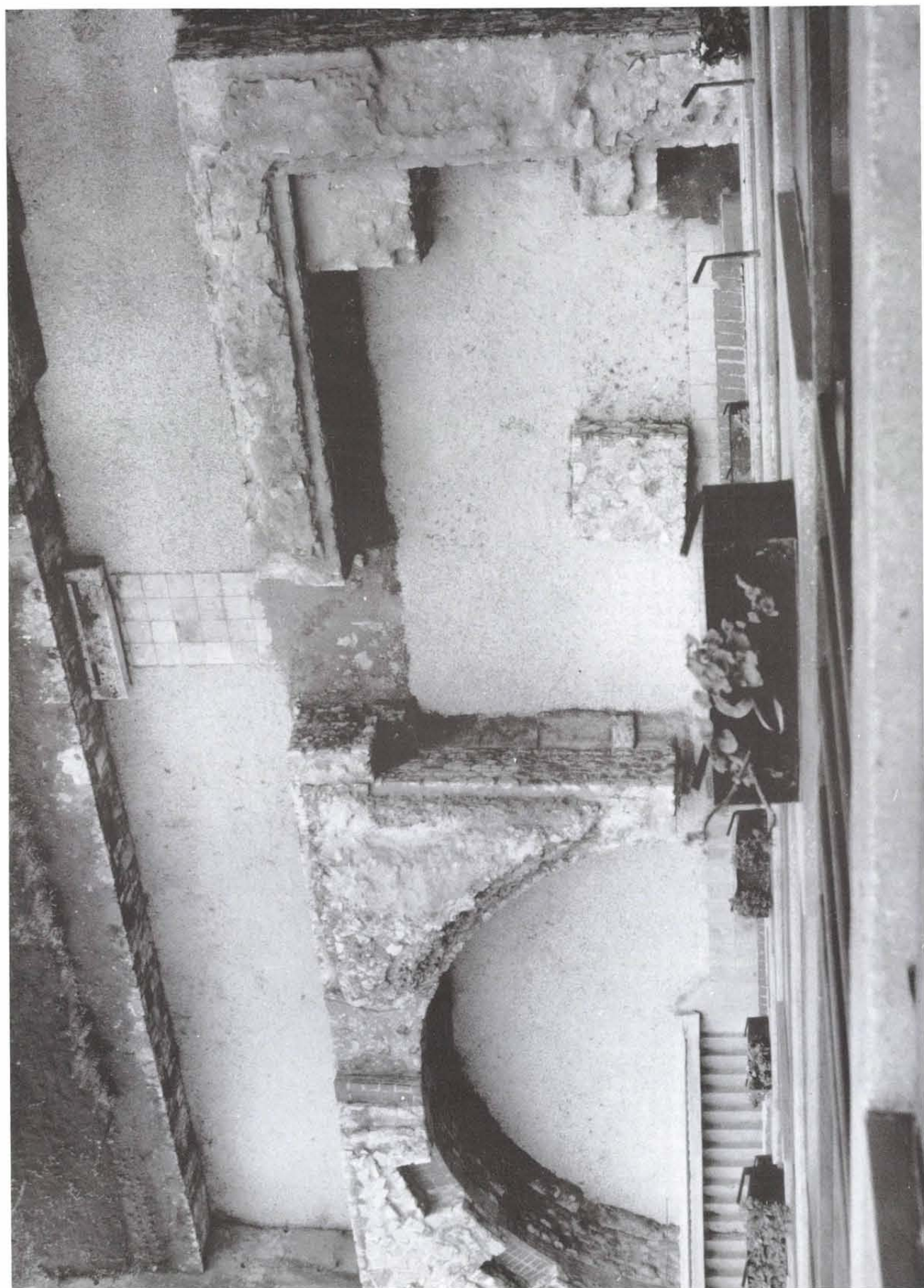

7. kép

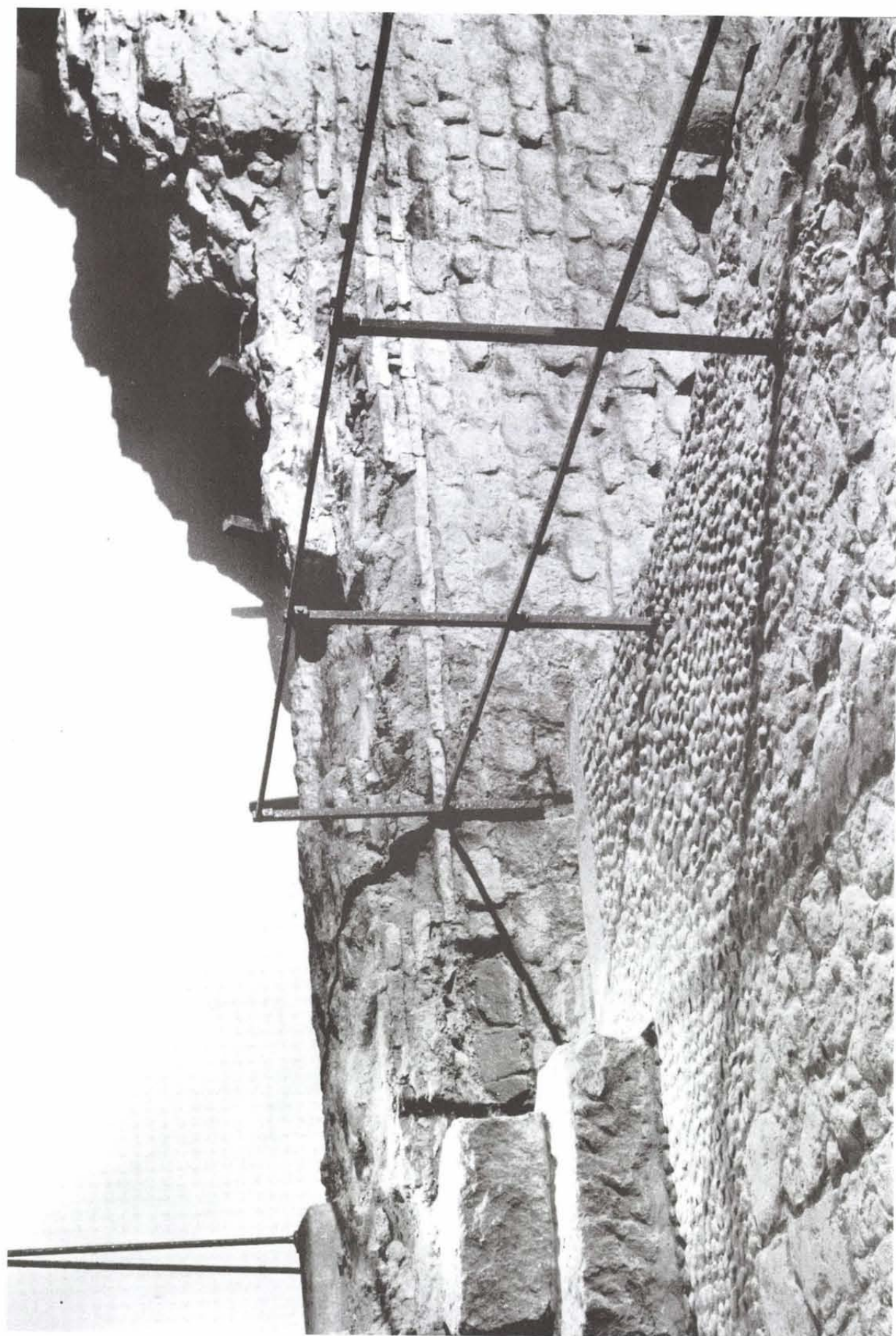

9. kép

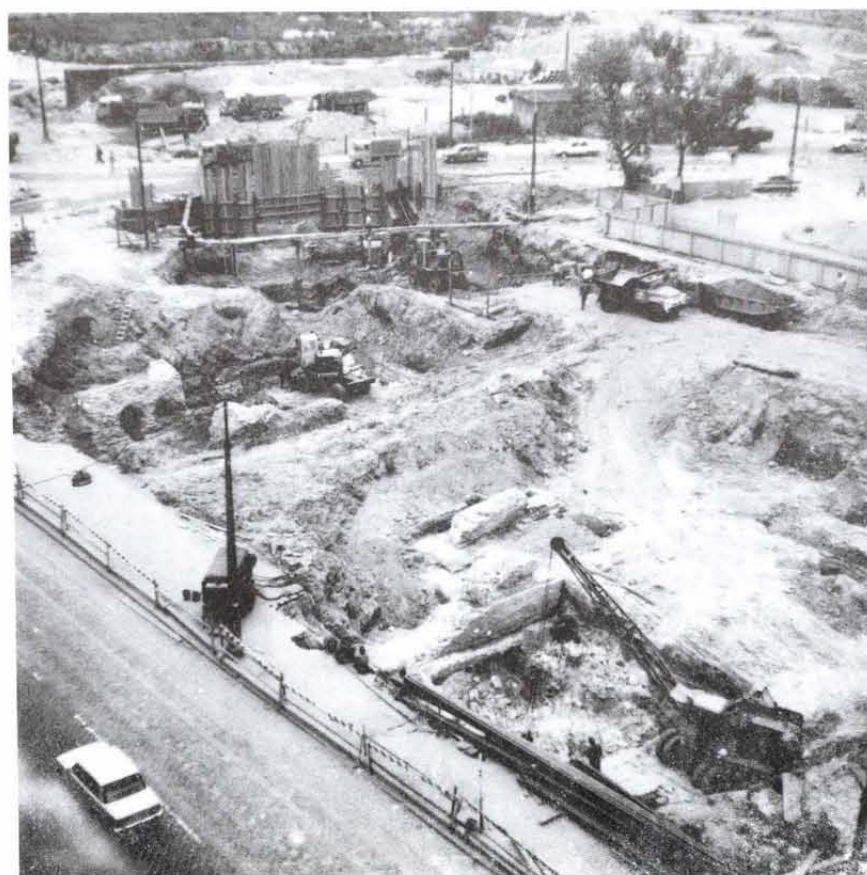

11. kép

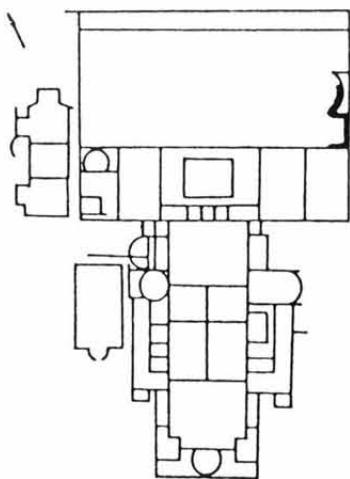

13. kép

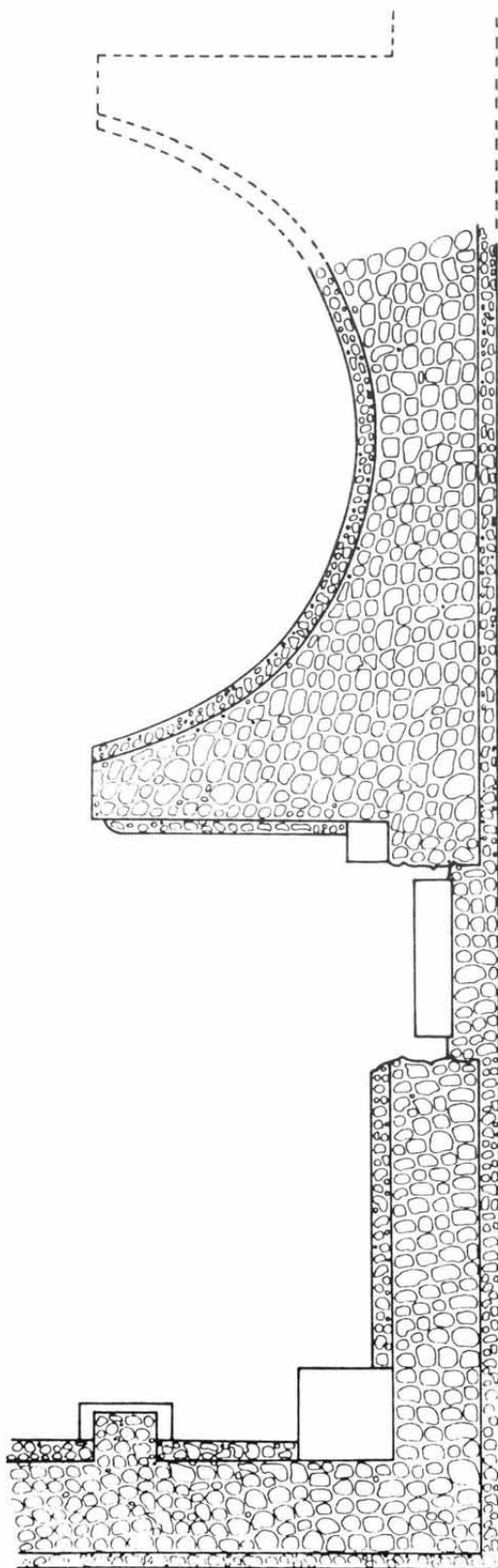
14. kép

②

M-150

15. kép

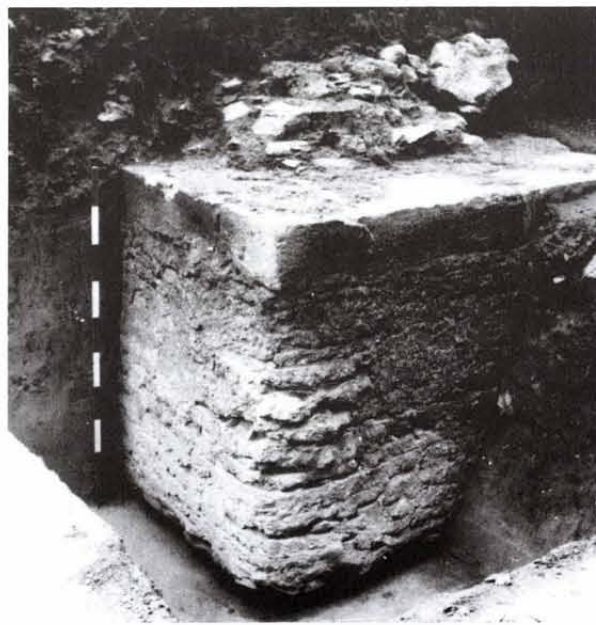
16. kép

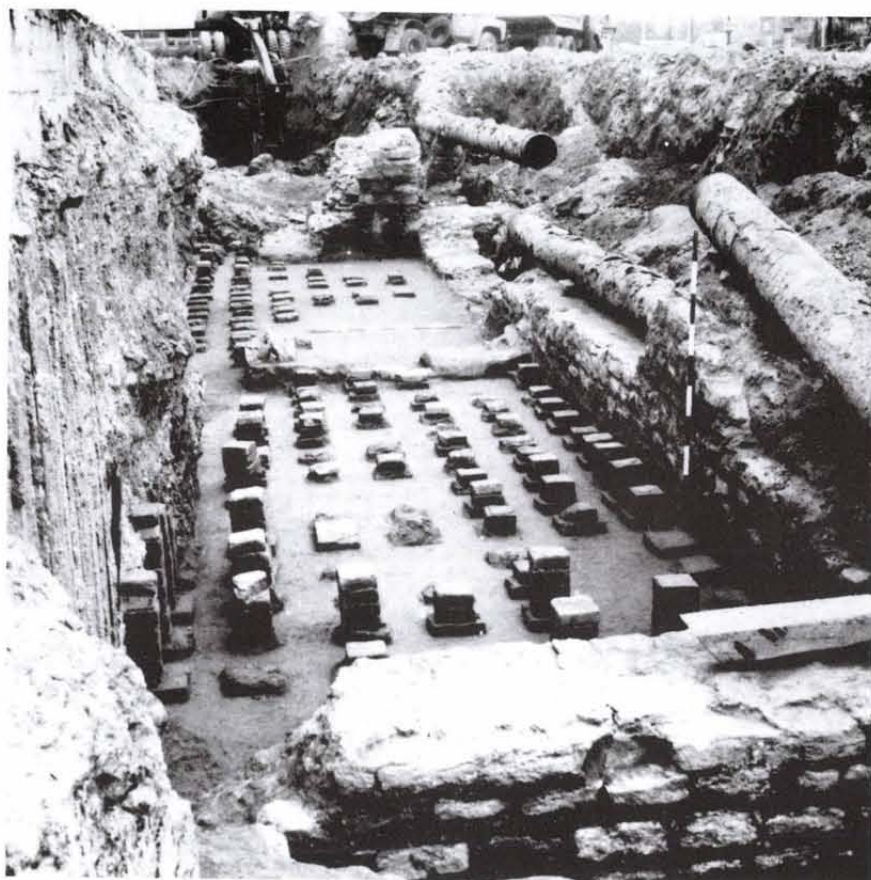
17. kép

18. kép

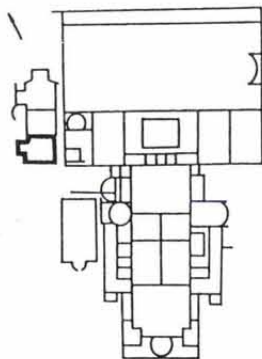
19. kép

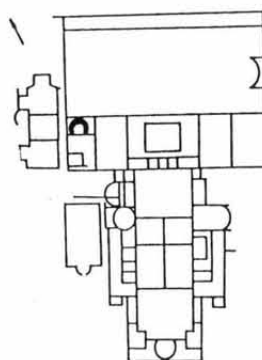
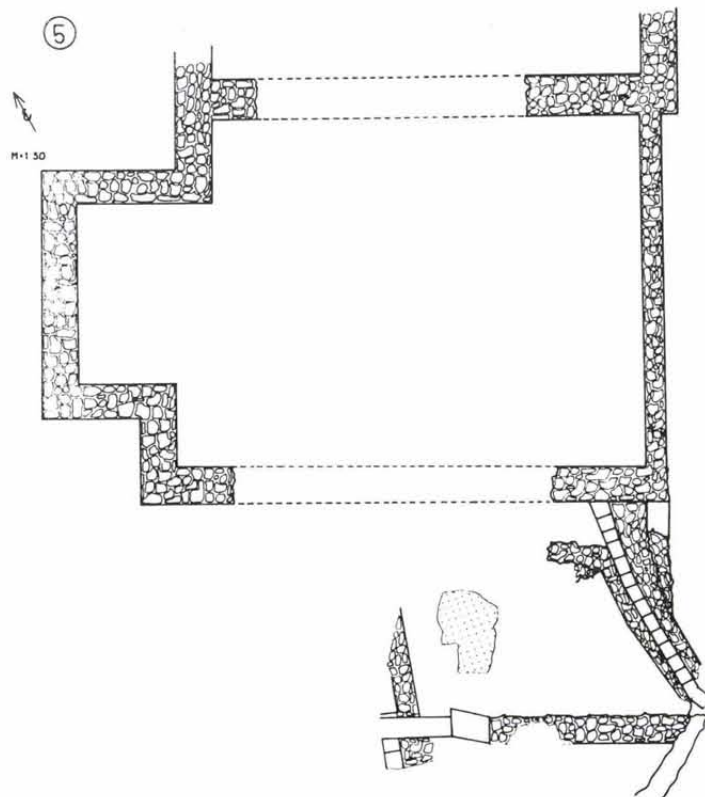
20. kép

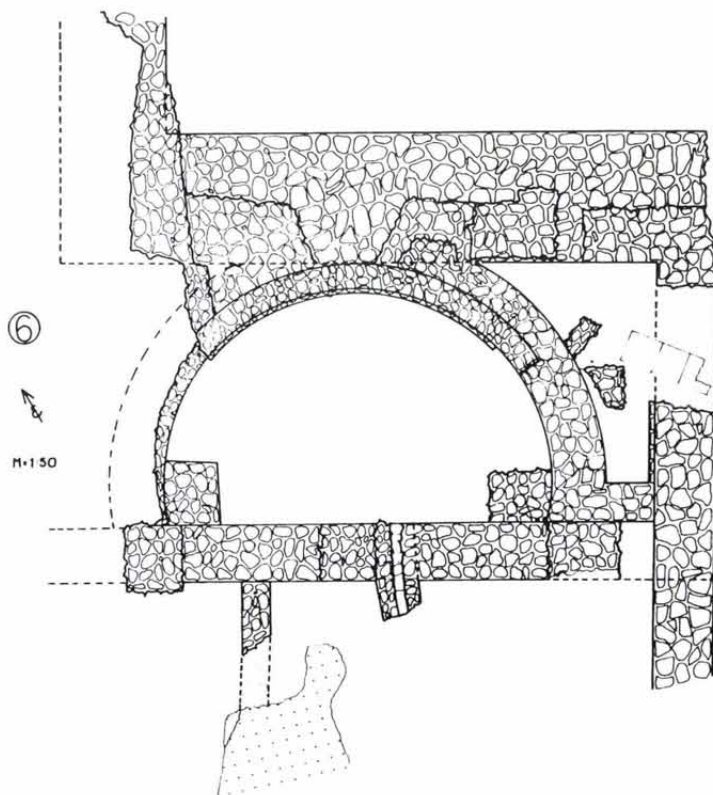
21. kép

22. kép

23. kép

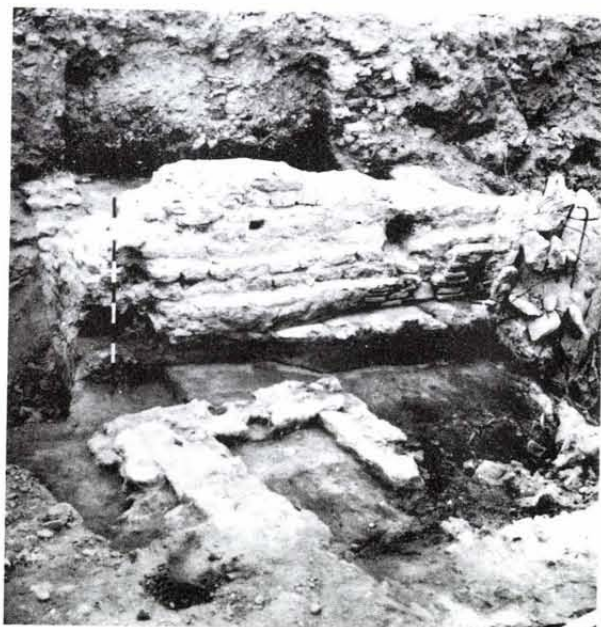
24. kép

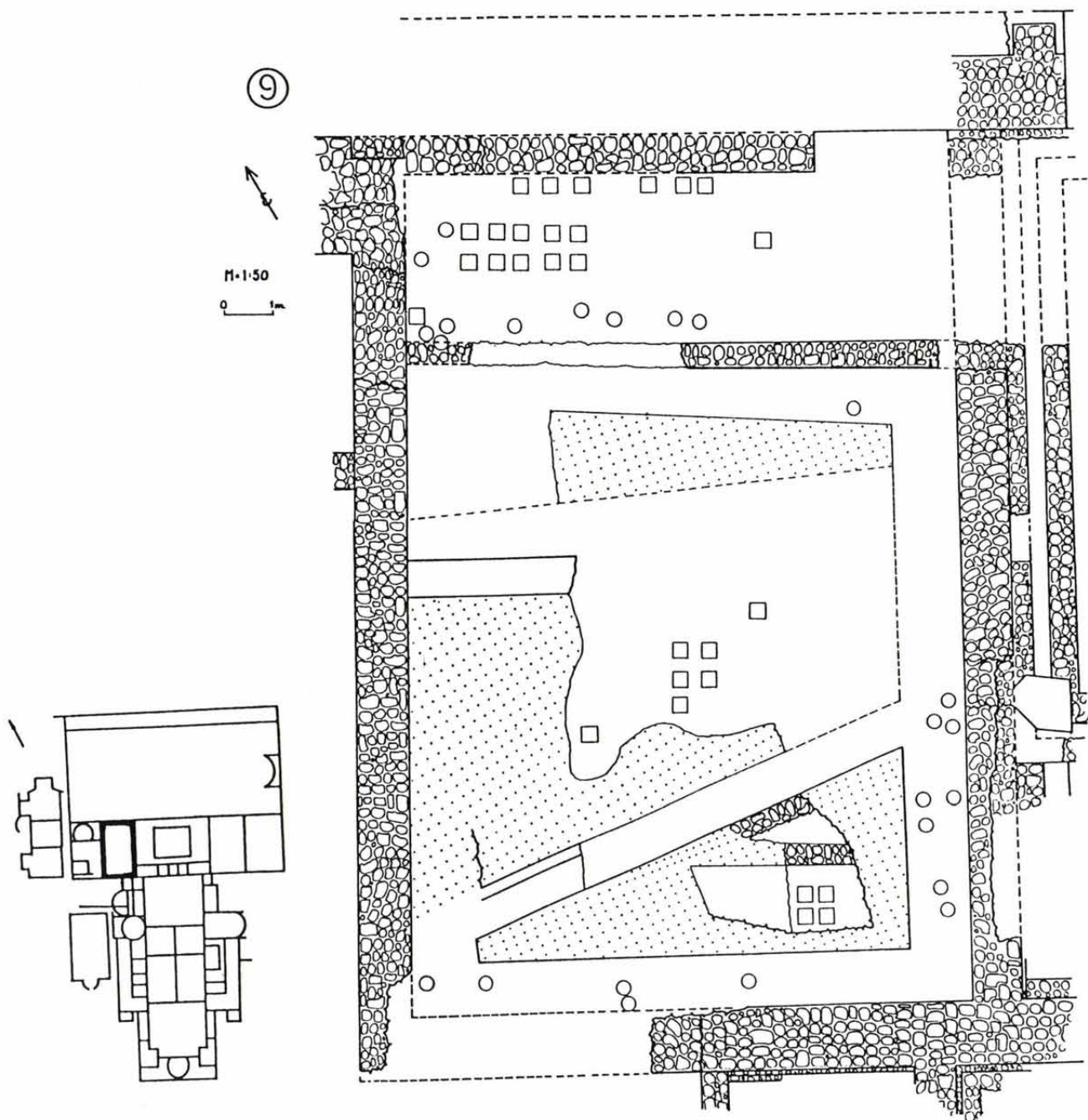
25. kép

26. kép

27. kép

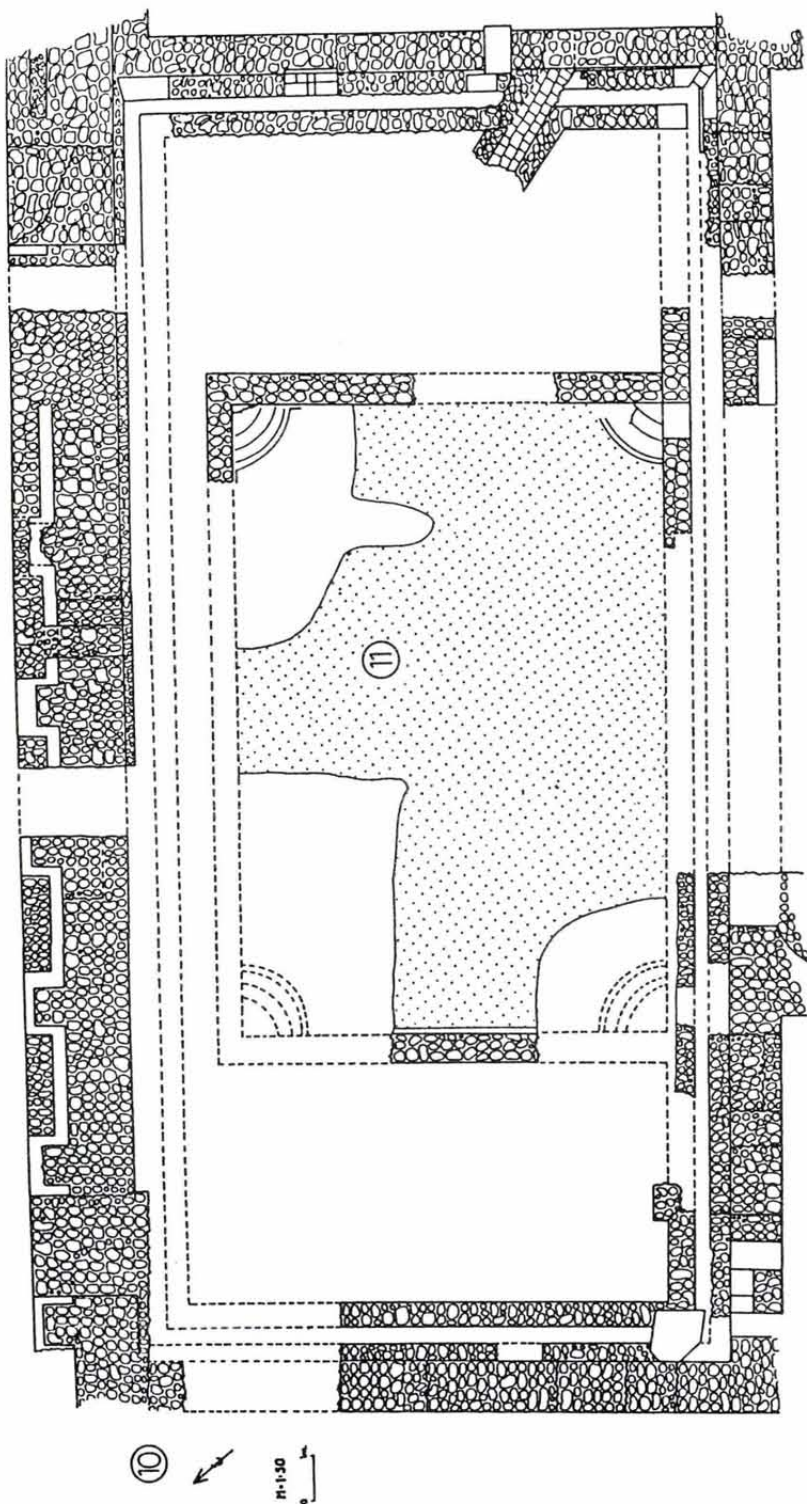
28. kép

29. kép

30. kép

31. kép

32. kép

33. kép

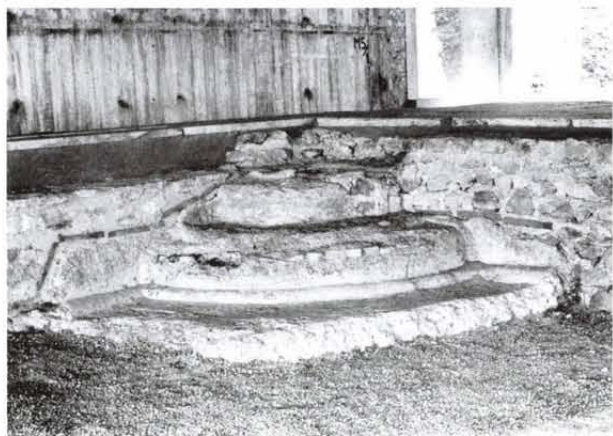
34. kép

35. kép

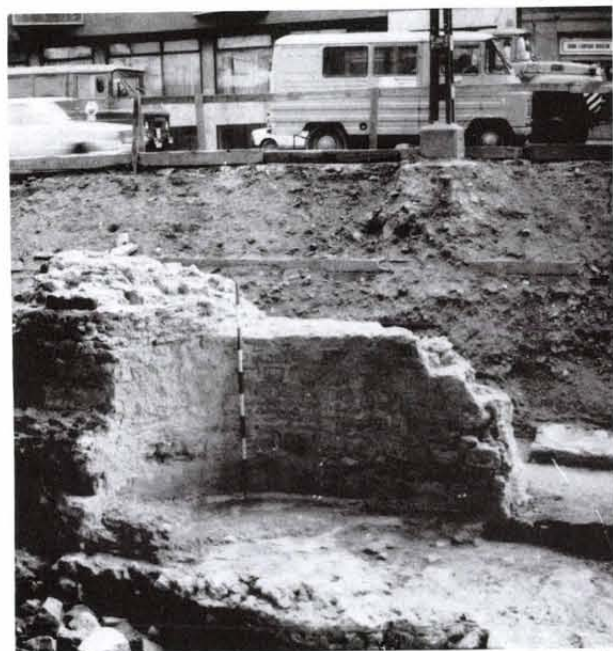
36. kép

37. kép

38. kép

39. kép

40. kép

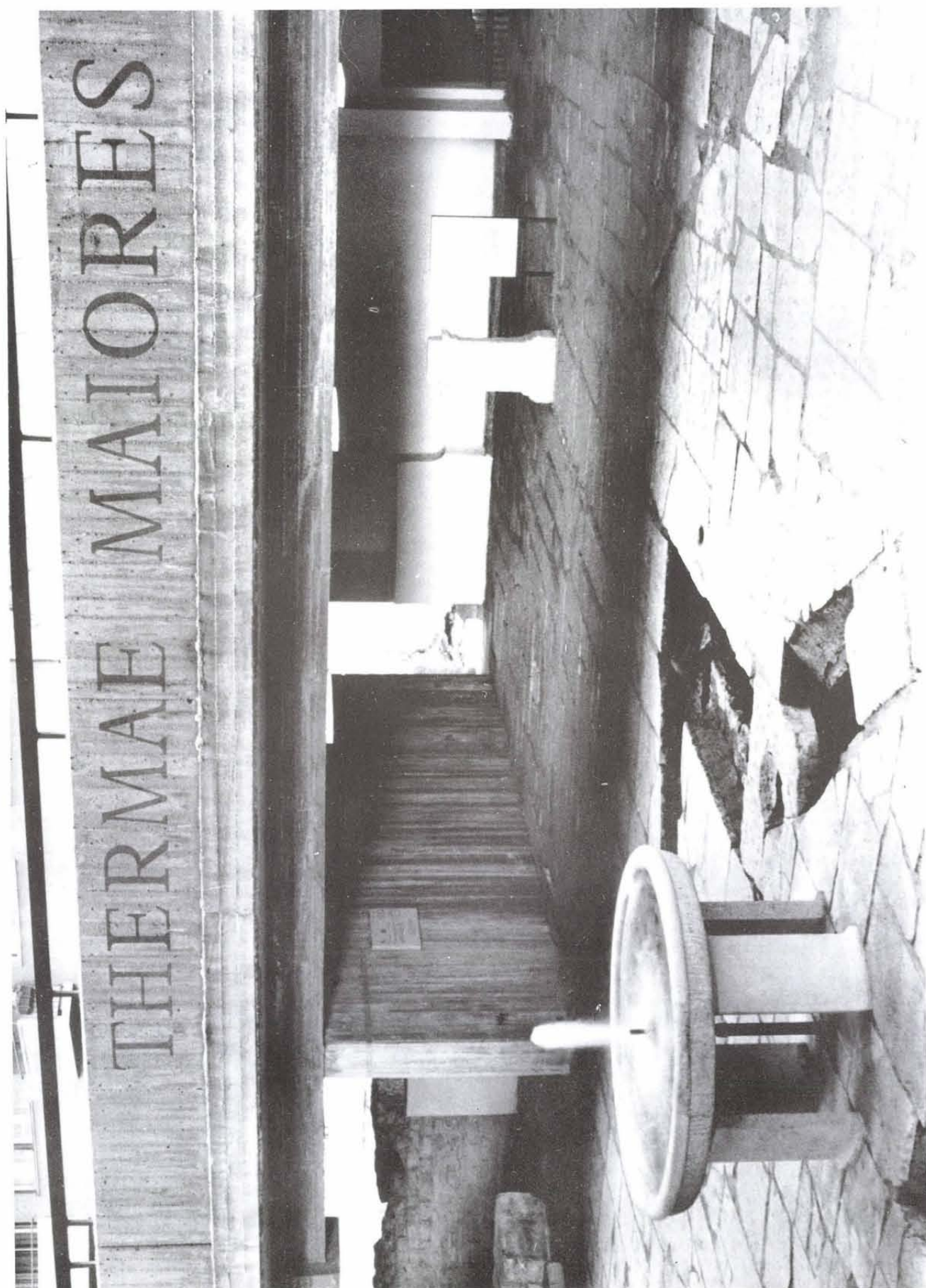
41. kép

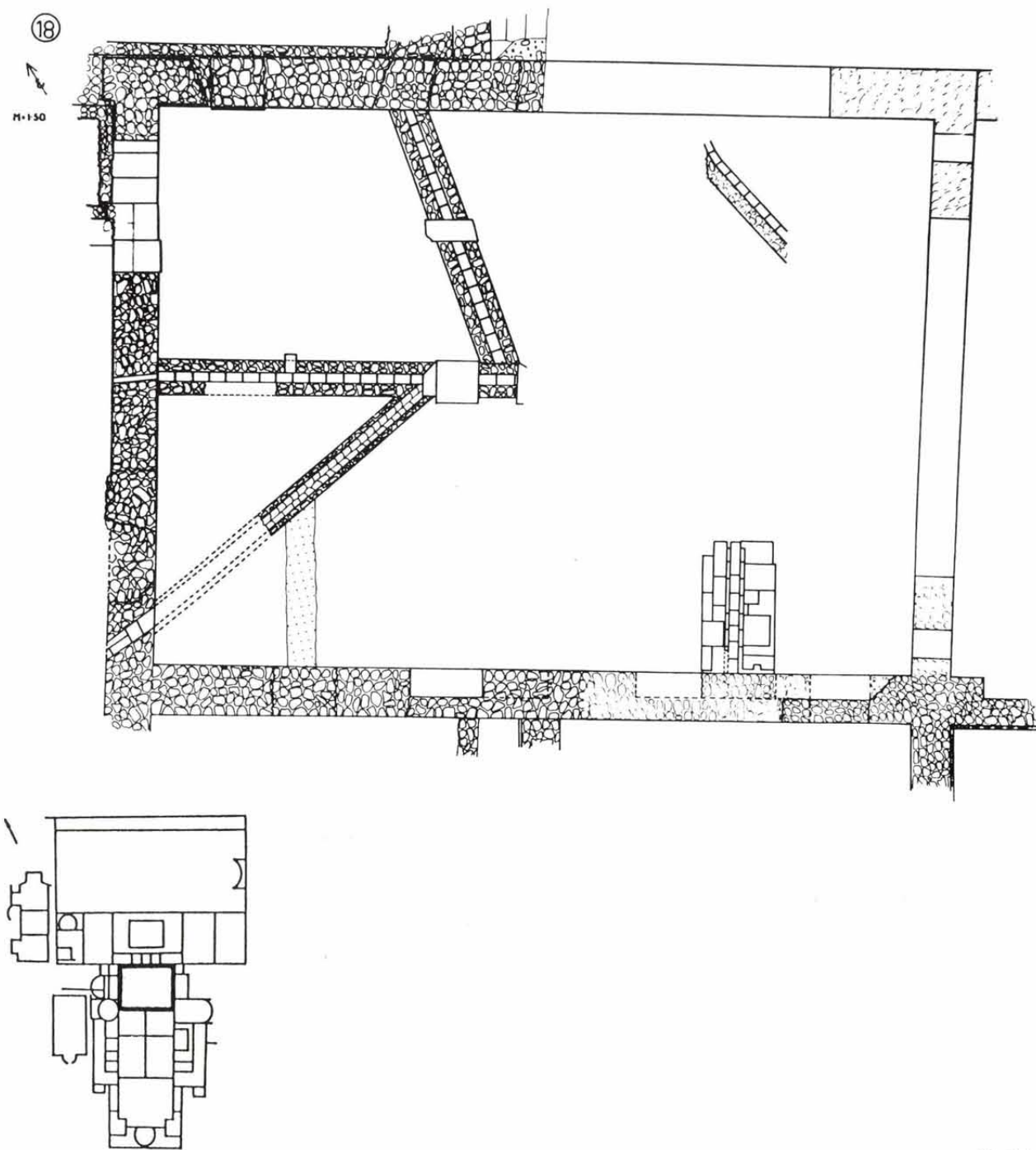
42. kép

43. kép

44. kép

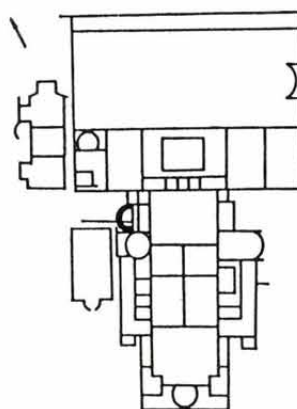
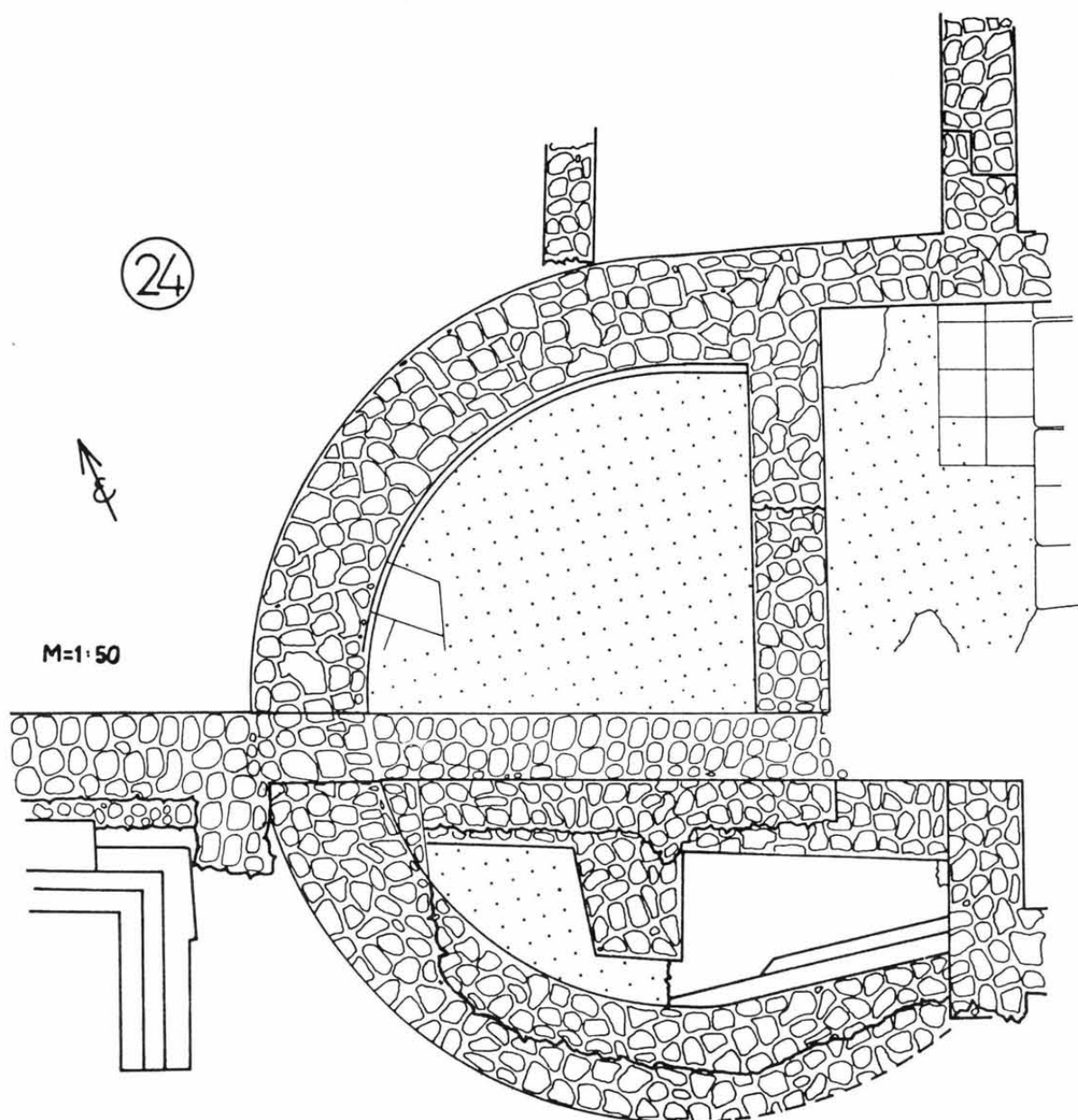
45. kép

46. kép

47. kép

48. kép

49. kép

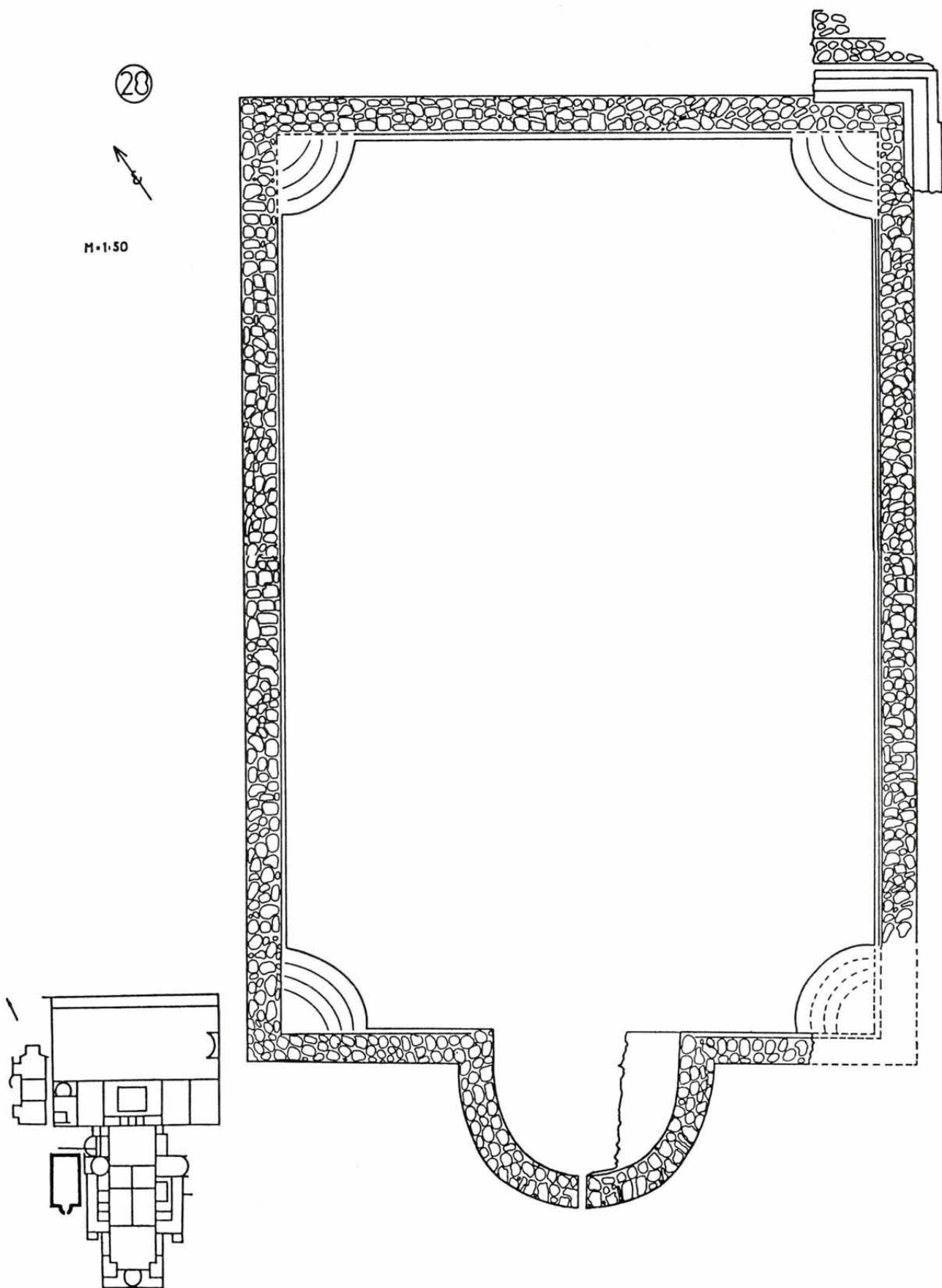
50. kép

51. kép

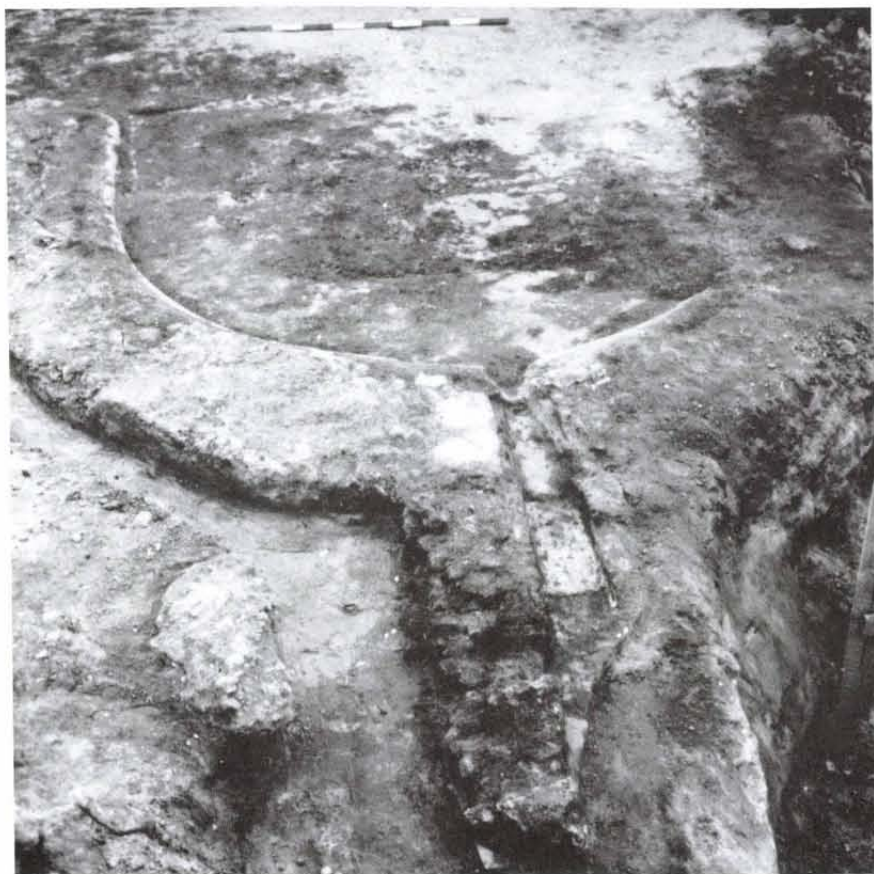

52. kép

53. kép

55. kép

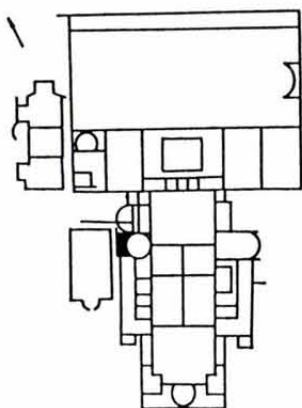
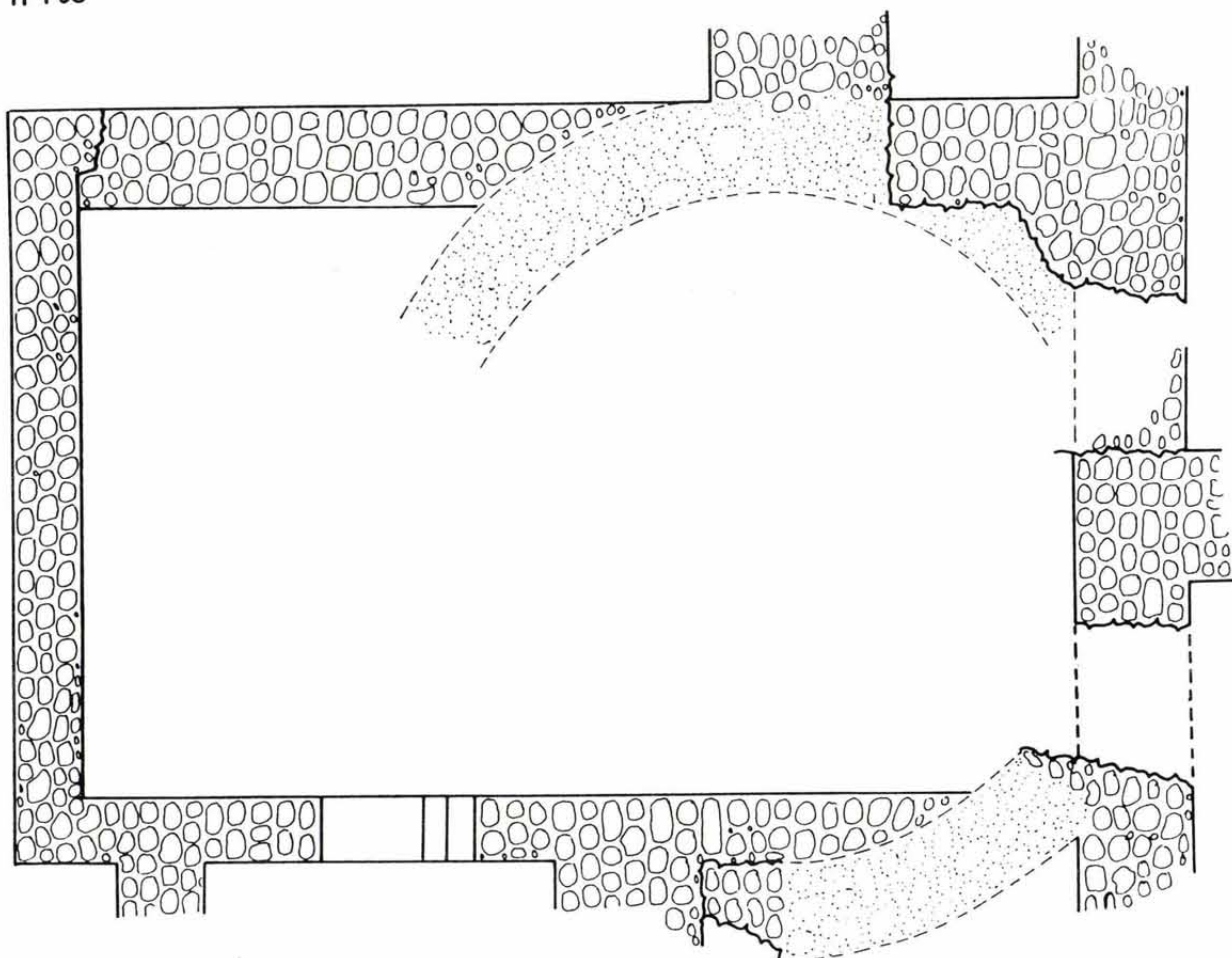
56. kép

29

M-1-50

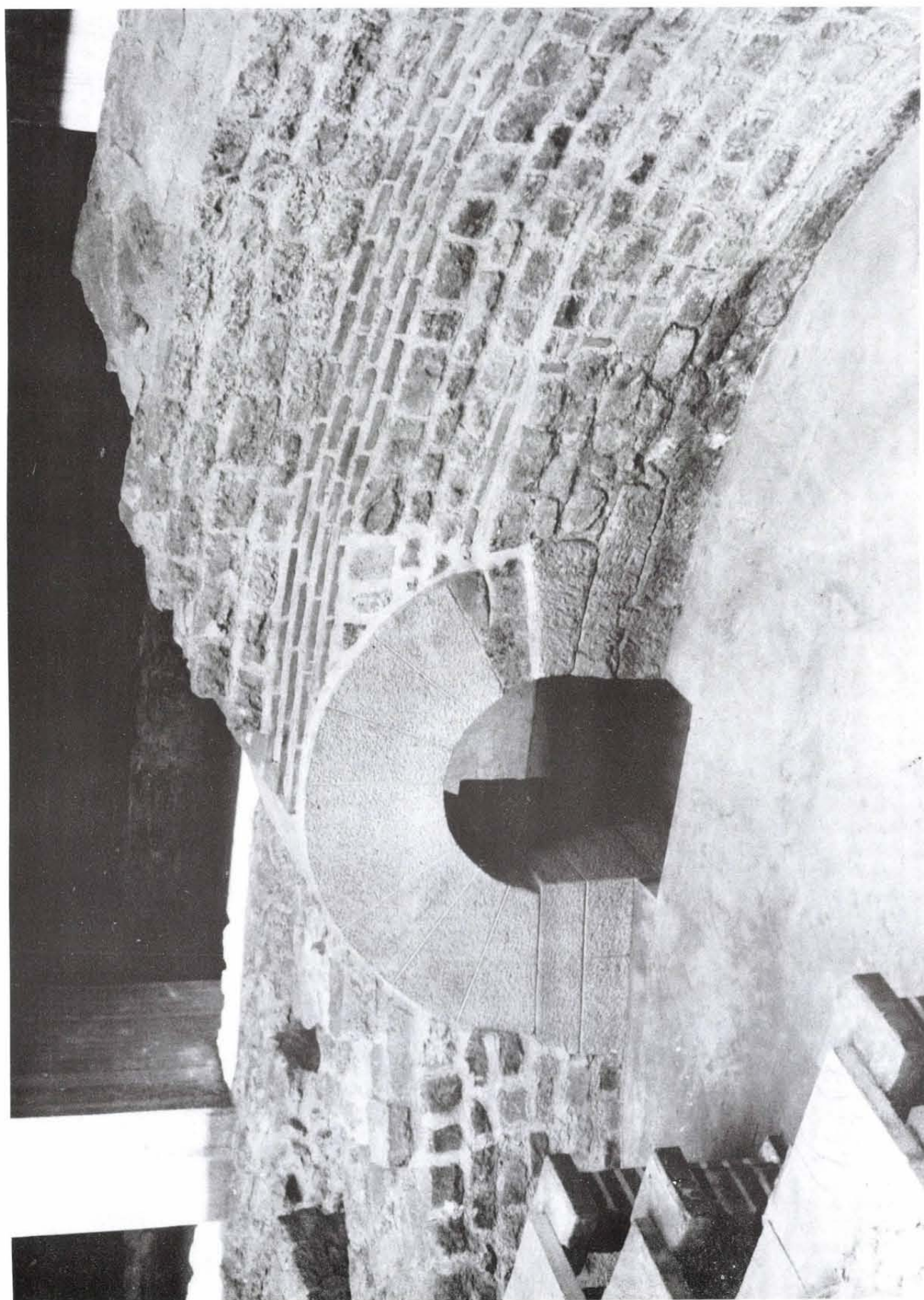
58. kép

59. kép

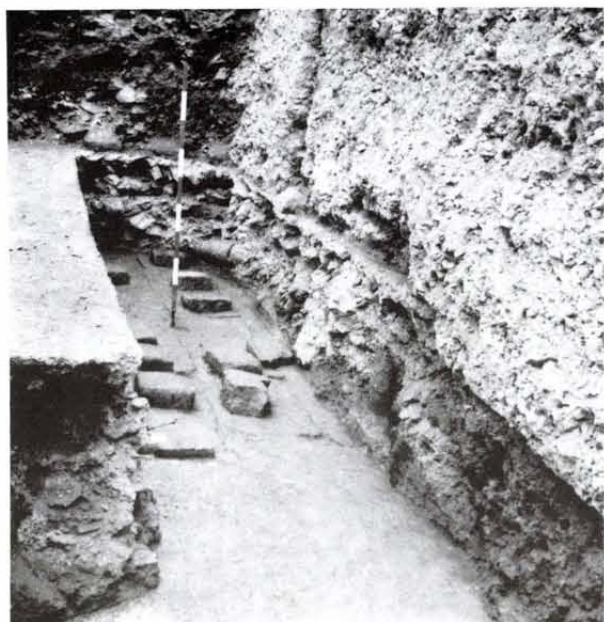
60. kép

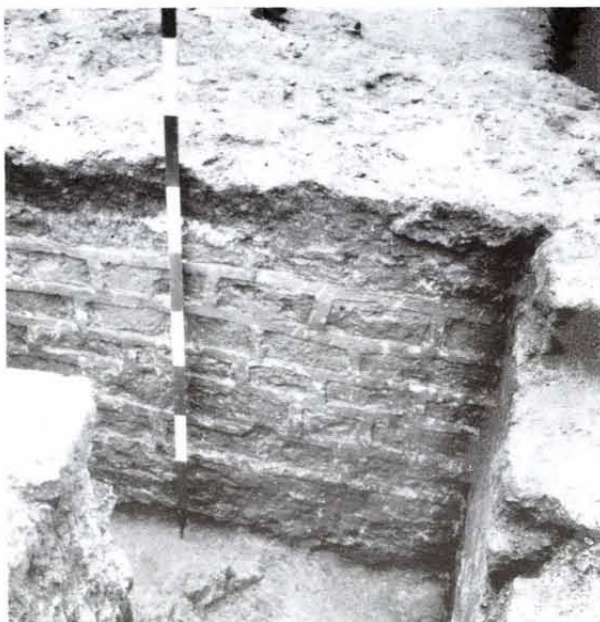
61. kép

62. kép

63. kép

64. kép

65. kép

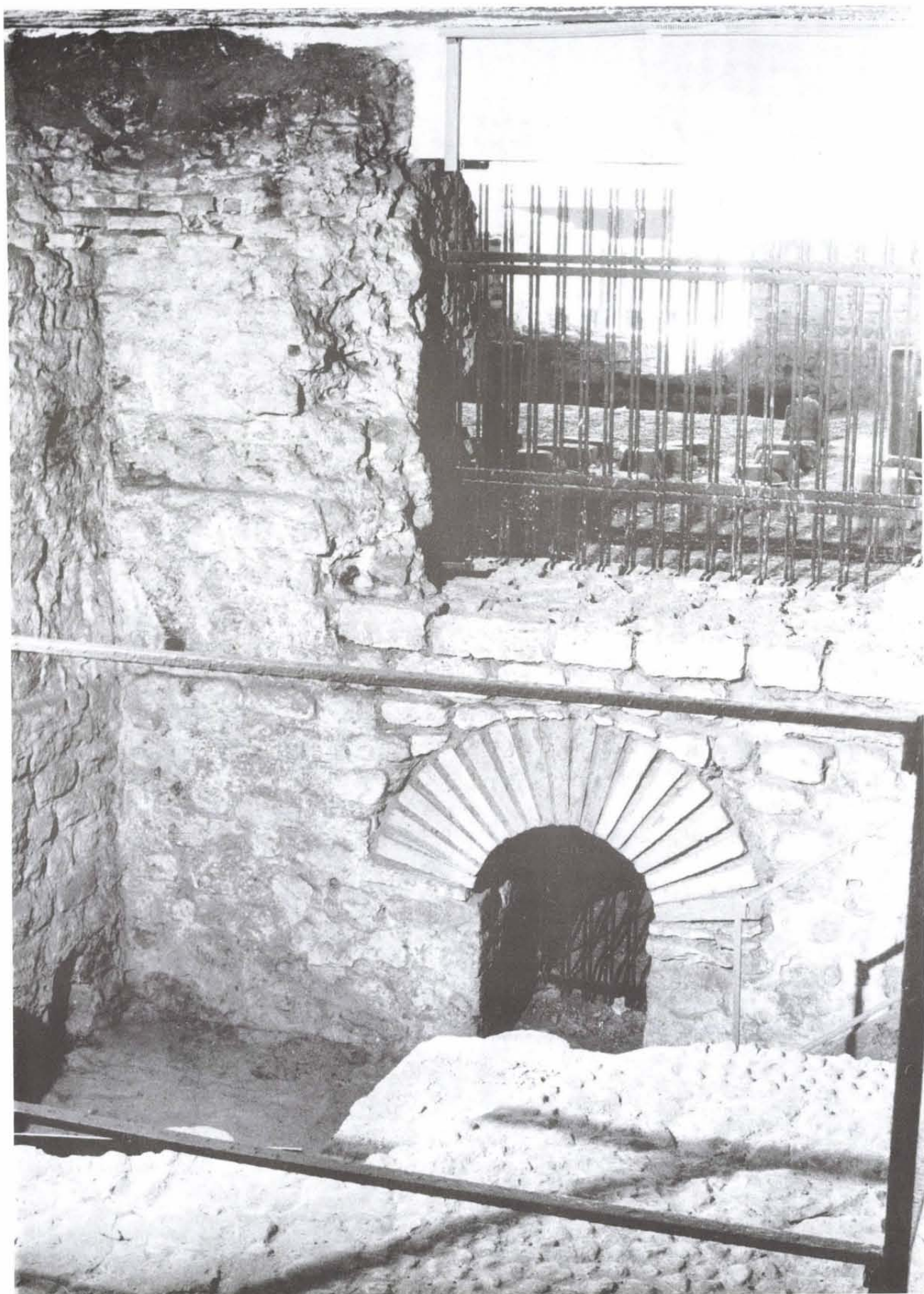
66. kép

68. kép

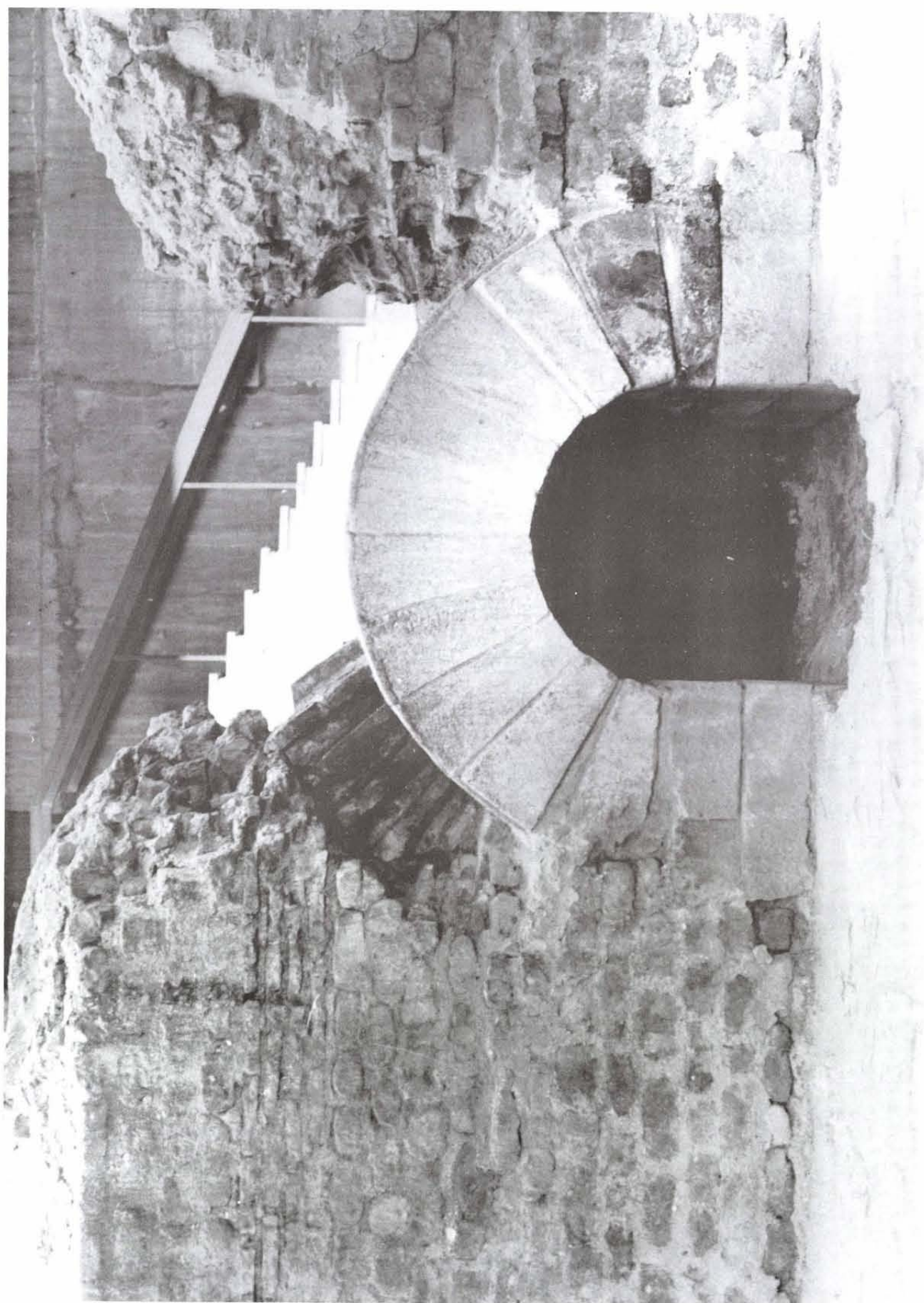

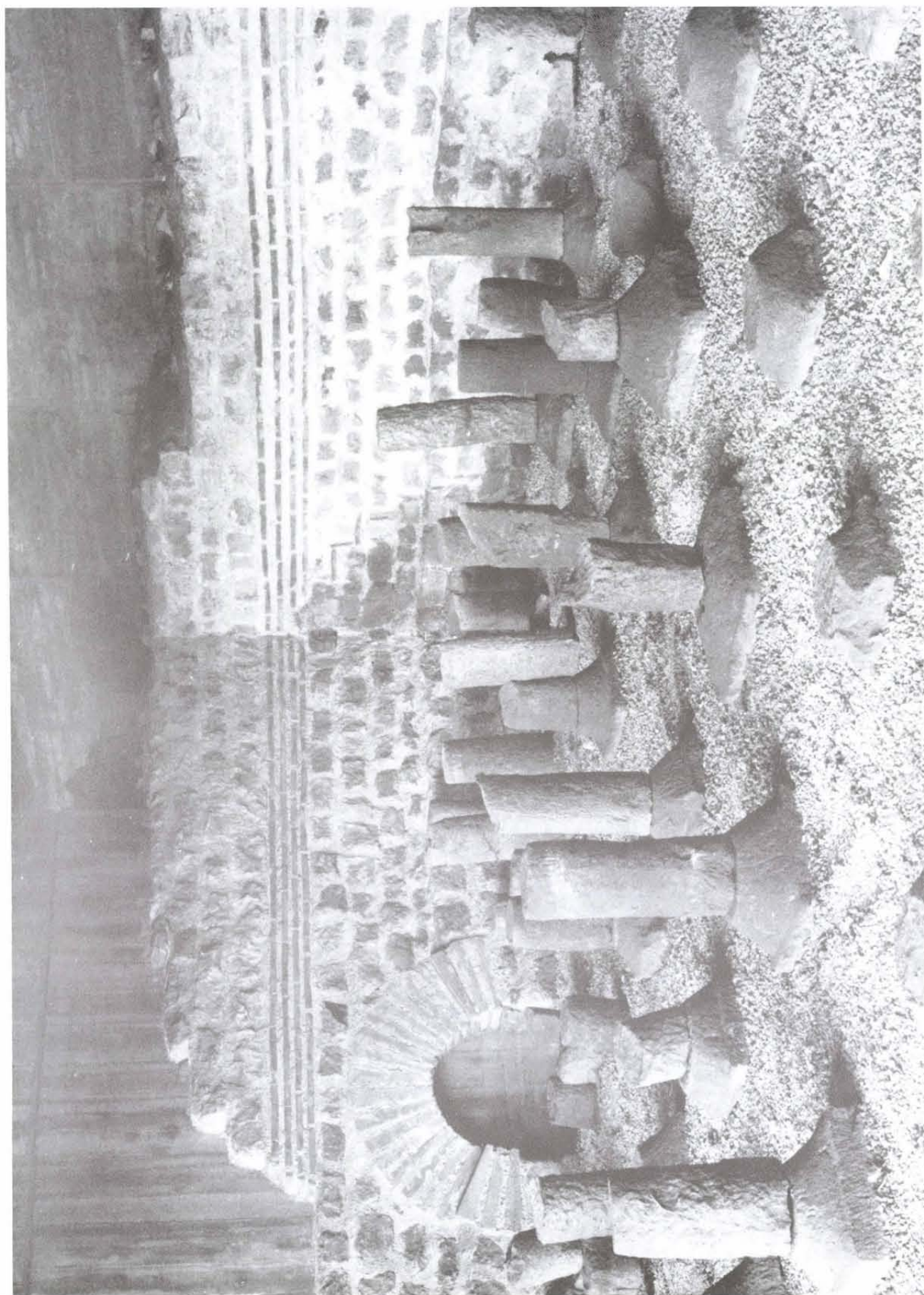
70. kép

72. kép

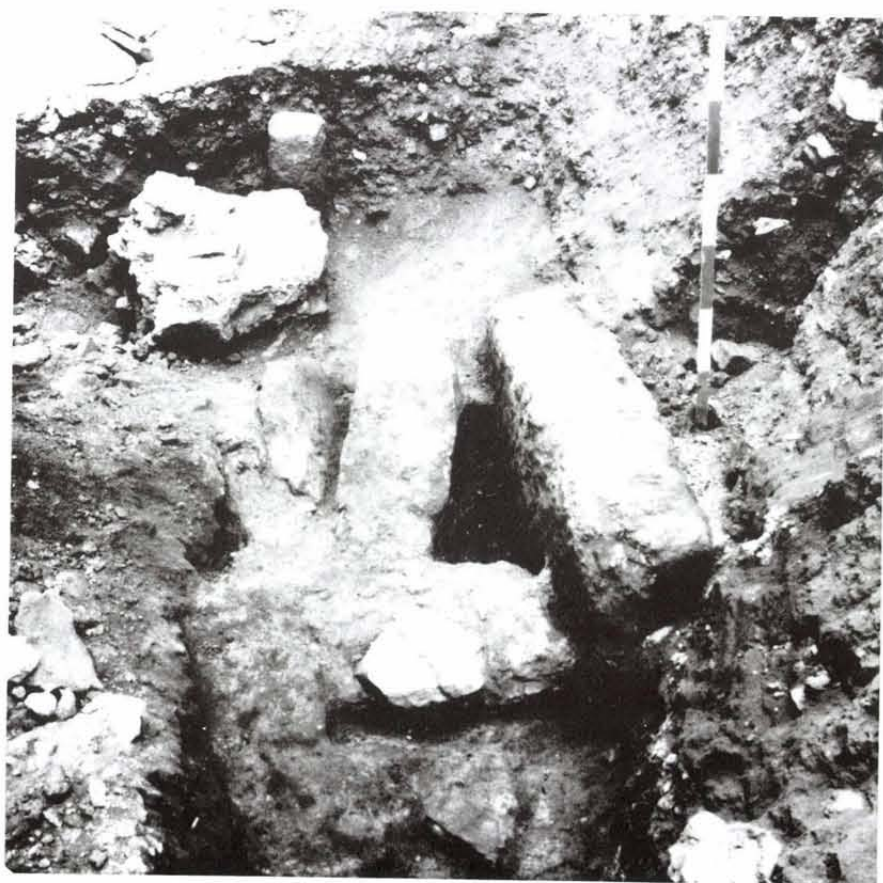

74. kép

75. kép

76. kép

77. kép

78. kép

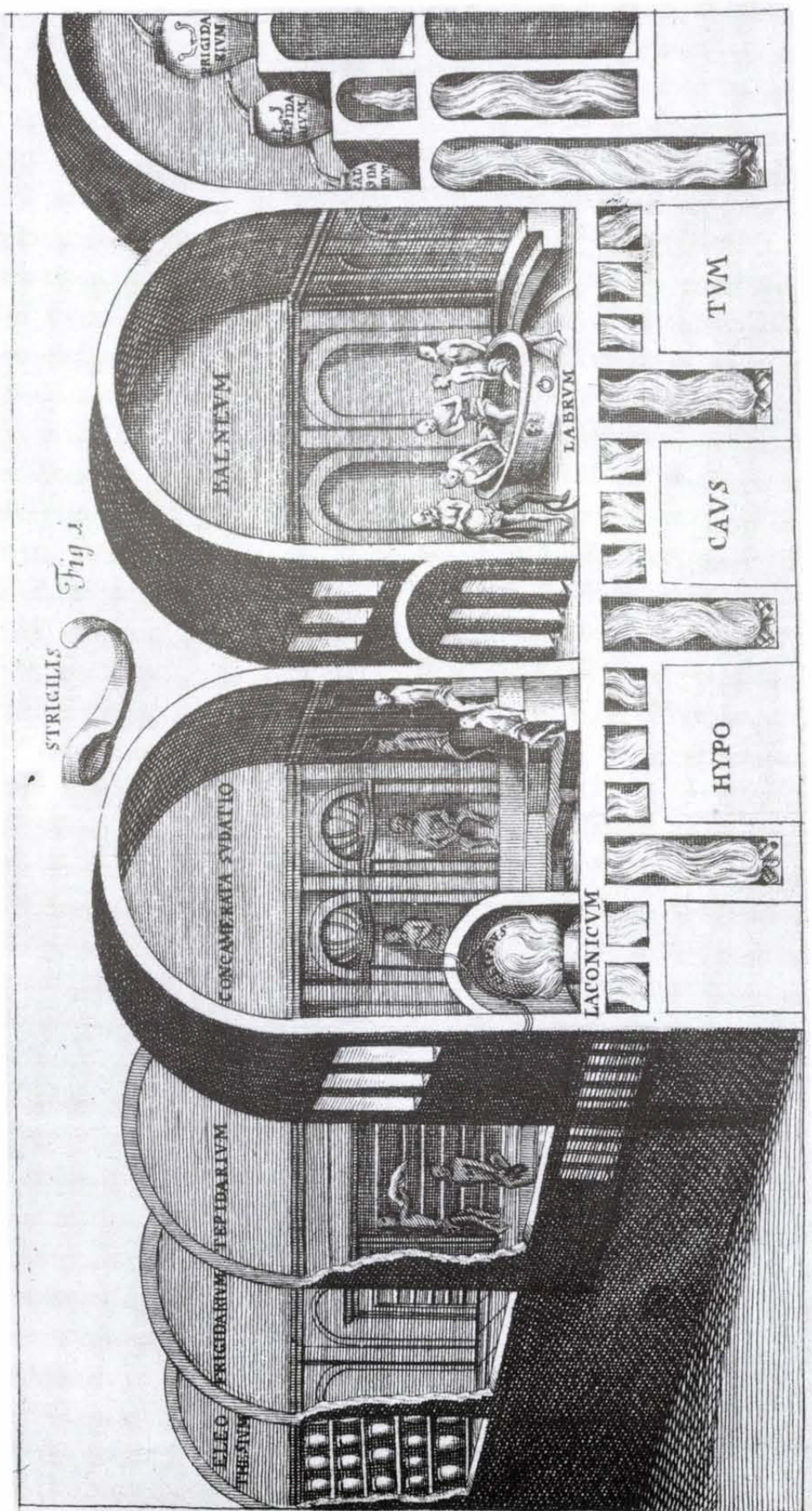
79. kép

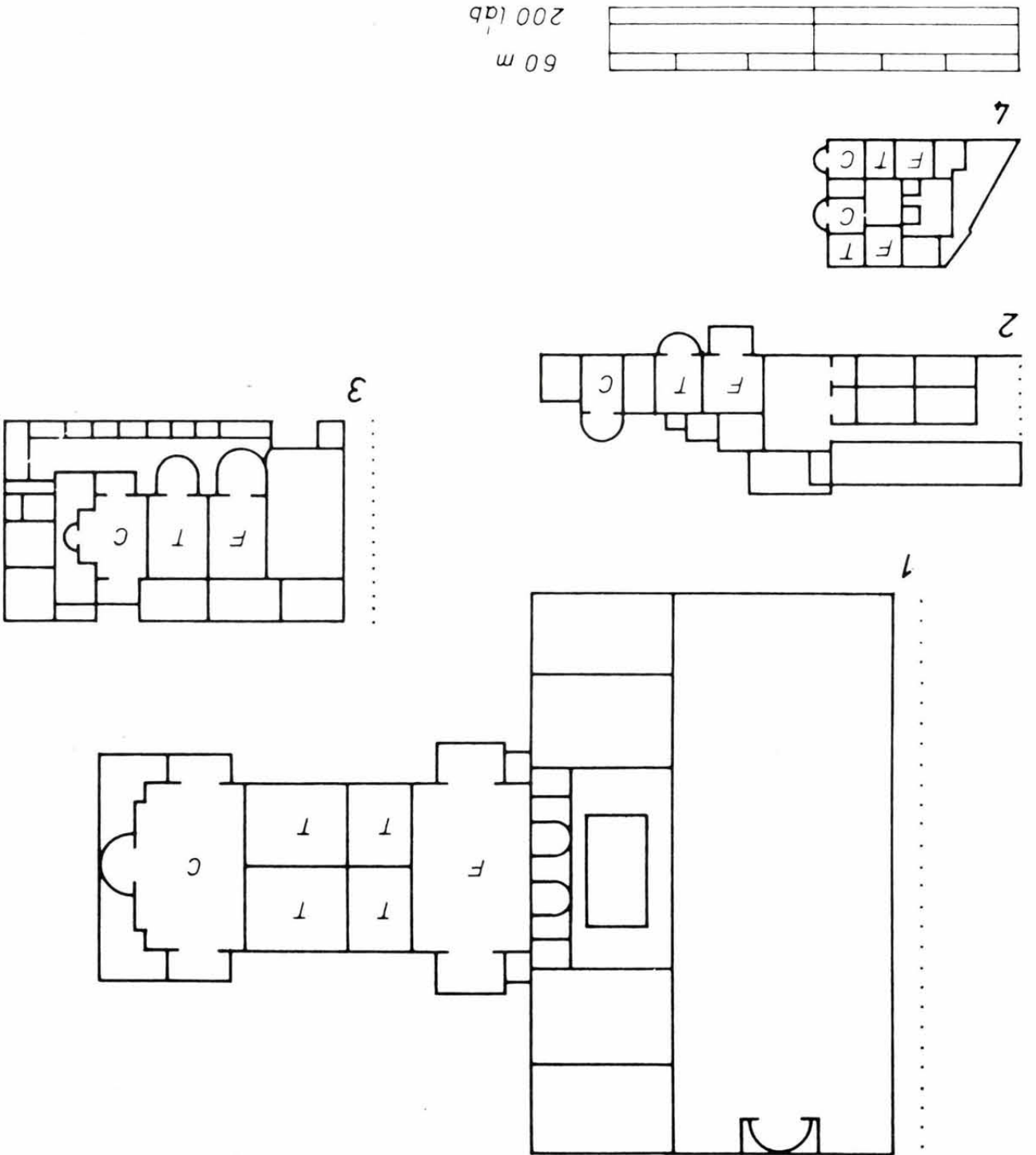
80. kép

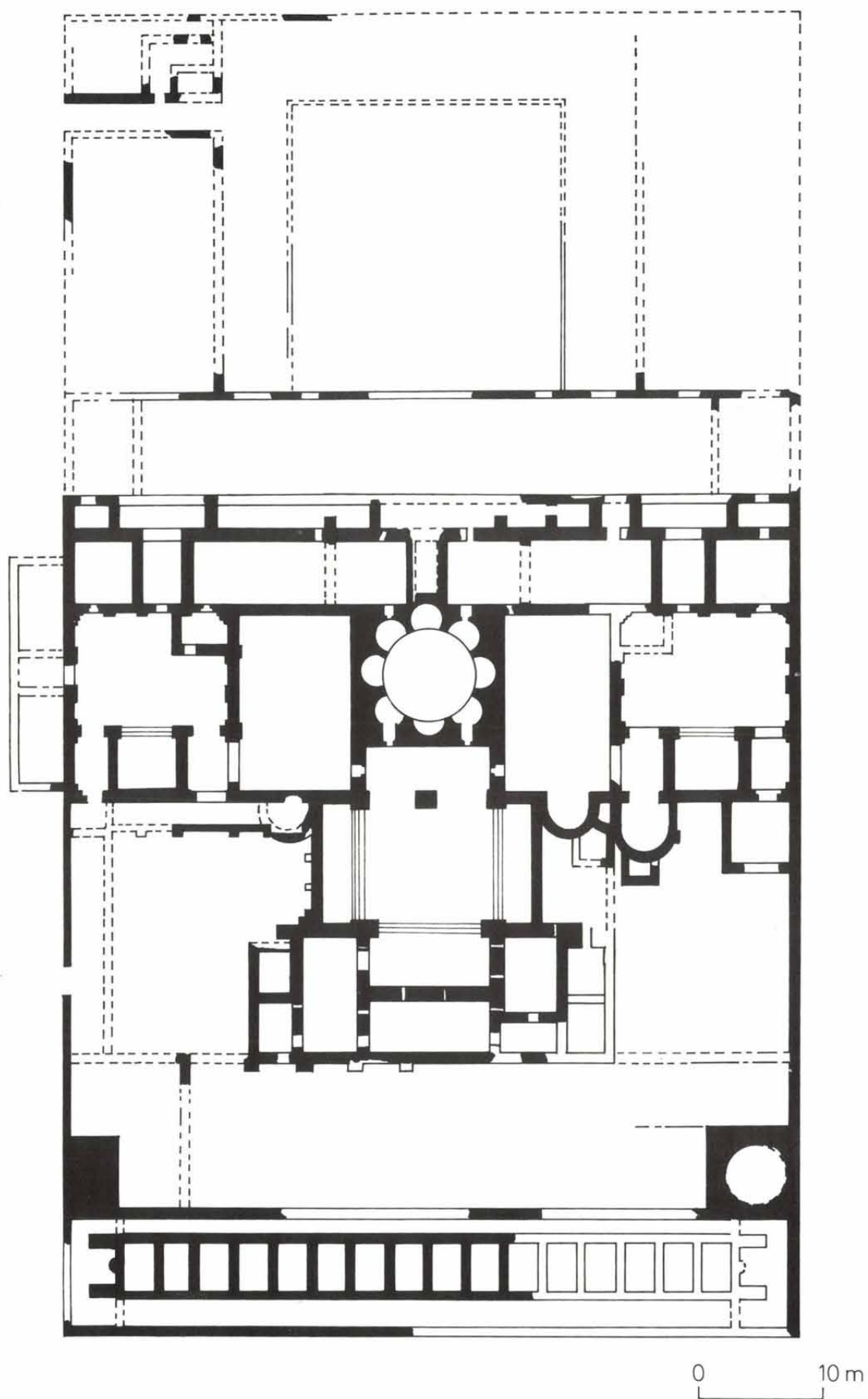

81. kép

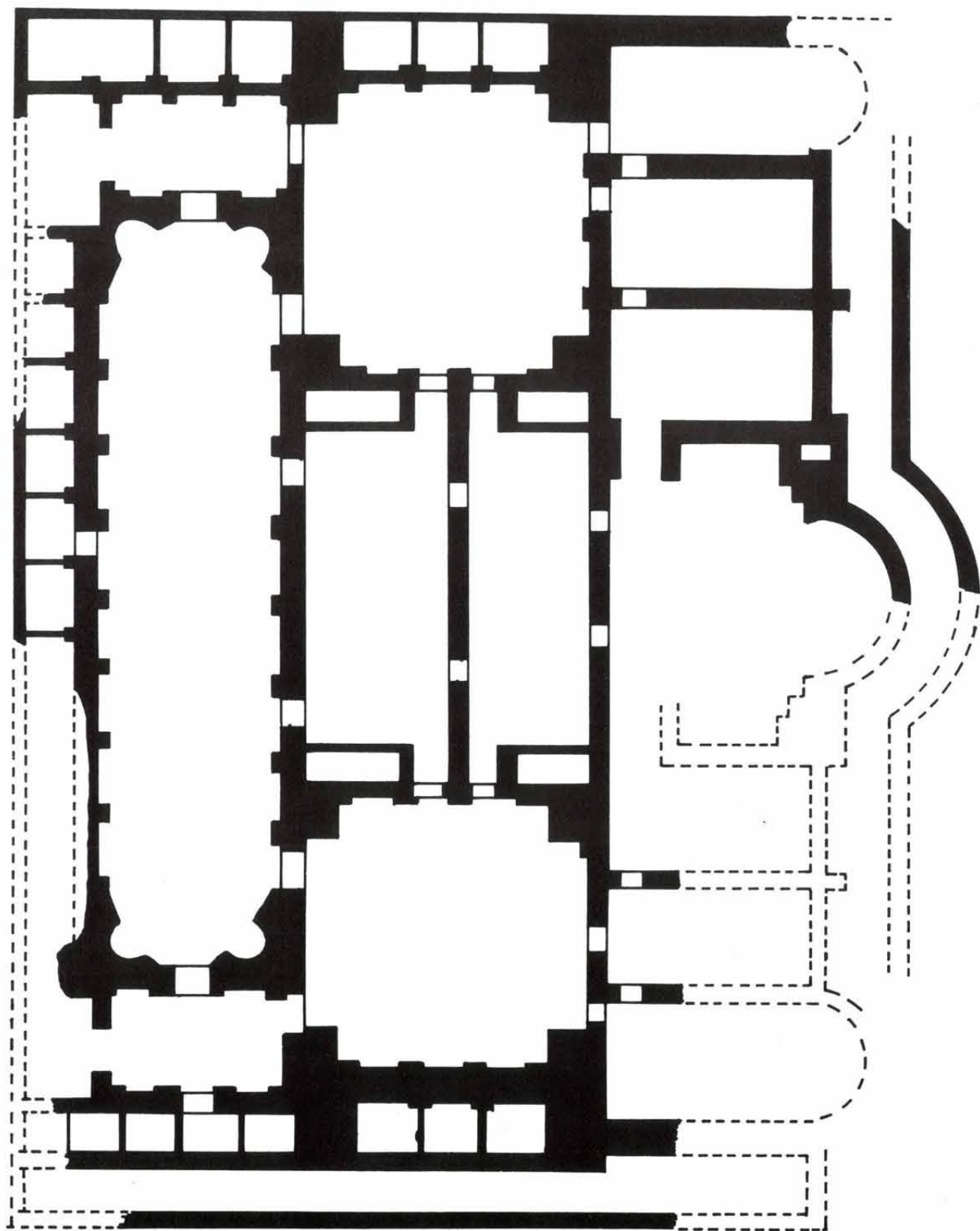

83. kép

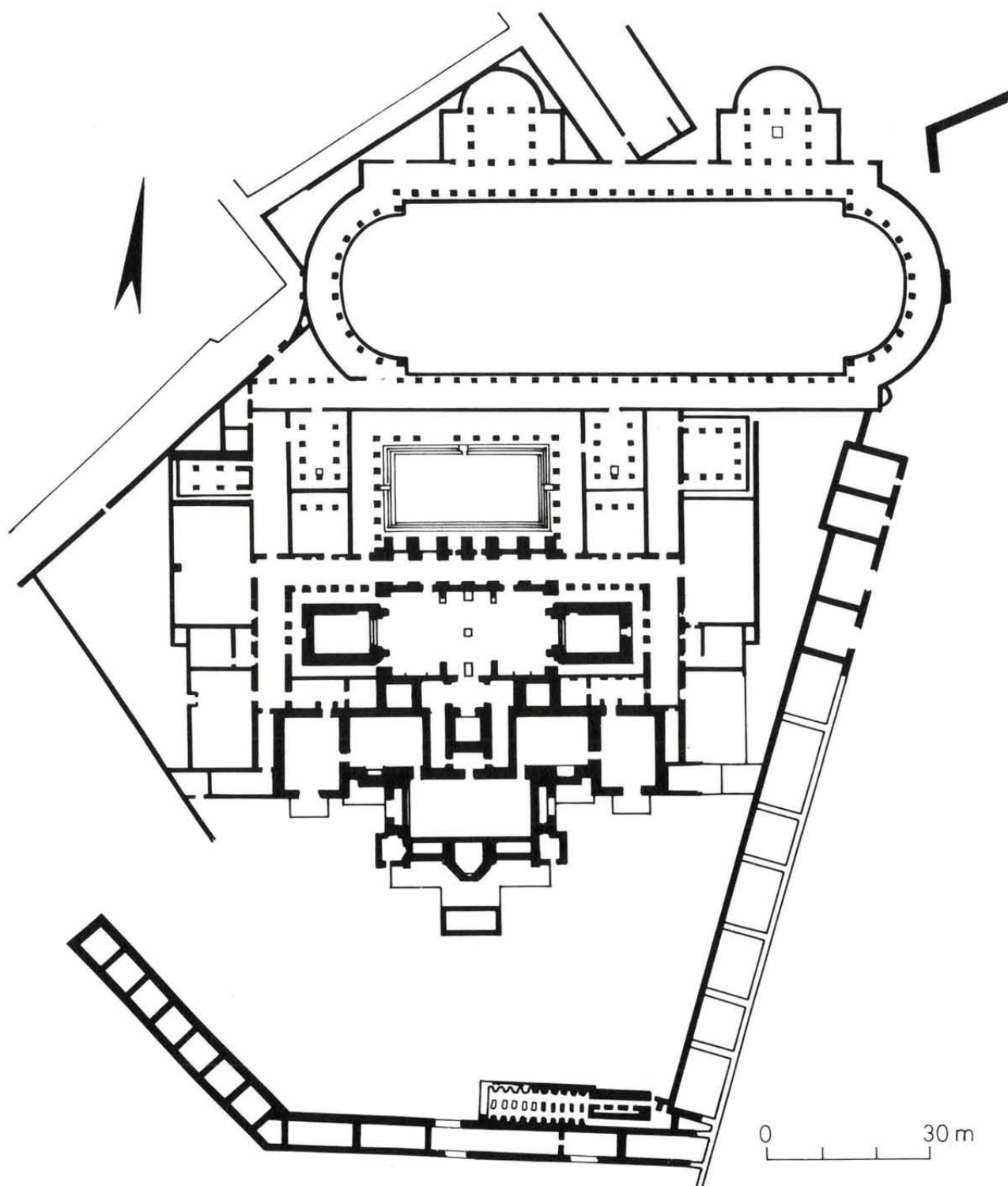

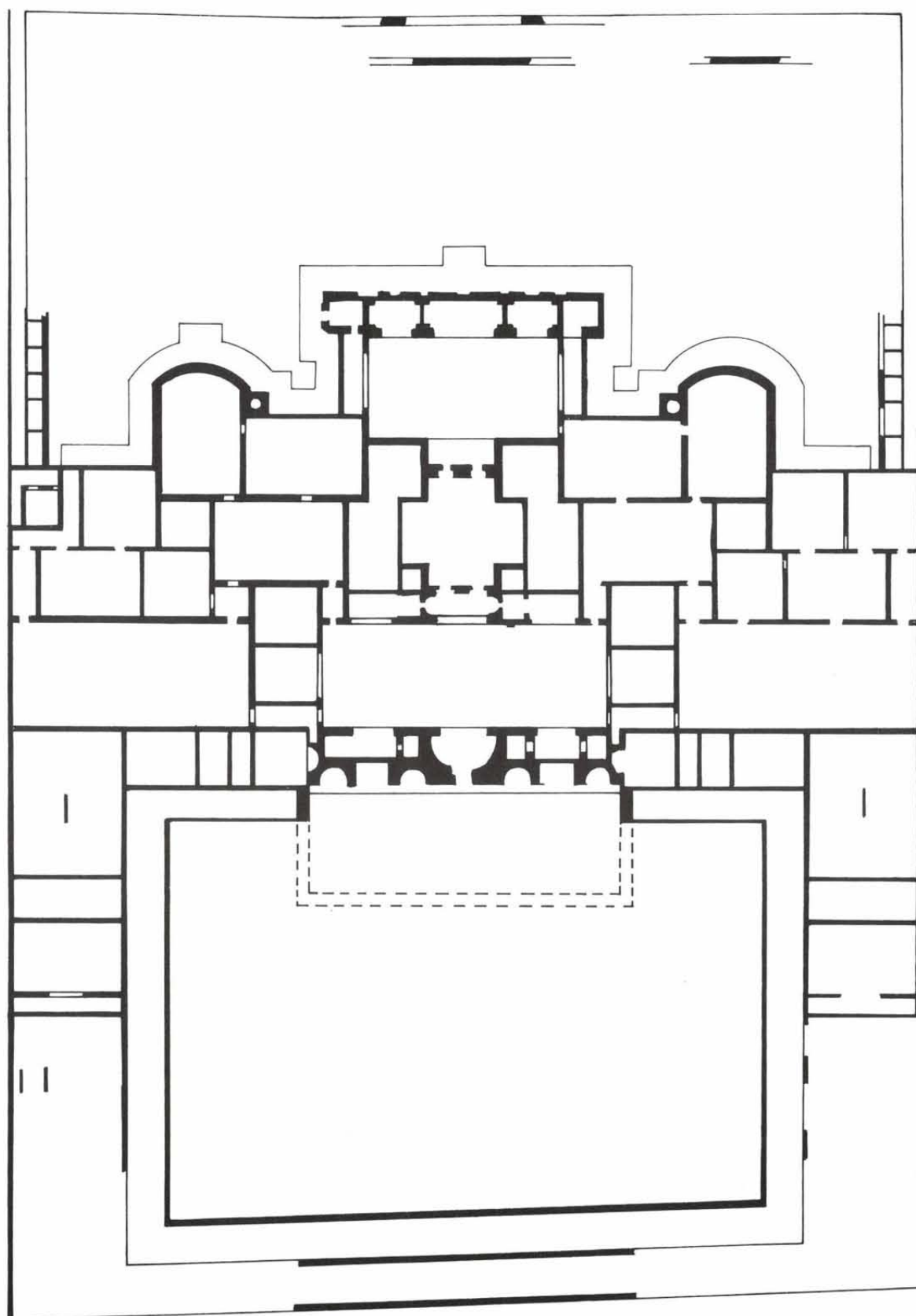
84. kép

85. kép

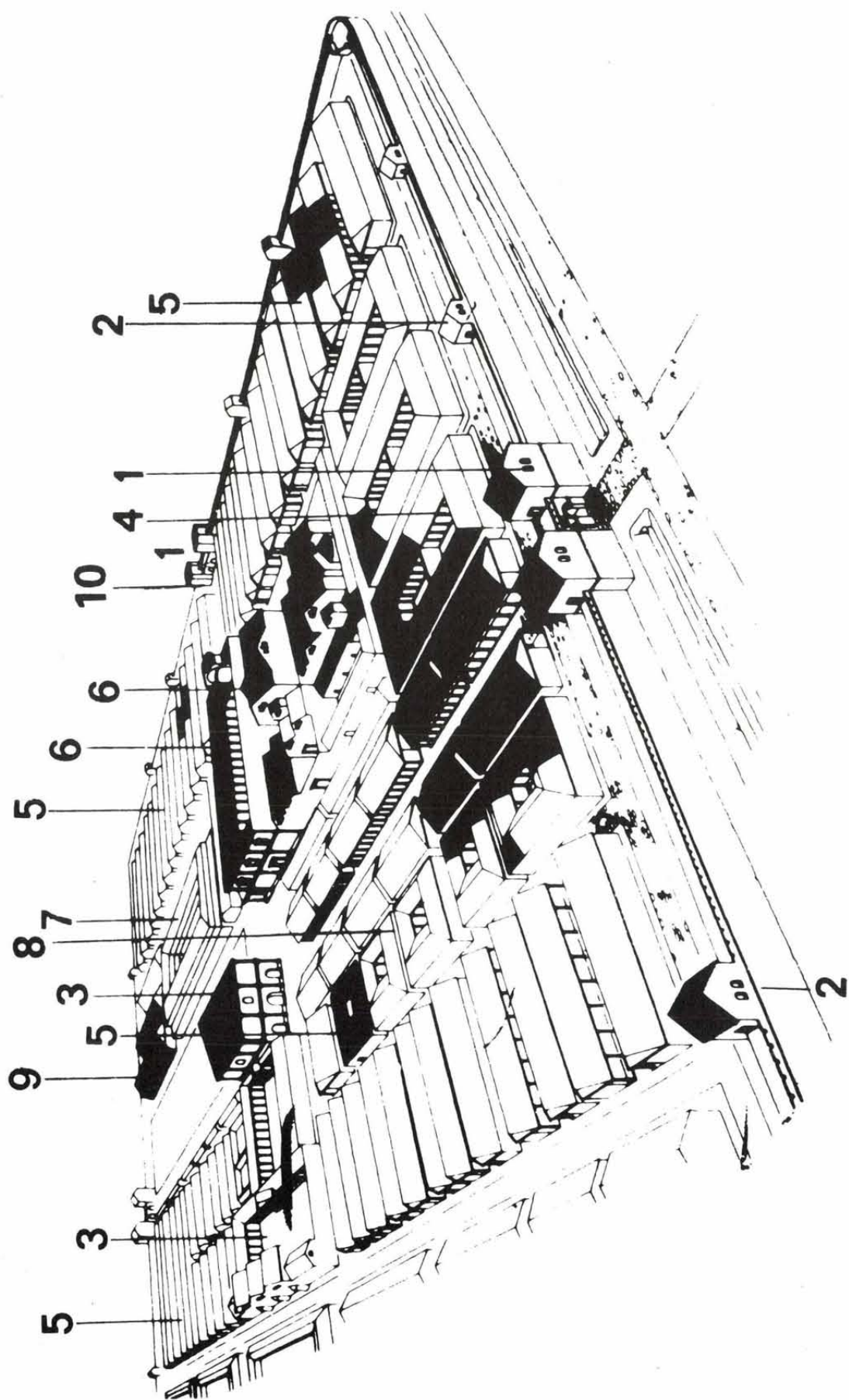

86. kép

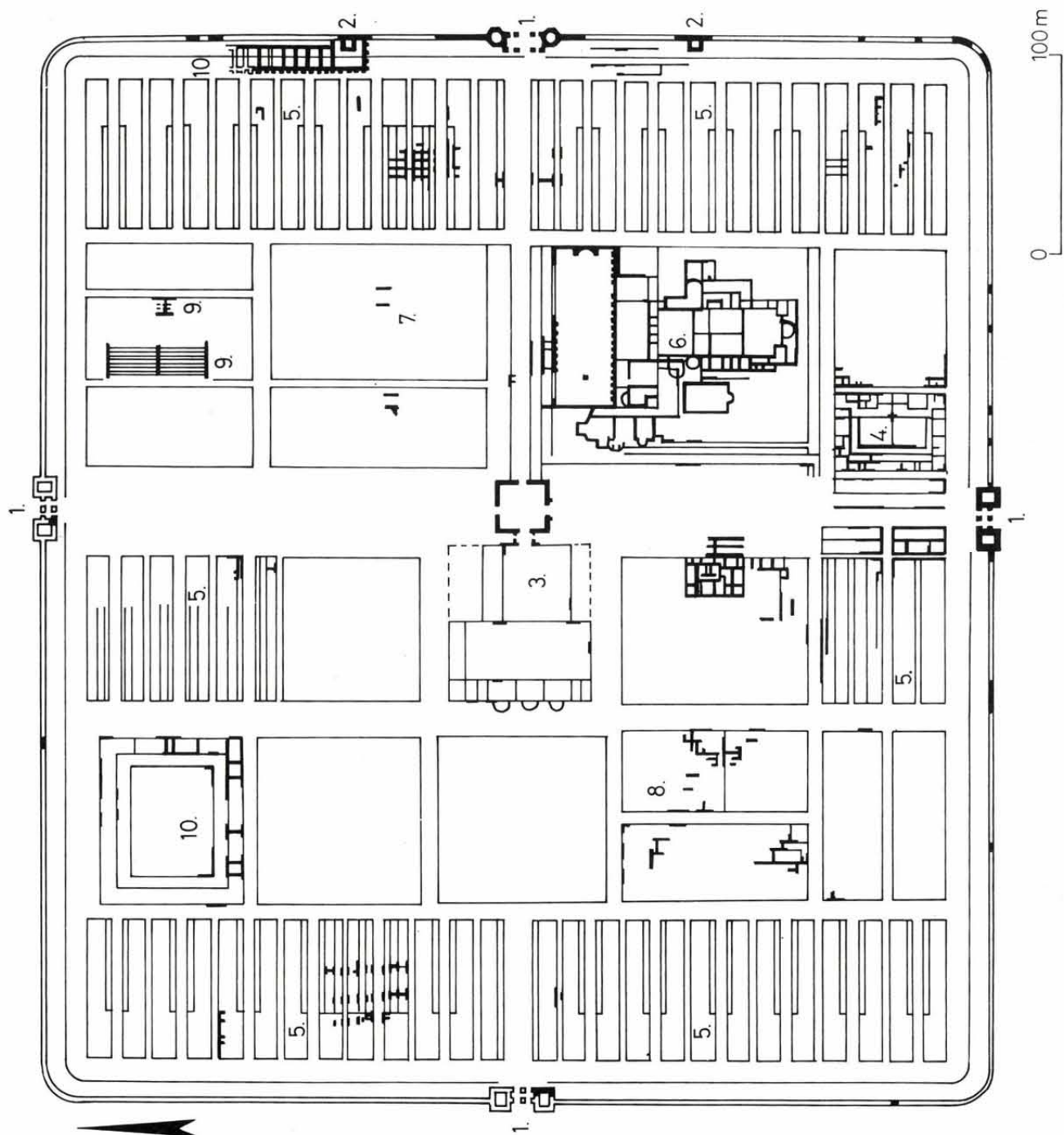

0 30 m

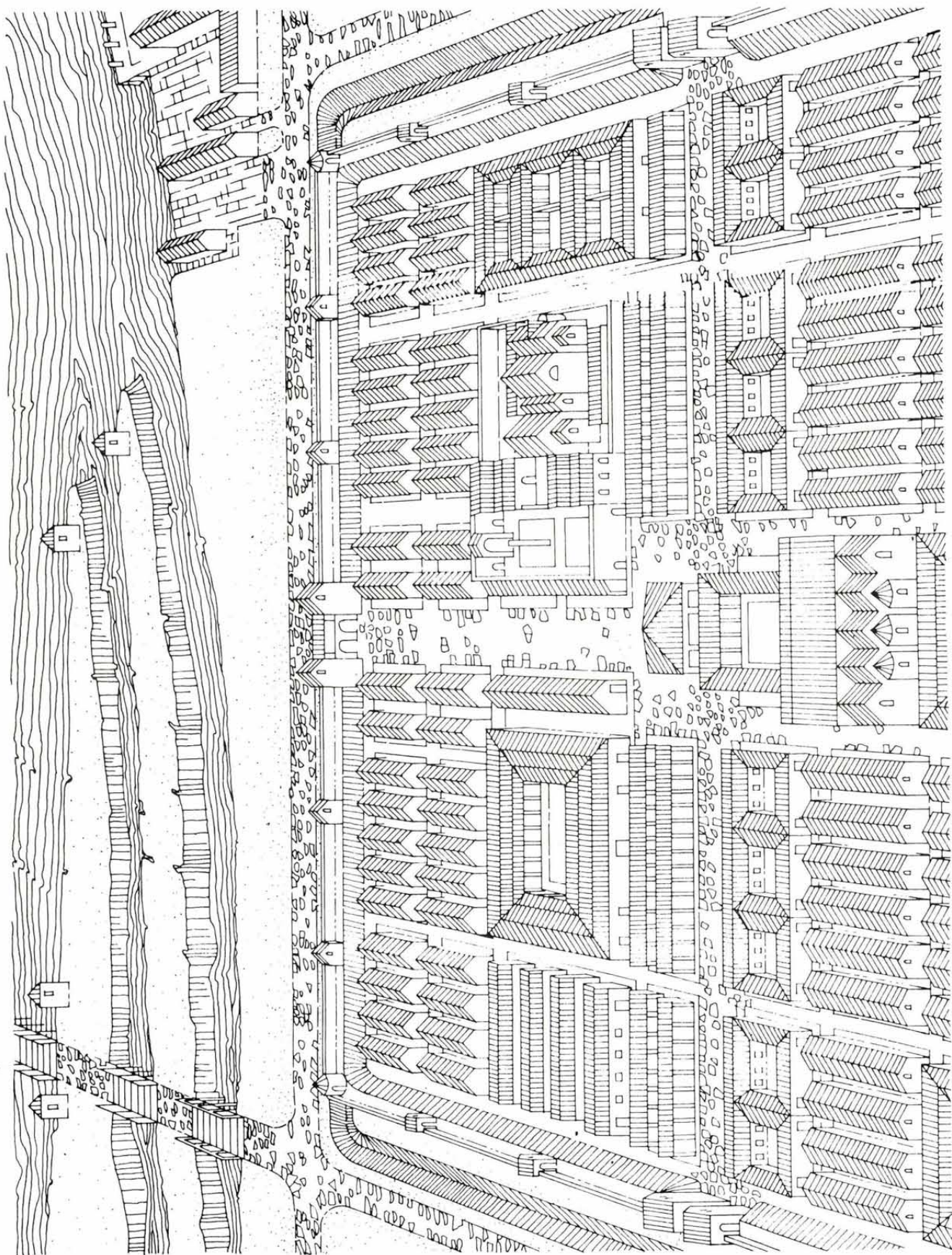
87. kép

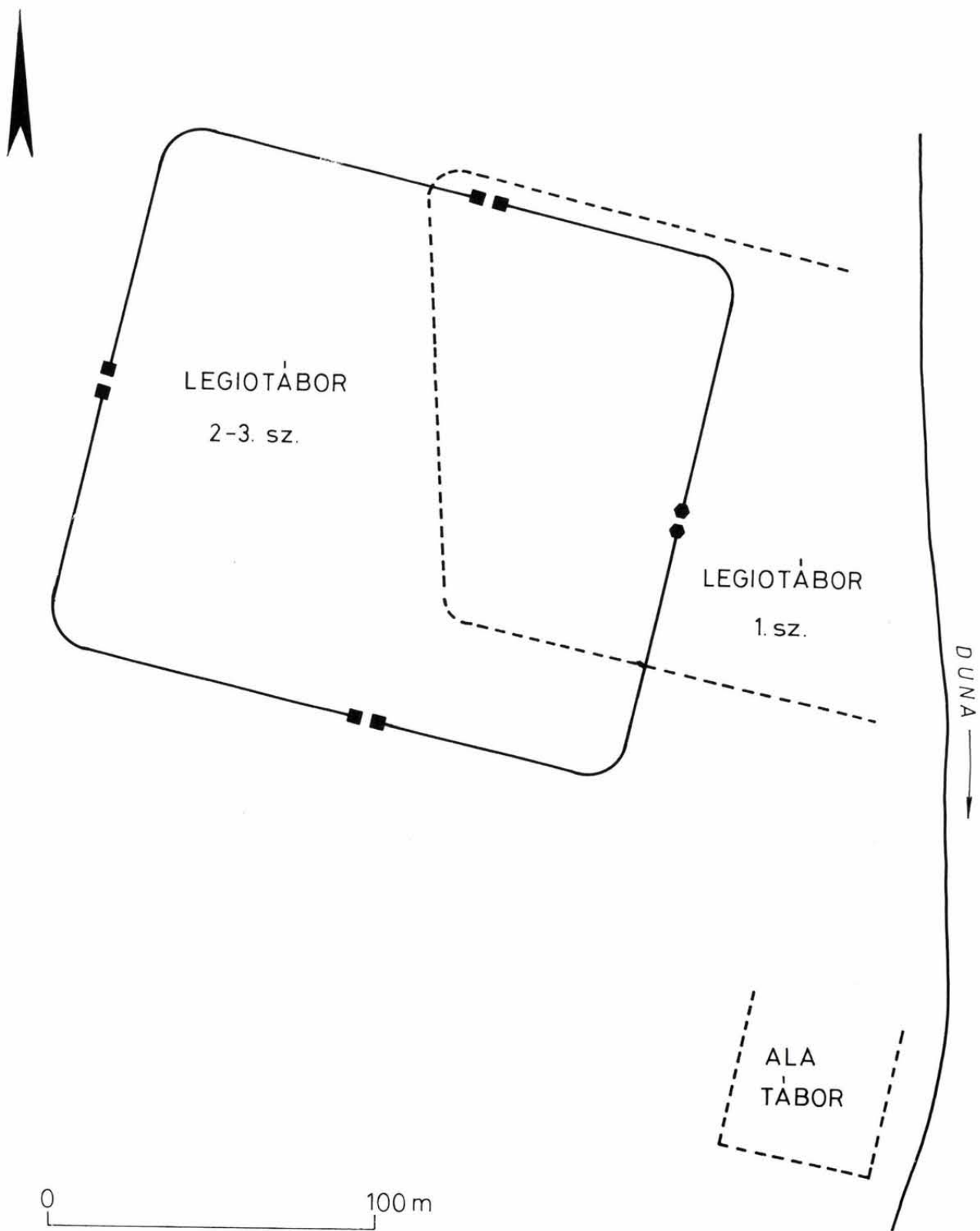
88. kép

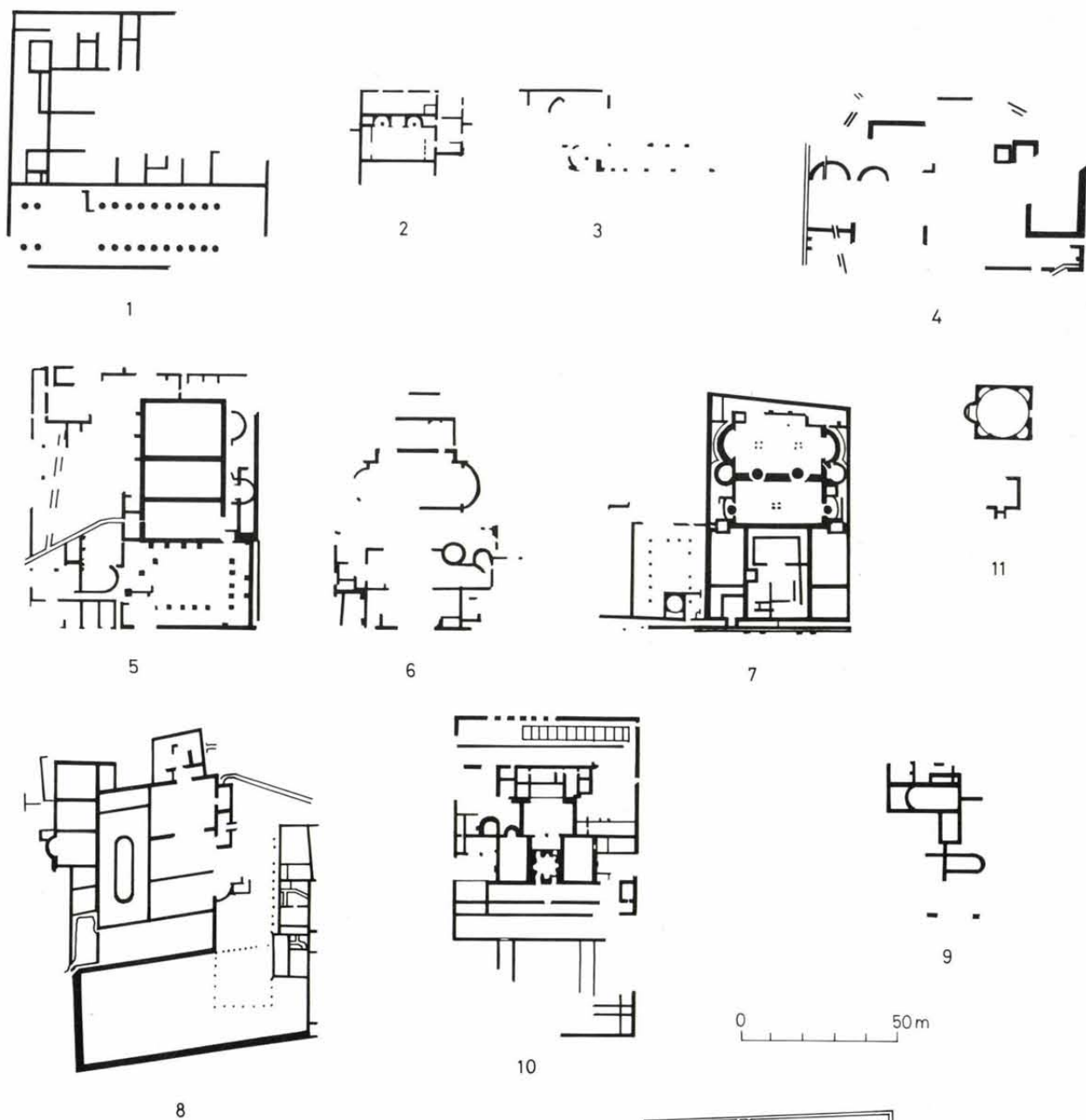
89. kép

90. kép

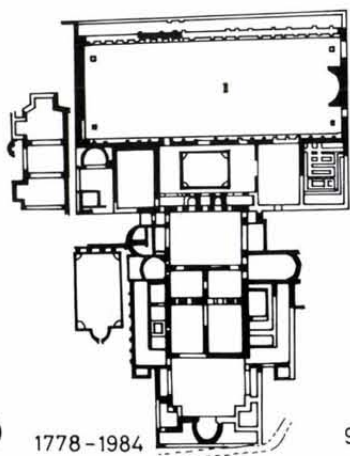

91. kép

1. Deva
2. Exeter
3. Caerlon
4. Novaesium
5. Novaesium
6. Mogontiacum
7. Vindonissa
8. Lauriacum
9. Aquincum
10. Lambaesis
11. Albano

„Aquincum 1778–1984” (Kaba, 2. kép, Abb. 2.)

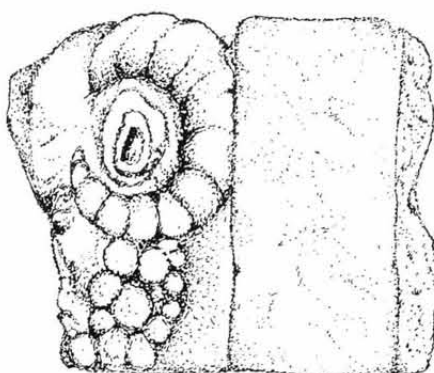
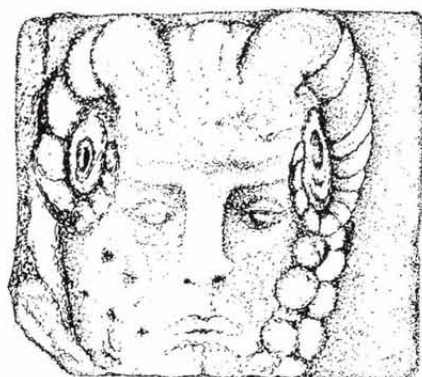

1778–1984

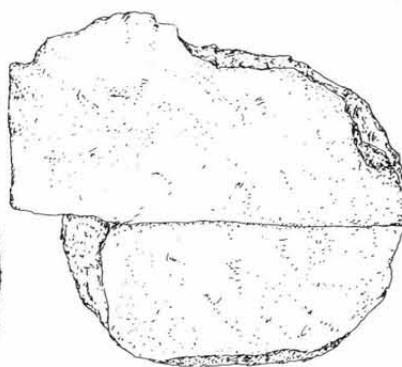
9

93. kép

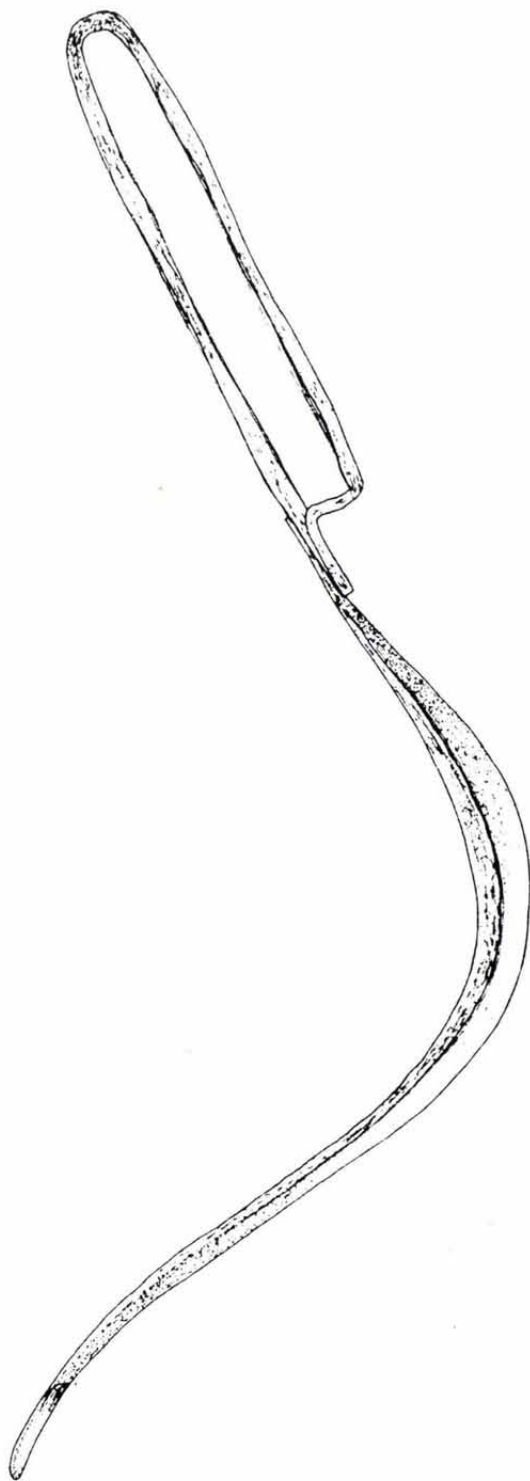
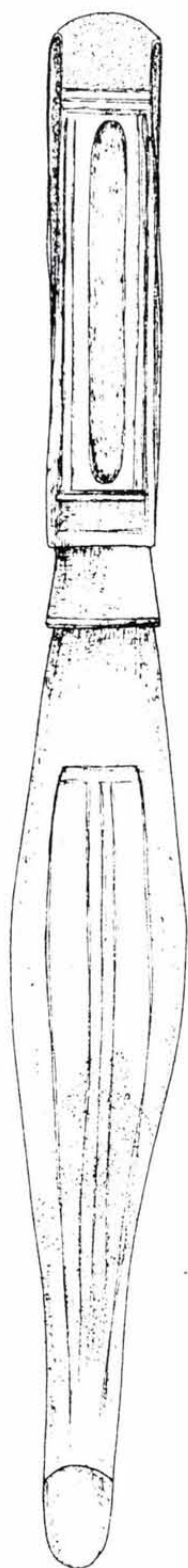
$M = 1 : 5$

94. kép

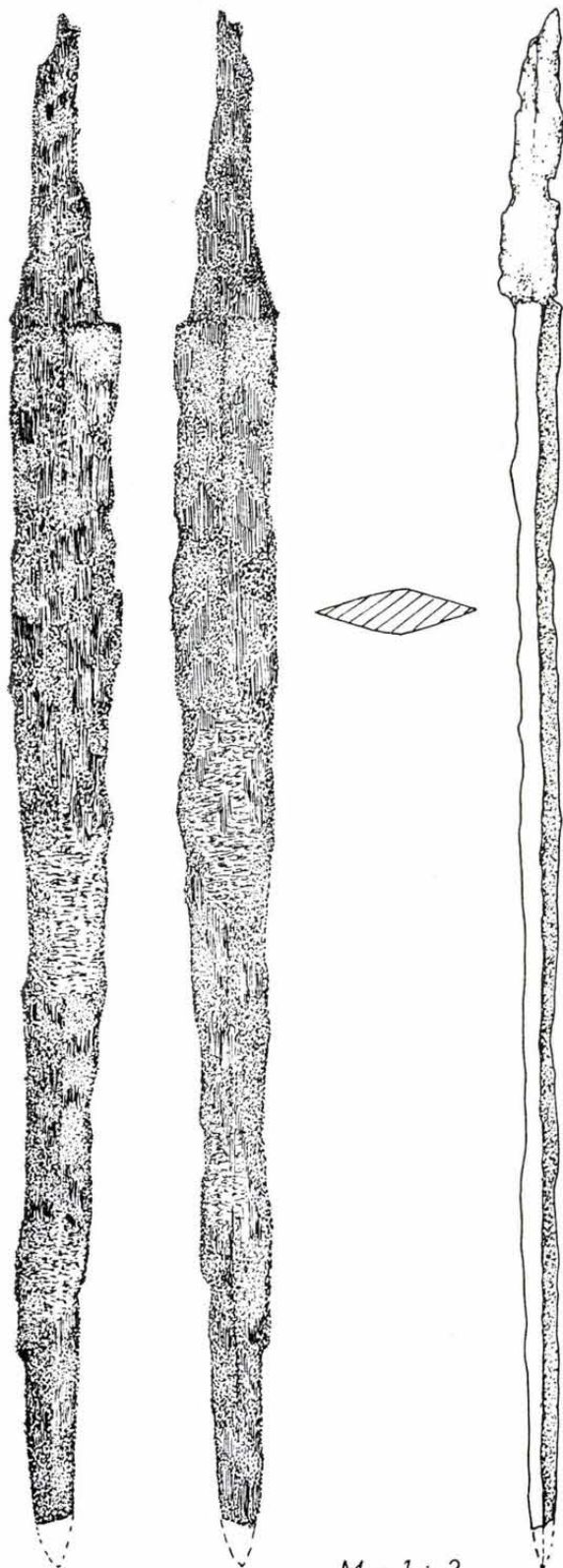

95. kép.

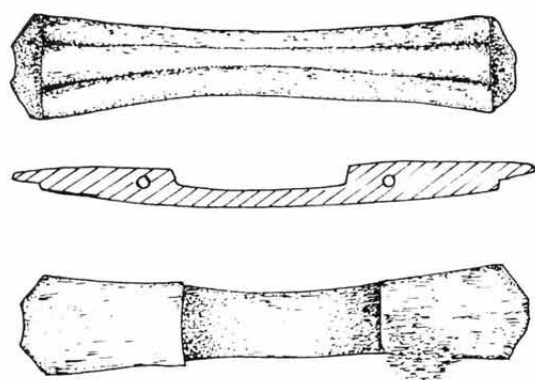
$M = 1 : 1$

96. kép

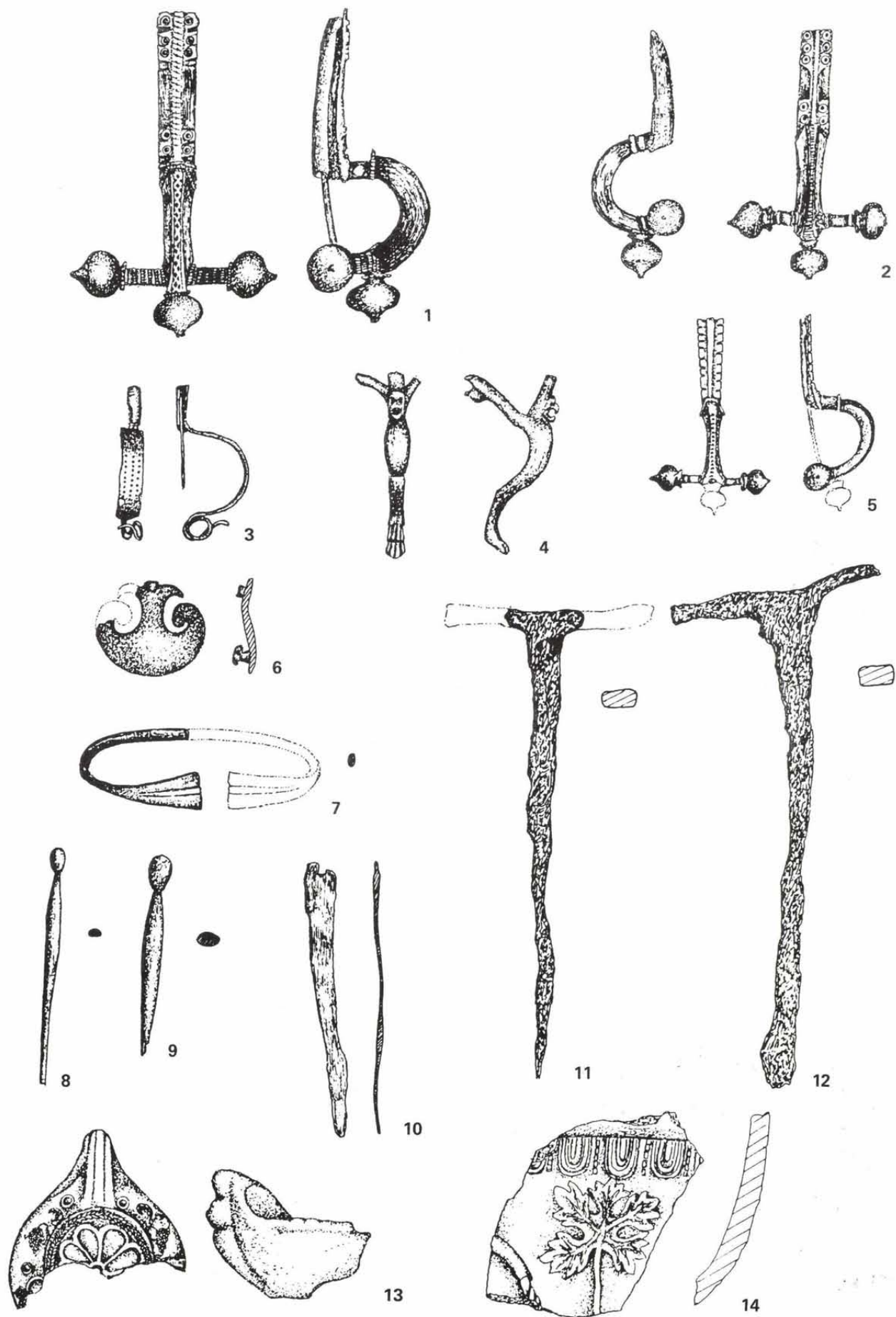

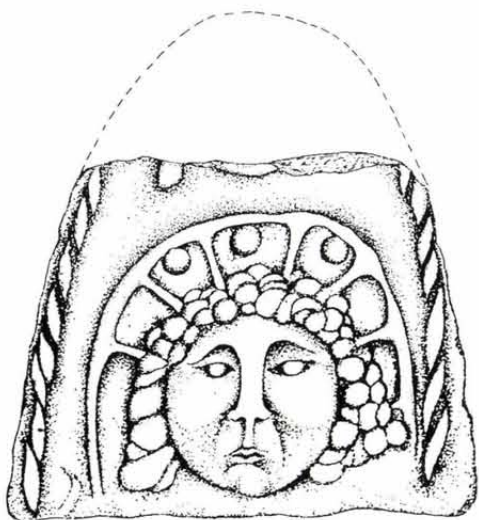
$M = 1 : 2$

97. kép

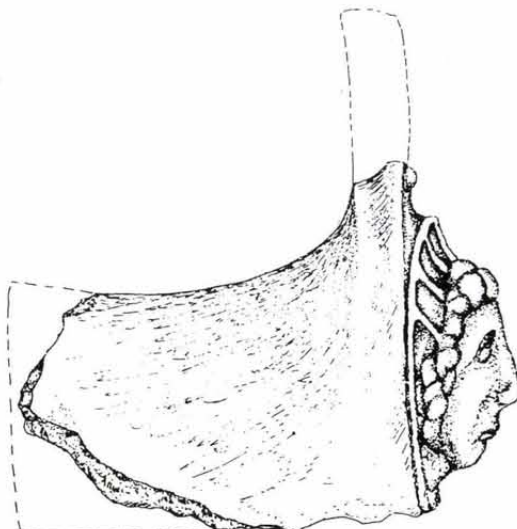

$M = 1 : 1$ &

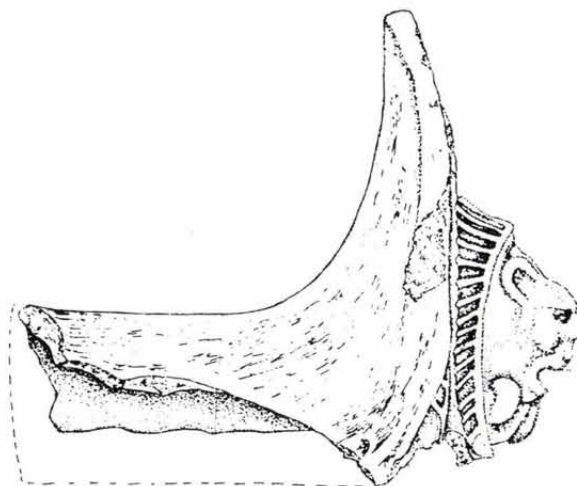
99. kép

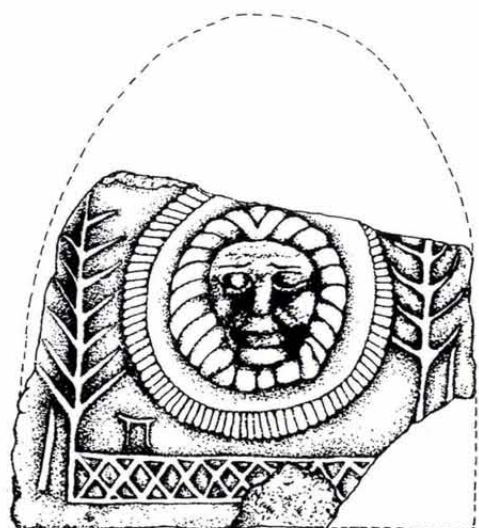
M = 1:1

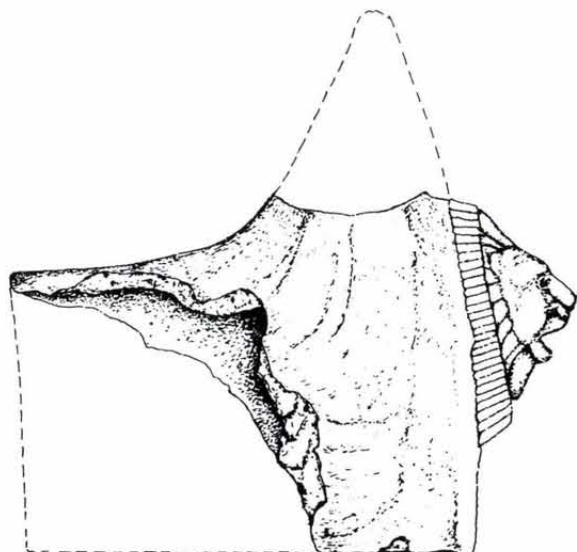
100. kép

M = 1:1

101. kép

M = 1:1

Ára: 400,- Ft

